ציונה רבאו

בחזרה לתל־אביב

זכרונות

מסדה־פֶּרֶס

ציונה רבאו

בחזרה לתל־אביב

ציונה רבאו

בחזרה לתל־אביב

(זכרונות)

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

מסדה־פּרס

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

© כל הזכויות שמורות
הוצאת מסדה־פרס בע"מ 1982
מסת"ב 965-257-035-4
נסדר ונדפס בדפוס "חדקל", ת"א
PRINTED IN ISRAEL

עם נכדי הראשון, חגי, טילתי ברחוב נחלת־בנימין בו עברו עלי ימי ילדותי ונעורי השמחים. חגי הקשיב לספורי, הרבה לשאול ועורר נשכחות. כך נולד ספרי הראשון ״בתל־אביב על החולות״.

דן, נכדי השני, המשיך לחקור ולדרוש על חיי המשפחה בעבר ובהוה. הוא עודד את סבתא במילות חבה והמריצני לכתוב את ספרי השני ״בחזרה לתל־אביב״.

אני מקוה כי כל נכדי, חגי ויונתן, דן ותמר, מיכל ועודד יתרמו מישותם, מורשתם ויצירתם לארצנו היא ביתנו.

סבתא ציונה

תוכן העניינים

חלק ראשון

מן החממה למערבולת 9
הזנוק לנכר 20

חלק שני

מתל־אביב הקטנה לכרך הסואן 31
מניעים לאומיים בבחירת מקצוע 42
יסוד תנועת ה"בונים" בלונדון 54
טבעתי בהיכלי התרבות 60
תגלית חג המולד 70
מנהיגים ישראלים בלונדון 75
חזרה למחצבתי תל־אביב 85

חלק שלישי

יהדות גרמניה מתערה במולדת
תמורות במנהגי החיים בישוב 91
קהילת עולי גרמניה שומרת מצוות 99
חיי תרבות וחברה 100
בית החולים בילינסון ומנהליו הרפואיים, יוצאי גרמניה 107
אישים וחברים בין עולי גרמניה 119
משפחה מוזרה 120
עליזה ומקס 132

חלק רביעי

הנזירה 135
פנינה התימניה 143
השכונה שלי 146

חלק ראשון

מן החממה למערבולת

שתים עשרה שנים שלוות של ילדות ונעורים עברו עלי ב"חממה" של הגמנסיה "הרצליה" – מוסד מפואר זה היה בימים ההם המרכז התרבותי והחברותי של תל־אביב הקטנה. כאן למדו והתחנכו ילדי תל־אביב ונעריה, אשר ברבות הימים הקימו מקרבם מנהיגים ומלומדים; – באולם הגימנסיה ערכו קונצרטים של אמנים אורחים, או של תלמידים מצטיינים של בית הספר "שולמית" ואחרים; כאן ערכו תערוכות ציור של תלמידים או אמנים מתחילים. בימי חג ומועד התכנסו ההורים והמורים לתפילה ולעתים אף ערכו חתונה לזוג בוגרים מן המחזורים הראשונים ואין צורך להזכיר את חגיגות החנוכה, הופעות המקהלה, ונשפי הפורים של התלמידים, אשר התפרסו ברקוד "רונדה" ברחובותיה הספורים של העיר.

כמעט מדי יום ביומו, בכל עונות השנה, עשיתי דרכי בשביל קבוע לבית ספרי. בימי קיץ ושרב דלגנו יחפים על פני החול הלוהט בעוד כובעי קש רחבים חבושים לראשינו. מיחעים ומשולהבים מחום היום חמקנו לחסות בצל המסדרונות הארוכים והקרירים של בנין הגמנסיה.

בימי סגריר ומטר נעלנו את נעלינו ה"יחידות", התעטפנו בצעיף צמר (כיום שוב באופנה), חבשנו כובעי גשם עשויים שעוונית צבעונית ואצנו במהירות למחוז חפצנו. אולם, כאשר עת האביב הגיעה וניחוח פריחת ההדרים הציף את חלל האויר, הרגשנו כבדות משכרת בכל אברינו, והשתרכנו לנו לאטנו אפופי חלומות והזיות.

נהגתי לעשות קצור הדרך. הלכתי מביתנו ברחוב נחלת בנימין 41, דרך רחוב מונטיפיורי עד גדר האבן הגבוהה שהקיפה את החצר והחורשה של הגמנסיה (כיום עובר שם רחוב אחוזת בית), נסרטתי קלות בברכי, טפסתי למעלה, ומשם, מגובה של כמעט שני מטר קפצתי ושקעתי בחולות התחוחים שמעברה השני. טרם הספקתי לקרצף את החול מעל ברכי, וכבר הדהד למרחקים קול צלצול הפעמון הגדול,

שהיה מוצב באמצע החצר. האצתי פעמי, ובריצה פרצתי לכיתה.

בצהרי היום, עם תום הלימודים, נהגתי להשתלב בזרם הגואה של התלמידים, שעשה דרכו דרך השער הראשי נוכח רחוב הרצל, ומשם התפצל לעבריה השונים של העיר. אנו, דרי נחלת בנימין ושלוחותיה, נהגנו לצעוד בחבורה דרך רחוב אחד העם והלאה. לפעמים התלוה אלינו מורה זה או אחר ושיחתנו נסבה על מאורעות היום, לרוב על אירועים הקשורים בחיי בית הספר. התמרדנו בהנהלה, דרשנו נציגות תלמידים בועדת המורים, שאפנו לכך שישתפו אותנו בקביעת תכנית הלמודים, אף ארגנו שביתת למודים – "קטלנו" מורה פלוני, שבחנו את משנהו – וכן החלפנו דעות על ספרים, אשר באפס תעסוקה אחרת, הרבינו ושקדנו בקריאתם. כולנו קראנו את "לבדה" לקבק; "אנה קרנינה" ו"מלחמה ושלום" לטולסטוי הפכו לספרי "חובה" בהשכלתנו; הוצאת "שטיבל" עשתה גדולות בהפיצה תרגומים של גדולי הספרות העולמית – אנדרה מורואה, מופסן, אוסקר ווילד, ועוד. בשיחותינו אלה לא חסכנו את שבט לשוננו ממאמרי אחד העם ו"המר־כז הרוחני" שלו, אשר לא פעם העלו את חמתנו, היות שראינו את עצמנו כמגשימים בפועל את תורת ההתנחלות בארץ המולדת.

תוך שיחה משולהבת, הצצתי לחלונו של אז"ר ברחוב אחד העם, ושמחתי לראותו יושב איתן רכון על ספריו, ומבלי משים קלטה אוזני את קולו המסתלסל של החזן שגר ממולו. מכאן פנינו לרחוב נחלת בנימין. על מדרגות בית המרקחת ניצב לו הרוקח, מתחמם בקרני השמש המלטפת. הוא הכיר כל ילד ונער, ובצחוק מלבב דרש בשלומנו. כך התגלגלו להן השנים היפות הלאה הלאה, עד אשר יום אחד הקיץ הקץ על שלוותנו.

סיימנו את הגמנסיה הרצליה. ותמו בחינות הבגרות על כל הכוננות והמתח שהביאו בעקבותיהן, והנה – בהיסח הדעת, ללא כל התראה מוקדמת נזרקנו החוצה לתוך זרם סוער של בעיות, חלומות ומלכודות.

אותו בית קומות מפואר, הגמנסיה, – שהכרנו כל אבן בקירותיו, המדרגות ששופשפו והשתחקו מעצמת דהירותינו, המסדרונות הארוכים בהם התרוצצנו בחדוות חיים ולהט נעורים, הפינות אליהן חמקנו להמתיק סוד, – כל אלה כאילו אטמו את עצמם בפנינו, זרים ומתנכ־רים אלינו.

הרגשת יתמות חדרה ללבי. בדמיוני ראיתי את עצמי בחדר ההתעמלות בגמנסיה שלנו: רצפתו שחורה וגמישה, ולקול פקודתו של מורנו נישרי אני מזנקת לעבר המקפצה, מייצבת רגל ימין ואחר רגל שמאל, קופצת ונוחתת הלאה הלאה לתוך ים סוער, בו מטלטלים אותי גלים זדוניים הנה והנה.

מחזורנו מנה כארבעים נערות ונערים. ביניהם רבים מילידי הארץ ואחרים אשר הגיעו עם העליה הרוסית ב־1921, או הפולנית. מהם שנמנו עם חניכי גמנסיות ״תרבות״ בתפוצות והשפה העברית רהוטה בפיהם.

אותם תלמידים אשר נספחו אלינו בתקופה יותר מאוחרת היו שונים מעמנו ״הצברים״. אוצר ידיעותיהם היה יותר רחב ויסודי. הם היו מבוגרים מאתנו, אינם נתונים כמונו למעשי קונדס או שובבות, פחות ספונטניים מעמנו והליכותיהם מנומסות ומחושבות.

עודם צעירים וכבר טמנו בחובם ה״חדשים״ האלה נטיות שנראו בעינינו אז כקריריסטיות: שאיפותיהם לקראת העתיד היו מוגדרות, ובעודם תלמידים התוו לעצמם את דרכם לעתיד. ואמנם, הם השתלמו בפרקליטות, רפואה וארכיטקטורה. ה״צברים״ שבינינו, היו בני דור הבונים של תל־אביב. משב רוח ה״בריאה״ וחלומות נועזים של הורינו התגשמו והפכו למציאות לעינינו. אנו אמנם גדלנו על קרקע דשנה אשר סוקלה מכל אבן נגף עבורנו, אולם בלבנו טמונים היו מאוויים ליצירה, – ולאתגרים חלוציים.

בסיימנו את הגמנסיה כבר עמדה תל־אביב על תילה, מתנדבי הגדוד העברי כבר חזרו ממשימתם, הצהרת בלפור התגשמה, ההתנדבות ל״קרן הגאולה״ הסתיימה, – וכבר החלו צירי לידתם הראשונים של תנועות הנוער הסוציאליסטי או ״החוגים״.

גל העליה הלך וגבר, אוניות רבות עגנו בנמל יפו חדשות לבקרים. על סיפונן נשאו עולים מרוסיה, ליטא ופולניה. ביניהם מאות רבות של צעירים או משפחות אשר תרו אחר דיור ועבודה. קצב הבניה לא הדביק את צורך השעה, בולמוס ה״ביקוש״ שעלה על ההיצע אחז גם בחלק מבעלי הבתים בתל־אביב. רבים העלו קומה או קומותיים על בתיהם הקטנים, היו ביניהם כאלה אשר לא נסחפו ברדיפת הבצע שאחזה במשכירי הדירות, אולם היו גם כאלה אשר משכנו את נחלתם בבנקים לשם קבלת הלוואות נאותות לצורך הבניה, – וכך נסחפו עד מהרה במערבולת הכלכלית אשר באה לספק את צרכי הדיור ההולכים וגדלים.

מידי יום ביומו, בשעות הבוקר המוקדמות, נהרו חלוצים יהודים לעבודת הבנין. הם הורידו את הגגות האדומים מעל הבתים הקטנים, בעגלות רתומות לפרידות הביאו מלט ולבנים. בין ערוגות הפרחים בגינות המטופחות כרו בורות גדולים להכנת סיד כבוי (ואוי לו לזה שנכשל ונתקע בבור כזה בשעות היום, או, חלילה, באישון הלילה). המחמרים רצו אחרי החמורים, הביאו זיפזיף מן הים באין מפריע; הבנאים בנו נדבך על גבי נדבך מעל ספוני הבתים, הרחיבו השטחים,

שינו המתאר, אטמו מרפסות; וקול שירת פועלים עברים בעצם העשיה הלך והתמשך ברחובות, קולות רעננים וצעירים, אשר שרו בלשון ארצות מוצאם: יידיש, רוסית או פולנית.

רוב הסוחרים, שישבו ביפו, נאלצו אף החליטו אחרי מאורעות 1921 לעקור ממקום מושבם ולהעביר את סחרם לתל־אביב. כך נפרצו חזי־תות בתים שאננים והפכו לחנויות ולחלונות ראוה, אשר משכו קונים מכל הסביבה.

קבוצת בעלי יוזמה מבין סוחרי יפו הקימה בימים ההם את ״המרכז המסחרי״, הוא המשך רחוב הרצל, לאחר שגדעו את עצי הפרדס וגדר הברושים שלו.

בימי ילדותי, בעודנו גרים בבית טרייבוש ברחוב הרצל ע״י מסילת הברזל, נהגתי לשחק עם ילדי הערבים שגרו באותו פרדס. בדמדומי זכרוני אני רואה עדיין את הברושים הקשישים והמאובקים אשר עמדו בפני סופה ורוח. דימיתי אז כי קנו לעצמם חזקה על המקום עד אחרית הימים. עם בוא הגשמים חפפו הברושים את בלוריתם – ובתוך הפרדס הצטחצחו עלי עצי ההדרים וצבעם כצבע הבקבוקים הירוקים והמברי־קים – פשוט רויה לעין. בלילות אביב זוהרים הדיפו נצני הפרחים ניחוח משכר, אשר נסך רוח עועים ואהבה על הסביבה, בעוד קרקור הצפרדעים מוסיף מוזיקת רקע למתרחש מסביב.

אותם סוחרים קנו את הפרדס ובמחי יד אחת הכחידו את תפארת הדורות, ויצקו במקומה בטון ולבנים. כך התמשך לו רחוב הרצל הרדום מזרחה, אל חלקו המסחרי, אשר משני צדדיו עלו בתים צפופים גבוהים ומכוערים.

בעלי החנויות החלו עוקרים אט אט ממקומם ביפו ועוברים לתל־אביב. בזכרוני שָׁמוּר עדיין טעם ״העליה לרגל״ לחנות המפוארת של האחים שינברג, שהשתרעה לה מקודם על שלושה או ארבעה חלונות ראוה, ברחוב בוסטרוס ביפו. מאורע זה ארע ביחוד בערבי חג הפסח או ראש השנה, עת הוחלט במועצה משפחתית לזכות את הבת הבכורה (אותי) בשמלה יפה. הכוננות למבצע היתה רבה ושם מדוייק ומוגדר ניתן לו – ״הולכים העירה״, הווה אומר, נוסעים בדליז׳נס ל״עיר״ יפו המהוללת. אמא נהגה לאחזני בידה האחת בעוד היא מהדקת לחזה בידה השניה את ארנקה, מפחד שמא חלילה ישים בה עינו איזה גנב או שודד.

עם קום ה״מרכז המסחרי״ קנתה לה החנות מקום נכבד בפנת הרצל דרך־פתח־תקוה. חלונות ראוה גדולים ומקושטים לה משני עבריה, בהם מוצגים בגדי גבירות, ילדים וגברים – בדוגמאות שיא האופנה וביבוא מארצות אירופה. חנות זו נחשבה בעינינו לפסגת החידוש ורוב אמידי

העיר היו באים בשעריה. החנות הזו התקיימה שם במשך שנים רבות, וכאשר נישאתי לעולה חדש מברלין – התגנדרתי בפניו על בקיאותי בהילכות האופנה וקניתי לו שם במתנה מקטורן בית מצמר טהור ומשובץ ולולאות לו השזורות חוטי משי. מקטורן זה החזיק מעמד כמעט ארבעים שנה, וכיום – אחרי שהנוער חזר לאופנת שנות השלושים, – עוטה אותו בננו בלילות חורף סגריריים ומשמחנו במראהו המזכיר את אבא בצעירותו.

גם חנות המחברות והעפרונות עברה למרכז המסחרי. כאן הציגו בחלון הראוה את החידוש האחרון – עט נובע, – דיו מיוחדת, צפורן זהב. סוף סוף הקיץ הקץ על עט העץ אשר מרכיבים לה בְּקָצֶהָ ציפורן חורקת, תמה פרשת הדיו בקסת שעל ספסל הלמודים, – אשר מדי פעם בפעם נשפכה ולכלכה את הסביבה. כעת הסתופפו התלמידים בחנות החדשה, ניסו את הצפורן, עביה, טיבה, על פיסות נייר שהיו מיועדות לכך, עד שלבסוף רכשו את עט הפלא, בתוספת בקבוק דיו ומשאבת גומי קטנה (כזו שהיו מטפטפים בה טיפות לעינים) כי לפי כל ההוראות וההמלצות, חלילה לו לעט החדש להתייבש.

תמורות גדולות חלו באותה שנת 1925.

ואם נדפדף בעתונות דאז, – נמצא כי במשך חודש אפריל עלו ארצה 2585 עולים.

מאודיסה הגיעה האניה "לנין" עם מאתים עולים, מהם חמישים ושישה על פי רשיונות עולים.

האניה "סניה" הגיעה ממרסיל והביאה מליטא 75 עולים.

מוסדות ממוסדות שונים עלו ופרחו, והננו עדים להנחת אבן פנה לרבים וטובים מהם, כמו:

1) בית הספר נורדאו ברחוב סירקין בין פרישמן ומנדלי.

2) בית הספר לויט לפסנתר ברחוב ברנר "בית לויים".

3) התיאטרון הארץ ישראלי בשדרות רוטשילד, כיום "קולנוע שדרות".

4) בית החולים העירוני "הדסה" ברחוב בלפור.

5) בית הפועלים ברחוב הירקון על אדמת מחלול (הבית האדום).

באותו זמן עבר גן הילדים הנודע, בו בקרתי בילדותי, מרחוב שבזי לפנת הרחובות אחד העם והשחר ובו מקום ל־100 ילדים.

כמו־כן נפתח יותר מאוחר "בית החנוך" של ועדת התרבות של ההסתדרות ושוכן בצריף ברחוב בצלאל על יד שכונת נורדיה.

תנופת הבנין וההתרחבות אחזה בכל רחובות העיר. באחד הימים נפתח בבית דנין בפנת לילינבלום והרצל הקיוסק הגדול של האחים "רובננקו". איזו מודרניות, מזלף מיוחד לשטיפת הכוסות, על הדלפק

המצוחצח ניצבו בשורה כחיילים בקבוקים רבים, כל בקבוק וצבעו, לראשם ענדו פקקים בהם תקועות פיות שנראו כצפצפות. שמה אצנו בהפסקות לקנות גלידה בגביע או להרוות צמאוננו בכוס גזוז. עליך רק להצביע על בקבוק מסוים ומיד נמזגת התמצית לכוסך; היה זה טעם דובדבנים, תות שדה, לימון או שזיפים – הכל בהישג יד, הכל בנמצא, גם הצבעים מתאימים למבוקשך – אכן טעם אחיד לכולם, אך אין דבר – ואז לתוך התמצית, צססש... מתיזים את מי הסודה הקרים ומשקה תאוה בידך.

לאחר תנופת הבנין הגדולה, באו שנים שחונות של חוסר עבודה ואף ירידה ניכרת מן הארץ. בגלל המצב הכלכלי והחום בימות הקיץ, הנהיגו האחים רובננקו את שיטת התלושים, – היינו שתי כוסות גזוז במחיר חצי גרוש (חמש אגורות). הרווית צמאונך בכוס אחת, שלמת את המטבע, וקבלת פתקת פקדון לכוס נוספת.

לימים אמצו לעצמם את שיטת הפתקאות גם נהגי קואופרטיב התחבורה הבין עירונית – הללו, מעולם לא נמצא בידם עודף של חמש אגורות, ואותו קבלת בצורת תלוש, שהלך לרוב לאיבוד, וכך הרוויחו קואופרטיבי ההסעות מעות מיותרות.

עם תנופת הבנין, הגיע גם תורו של רחוב מגורי – נחלת בנימין. הבתים מסביב החלו משנים את צורתם, וגם ביתנו הקטן והמטופח הושלך לכור ההיתוך ושינה צורתו. גג הרעפים האדומים הוסר מעליו ואת מקומו ירשה לה קומה שניה שהתנשאה על גבי ביתנו. יסודות הבית גדלו ורחבו למטרה זו – ולמעלה, מצאו לעצמן מקום שתי דירות, אשר בגדולה מהן גרה משפחתנו.

דירתנו החדשה היתה מתוכננת ומחושבת ביתר נסיון ומקצועיות מן הדירה בביתנו הקטן. כעת נכנסו אליה תחילה למסדרון, ממנו הסתעפו חדרים ונפתחו דלתות – לחדר האורחים ולחדר הבנות. מסדרון קטן ומיוחד הוביל לשרותים.

עם התפתחות העיר אחז בולמוס מודרניזציה את תושביה. ביחוד למדו והשתדלו לשפר את השירותים ולהקל על חייהן של עקרות הבית. בעוד שבביתנו הקטן, כמו ברוב הבתים דאז, הוציאו את בית השמוש אל מחוץ למחנה והציבוהו מעבר לדלת האחורית של הבית, כך שריחותיו לא יעכירו חלילה את האוירה, הרי בקומה השניה – אחרי שהתחקו על בעיות האוורור – העיזו לבנות את בית השמוש במסדרון צמוד לחדר האמבטיה. עם חידוש זה תמו הנדידות בלילות חושך או בימות הקרה אל דלת המרפסת שהובילה לבית השמוש אשר נמצא מחוץ לתחום. אין צורך יותר למשש בחושך ולמצא את הידית ומפתח הדלת. לא פעם אחזתני חרדה בעת שכמעט דרסתי חתולה רדומה אשר

בקפיצה זנקה לה על המדרגות. חשמל טרם היה והאפלה העיקה על הסביבה. אולם, כאן, בדירתנו החדשה, צעדנו לבטח במסדרון, יש חשמל וההלך מגיע למחוז חפצו באין מפריע.

בחדר הבנות, שנפתח למסדרון הכללי, עמד הפסנתר עליו התאמנו שעות ארוכות אחותי ידידה ואני, ומרפסת קטנה, בלשוננו "הבלקון", צמודה לו בחזיתו. לא פעם חמקתי לבלקון באישון לילה לקול שריקת חבר או מחזר. לא פעם דמיתי בעיני עצמי לז'ולייטה באופרה של ורדי – אולם לפי מיטב זכרוני טרם מצאתי את ה"רומיאו" האמיתי, כך שלא התפתיתי לרדת ממרום מרפסתי לזרועותיו של השורק ברחוב.

את דלתות הדירות נהגו לנעול רק בשעות הלילה כך שהכניסה לחדרי היתה חופשית באין מפריע, – ואם אמא נמצאה בשעה זו במטבח – גם באין רואים. וקרה כי באחד הערבים החמים מאד בארצנו, פרטתי לי לתומי על הפסנתר, ורק קומבינזון דק לגופי בעוד שערי הארוך שמוט ופזור על כתפי כולי הייתי שקועה בפענוח המשפטים בנוקטורנה של שופן. כאשר השתלטתי על החומר ונגנתי את היצירה עד תומה לשביעת רצוני – בעודי מזמזמת את המנגינה – סגרתי את הפסנתר וקמתי ממקומי, והנה לתמהוני הגדול ראיתי את א.ח., נער מבוגר ומסוגר, חכם ונועז, יושב לו על הספה שקוע עדיין בצלילי הנגינה. הסתכלתי לעברו ובושה עזה אפפתני – לא יכולתי לחרוג מן החנוך הפוריטני של הימים דאז – פשוט, ברחתי מן החדר. א.ח. קם גם הוא, הזה ללא מילים – יצא למסדרון ועזב את הבית.

מרפסת ענק חיברה את חדר האורחים והמטבח – אשר צמוד לו היה המזוה ואצטבאות מחאיקה שחורה ומבריקה לו מסביבו. לא פעם הסתגרה אחותי ידידה באותו מזוה וזללה לה שם בצנעה ארבעים עד חמשים מישמשים בבת אחת, להוותה ולחרדתה הגדולה של אמא.

עצים גבוהים הצלו בצמרותיהם על המרפסת. מדי בוקר הופיע תוכי חמוד על הצמרת, דרש בשלומנו והנעים בשיחתו את ארוחת הבוקר שלנו. כאן במרפסת התרכזו חיי המשפחה. שולחן גדול עמד על המרפסת ומסביבו כסאות רבים. כל שנכנס בצל קורתנו מצא לו תמיד מקום על אחד הכסאות סביב השולחן. מובן מאליו כי כוס התה המהבילה לא אחרה לבוא.

כאן במרפסת שיחקה אחותי הקטנה צפירה עם חברותיה בכדור, אחותי השניה קפצה בחבל ואני קרסתי בפנה רחוקה על הרצפה הקרירה ושננתי את החומר לבחינות הבגרות. כאשר הגיע היום המיוחל, בו הגיעה התופרת היומית אלינו, שאלנו את מכונת התפירה מן השכנים ומצאנו גם עבורה מקום נכבד במרפסת. איזה הספק היה לה לתופרת בימים ההם, – או שדוגמאות השמלות היו יותר פשוטות וקלות, –

בכל אופן שלוש שמלות מוכנות, בעזרת אמא, יצאו מתחת ידיה ביום אחד.

ברוב הבתים היו שתי כניסות. הכניסה הראשית פנתה אל הרחוב, המדרגות שלה עשויות מוזאיקה או שיש, כאן יכנס ההלך בניחותא – בצל חדר המדרגות הזה יפרדו זוגות צעירים בשעות הלילה הקטנות בנשיקה אחרונה ומרתקת, – אולם, כבנות חורגות נראו לעומתן המדרגות שהוקמו מאחורי הבית. אלה השתלשלו להן אל החצר בהצנע, – רובן עשויות מתכת, מתגלגלות כסליל, חורקות וצרות, ומטרתן לסחרר וליגע את ההולך בהן. אף שם גנאי דבק בהן – והן נקראו "המדרגות השחורות".

סליל מתכת אחורי זה הצטיין ביחוד תפקידיו. פעמים רבות חתכתי רגלי במדרגות הללו; לא פעם עת ניתרתי לדרכי, החלקתי מעט, אולם חיש מהר קמתי, לטפתי את עכוזי ומהרתי למשימתי. מכאן הורדתי את פחי האשפה אל החצר, כי הטון הטוב ומדות הצניעות לא הרשו לחשוף לעיני הרחוב דלי מלא קליפות אבטיחים או קרבי תרנגולת.

פרק מיוחד היו ימי הכביסה, – כאן היה עלי להוריד בזהירות עמילן רותח, פעם שניה להחליק במדרגות ולעזור לכובסת בסחיטת הסדינים, ואז, לקול קריאותיה של אמי, לרוץ למעלה ולרדת שוב עם כוס תה או או פירות, עבור הכובסת, לתלות הכביסה ולעת ערב להורידה מן החבלים.

אולם, לא קללה בלבד היו המדרגות הללו. הן טמנו גם ברכה רבה בקרבן. ביחוד נהניתי מהן עת עליתי בהן בשעות הלילה המאוחרת ונכנסתי דרך המטבח הביתה – הדלת היתה רחוקה מחדר הורי, כך שלא הערתים או עוררתי את תשומת לבם עת חזרתי הביתה.

תנופה גדולה אחזה את עירנו הקטנה, שהפכה והיתה לעיר ואם בישראל. עיר עם מרכזי תרבות, מלאכה סחר וממכר.

העיר החלה להתפשט צפונה ומזרחה. נעקרו כרמי הענבים הדשנים שהשתרעו למרחבי אין סוף מזרחה מרחוב אלנבי עמם נעלמו סוכות הגפנים, אשר הקימו לעצמם השומרים הערבים, אשר לא פעם הפילו חתיתם עלינו ה"גנבים". תמו הפשיטות שלנו והזלילה המאורגנת של ענבים טריים (בלתי מרוססים) ישר מן הגפן. במקום הכרמים עלו כפטריות בתי־קומות, אשר בלטו באפרוריותם על החולות הגולשים. בתים אשר באון רוממותם קנו לעצמם מקום יציב בלב החולות הנודדים. בהמשך הרחובות בלפור ומונטיפיורי קמה ועלתה לה שכונה חדשה, שחדרה ופצעה את לב החולות, קבעה לה מקום איתן בקרבם, ואף נקראה בשם "לב תל־אביב".

באחד הימים פשטה השמועה כי מקימים ב"לב תל־אביב" בית בעל

חלונות עקומים, טרם הכרנו אז את להטוטי הארכיטקטורה, ובסקרנות־נו כי גדולה אצנו במעלה רחוב מונטיפיורי לחזות בפלא היצירה. ואכן, התגלה לפני עינינו בית בן קומותיים ולו חלונות משופעים היוצרים טעות אופטית, כך שהבית נראה כאילו הנו מט לנפול.

החולות הזהובים נכבשו במלט, סיד ולבנים. מכל העברים נקרעו רחובות חדשים: בלפור, שיינקין, מזא"ה ועוד. חלוצים ישבו בצידי הרחובות ובפטישים כבדים בידיהם נפצו אבנים לחצץ. קרה שאצבעותיהם התנפצו אף הן, אבל קול רנה ושירה השתפך מסביב.

בבקרים עברו עגלות, אשר הכילו מיכלי מים מיוחדים, והרביצו בסילונים מרעננים את הרחוב, בעוד האבק מתאבך מסביב.

רק שפת ימה של תל־אביב נשארה עדין בבתוליה. פרנסי העיר טרם הספיקו לדחוק אותה לתוך מסגרת החנק והצפיפות של בתי המלון. שם, על שפת הים, נשארו החולות רכים ונקיים. מי הים טרם זוהמו על ידי חיידקי הביוב, – כי לא היה עוד ביוב בעיר, השפכים נאגרו בכל בית לתוך בור מיוחד בחצר הבית. לבור קראו בשם ג'ורה – מלה אשר הפכה ברבות הימים לשם גנאי, לאחד המנבל את פיו. והיה אם נסתמה אותה ג'ורה – היו בעלי הבתים נתונים לחסדיהם של אותם יחסנים "מנקי בורות השופכין" – כי אם אחרו לבוא – השתפכו השפכים על גדותיהם והעכירו את אויר הסביבה.

ועל שפת הים – החולות צוננים והזוגות באים להתיחד עליהם בלילות.

בלילות שבת – היוותה שפת הים מקום מפגש לבני נוער, חלוצים וזוגות נאהבים – שמה באנו אף אנו בקבוצות – קרסנו בעגול על החולות ושרנו במשך שעות שירי ציון, אולם גם הרבה שירים רוסיים שתורגמו על ידי חברים־חובבים לעברית, כמו:

"למה תתנכרי, תשפילי עיניך,
שתי והשתכרי, בל ידעו הוריך,
נשתה נא לחיים, החטא לא יפחידנו,
היושב בשמים לא טוב הוא משנינו".

ובאותן שנים גברה העליה ארצה. היא הביאה עמה חלוצים וצעירים מן "החלוץ" בפולניה וליטא. כן הופיעה חבורת צעירים מתנועת הנוער "כחול לבן" מגרמניה, אשר הקימה נגריה ממוכנת למופת ברחוב המלך ג'ורג'. כולם היו צעירים נלהבים, מלאי תקוות ורצון להגשמה, רובם חונכו כבר בארצות מוצאם ב"הכשרות" חלוציות אשר העמידו בראש משימותיהן את ההכנה לקראת העליה ארצה. הם זנחו בתי־הורים מסודרים ובאו מרצונם הטוב לתרום את תרומתם לבנין הארץ, על יסודות של חברה חדשה, שויון ושיתוף.

משב רוח חדש ורענן הביאו עמהם צעירים אלה. הם ידעו לספר על לימודים באוניברסיטאות אשר זנחו למען הגשמת אידיאליהם, על מנת לקיים בחייהם בארץ את זהותם היהודית, בשיחות עמהם העלו זכרונות על ארצות מוצאם. הם ספרו על ביקורים במוזיאונים, הם תארו היכלים וכנסיות, הם דברו על אוצרות אמנות וקונצרטים. זכרונותיהם, ספוריהם והספרים שהחלו להופיע אז בחנויות הספרים נספגו לתוך אדמה בתולה וצמאה. עירנו היתה אז ללא מוזיאון, כמעט ללא כל תערוכה אמנותית (רק בתחום המוזיקה רבים היו המנגנים והמעונינים), כך, בלא יודעים, חתרה העליה דאז מתחת לבטחוננו העצמי ולמרות העובדה כי ינקנו את הרגשת המולדת מיום היולדנו והיינו נטועים איתן באדמתנו, הרגשתי לעתים כי אינני יותר "אתה בחרתנו". רגש סקרנות גדול התעורר בלבנו כלפי הבלתי נודע לנו, ובפינות סמויות בתוכנו התעורר רצון עז לחרוג מן הגבולות, לצאת למרחבים, לנדוד מעבר לים, להכיר אומות ועמים, להעמיק ידע בהיכלי תרבות, לחזות בפלאי הטכניקה של חשמליות, רכבות תחתיות ומעליות, לספוג לקרבנו מתענוג ההסתכלות בשכיות האמנות במוזיאונים וכו'.

עם סיום הלימודים בגמנסיה, אשר ועד ההורים שלה כלל את ד"ר שרמן, הא' מאיר, סוסקין, רפפורט וגב' קטינסקי, היא אמי, נשארנו גרעין "צברים" אשר יחדיו בילינו את שנותינו מגן הילדים ברחוב שבזי ועד בחינות הבגרות ב"הרצליה". אמנם נסינו להשאר נאמנים לאידי־אלים שלנו, עליהם חלמנו בנעורינו, היינו להמשיך חיי חברה משותפת בארצנו, אך יחד עם זאת רצינו להרחיב את השכלתנו. אבני נגף רבות הוצבו בדרכנו. האוניברסיטה העברית – זה עתה נוסדה, צעדיה היו מדודים, מספר מוריה מצומצם והפקולטות בה טרם מוגדרות, גם הספריה הלאומית נמצאה עדין בחיתוליה. חלפה רק שנה מאז פתיחת האוניברסיטה. באוזני הדהדו עדיין צלילי מקהלת "הזמיר" בה השתתפנו ושרנו את "בריאת העולם" להנדל בחגיגת הפתיחה. מה נפעם אז לבי וכמה חזון ואמונה הרגשתי בקרבי בהקשיבי לנאומי הגדולים אשר חצבו בלשונם "כי מציון תצא תורה" – והנה בבוא עתי אני, לא מצאתי את מבוקשי שם.

חפשנו דרך, גששנו בתוך מבוכי נפשנו – יש ודמינו כי אנו עורקים מן החובה – היינו פוסחים על שתי הסעיפים ולא ידענו הדרך בה נבחר. יצאנו נערות מספר לטיול ונופש בכרמל והימים ימי אביב – ההר הקסום המשקיף על תכלת הים היה עטור חורשות אורנים דשנות, פינות חמד מצאו להן מחבוא בואדיות, ובמדרונים נרדמו נכלמות רקפות בין הסלעים. חלק גדול מן החורשות המטופחות היה שייך למיסדר נזירים גרמני. לעתים פגשנו בחורשות את פסטר שניידר – אחד הנזירים אשר

היה מהלך בשבילים ומחפש לעצמו קרבן לדברי קודשו והסתתו. לא פעם ארח לנו לחברה על הספסל בצל התאנה, הטיף והטיף, מנסה בדרך גלויה וגסה לשכנענו באמיתות תורתו, או לפתותנו להאמין בעקרונות דתו. אנו הקשבנו לשיחות בעוד פנינו מוסווים במסכת רצינות והשתתפות. משכנוהו בלשונו, הרבינו להג, ביימנו התענינות – וכאשר עבר להגו על גדותיו פרצנו לעומתו בצחוק שובבי. תודעת ה"סובלנות" טרם נמצאה אז באוצר תכונותינו.

בתי המלון היו ספורים בכרמל. בחורשה המרכזית שכן לו מלון "הרצליה" בתוך בית רב מידות ישן וגאה. פה ושם נפתחו פנסיונים אשר התנהלו בצורה ביתית – שם הגישו לארוחת הבוקר תאנים טריות בשמנת, ביצים וסלט מתובל בשמן זית.

לא הרחק מהכביש נמצאה מערה חצובה בסלע ולה חומה זוטא בסגנון הצלבנים. בתוך המערה היו חצובים ספסלים. שם השתכנה לה באותם ימים קבוצת בחורים מבוגרי בית הספר הריאלי בחיפה. הם עבדו בעיר ולעת ערב חזרו לכרמל. אנו, הבנות התל־אביביות, בקרנו אותם תכופות בערבים ובלילות ירח בהירים, עת הכוכבים התנוצצו ברקיע השמים, ישבנו סביב למדורה בפתח־המערה והרבינו שיח ולהג. בוגרי בית הספר הריאלי היו שונים מהגימנסיסטים התל־אביביים. הם לא נטו אחרי מעשי קונדס, הם היו יותר יסודיים במעשיהם וההצטחצחות בשפה או במחשבה היתה זרה להם. בעוד חשכת הליל מסתירה אבל גם מאחדת אותנו סיפרנו כל אחד בכנות את הגיגי לבו, פרשנו את לבטינו, גששנו למצוא את הדרך בין חלום ומציאות, לחשנו על מאויינו להצטרף לחיי קיבוץ, גילינו את פקפוקינו וכמיהתנו ללמודים ורטנו על חוסר האפשרות של השתלמות בארץ.

קשה היה לנו לצאת מעולם החלומות ולחזור לחיי יום יום רגילים. שאפנו לייסד קבוצה של בני הארץ, רצינו להקים משק המושתת על שיטות חקלאיות מודרניות – ועל ידי זה מצאנו הצדקה לדחף הפנימי בקרבנו ללמודים יותר גבוהים, – חשבנו כי עלינו לרכוש ידע אקדמי במקצועות הנדרשים למשק.

באותה תקופה גדל עלינו גם לחץ הורינו – וכך, התפתינו לצאת למרחב לרכוש לעצמנו מקצוע מתאים, ויחד עם זאת לנגוס מפלאות העולם הגדול.

בימים ההם לא היו הגבלות על מטבע זר, אולם רוב ההורים היו חסרי אמצעים ולא עלה בידם לתמוך בילדיהם בניכר בשיגור שקים טובים. לכן ביכרו הסטודנטים הישראלים לחזר על היכלי התורה בארצות בהן מסתופפות קהילות יהודיות מבוססות, בהן חדרה ההכרה הציונית. שם ניתנה האפשרות להשתכר קמעה על ידי הקניית השפה העברית לבני

ישראל. כך נפל בגורלנו הילדים התמימים של תל־אביב הקטנה, לפרוץ את דרכנו בניכר, להתייצב נוכח החיים הקשים ולהלחם על קיומנו היום־יומי.

שעורי העברית לא הספיקו תמיד לכולנו ולכן רבים מאתנו התנסו בעבודות שונות ומפרכות.

וכך התפרקה חבורתנו. כל אחד מעמנו מצא וקבע לעצמו את יעודו, – וצורת הגשמתו.

הזנוק לנכר

חברנו א.ק. ז"ל השתלם באמריקה במקצוע הוטרינריות. ענף הבקר נחשב בימים ההם לענף חלוצי במשקים שלנו. אי לכך, היו נזקקים לוטרינרים שידריכו את אנשי המשקים בכל הליכי גידול הבקר. חבר ילדותי, אברהם, חזר מאמריקה מצויד בידע ועמוס רעיונות חדשים. ברבות הימים הפך והיה לאקדמאי מחונן ולו המצאות ופטנטים שונים בשדה הפיזיאולוגיה של בעלי החיים.

אולם, תמיד השתאיתי מדוע השתנה כה האיש. יחד עם עליתו במקצוע התרחק מחבריו, עמם בלה מאז שנות גן הילדים ועד לסיום הגמנסיה, 14 שנים מאושרות של ילדות, נעורים וחלומות. אולי עם ההתבגרות מגלה כל אדם את עצמו, – ולפעמים הוא חורג מן התבנית של נעוריו. הוא, חברנו זה, נראה כאילו הסתגר לו בעולמו שלו ללא אפשרות חדירה אל העולם החיצוני. כל אימת שפגשתיו ברחוב היה יהיר ומסוגר כלפי. באיזה מקום בקרבי נפגעתי ולא פעם הרהרתי בלבי ונזכרתי באותו נער חום העינים, עם גומת החן בלחיו – אשר היה אחד מן ה"חברה" – כיצד הצליח להסתלק מן הלימודים ולברוח לים, ידו מחזיקה בידה של חברתו השחרחורת, – ובצחוק תעלולים הגיעו לחוף הים השומם של תל־אביב דאז. שם חכתה להם "הסירה", אותה סירה אשר מצאוה פעם הבנים, נשכחת ועזובה על החולות. הם שקמוה, צבעוה, אמצו אותה לעצמם ואהבוה.

הגלים לחכו כפות רגלים יחפות, השמלה הופשלה – הסירה הושקה למים וא. קפץ לתוכה, משך אחריו את הנערה ויחדיו חתרו ללב הים

הרגוע – צוחקים ועולצים ומרחיקים שוט עד כי נשקפו כנקודה זעירה באופק הצלול.

לאחר שנים רבות הסתכלתי בפניו של אותו מדען אשר היה שקוע במחשבותיו עד אשר שכח להאיר פניו. בעצם לא שמרתי לו טינה אולם הצטערתי, אולי יותר בגללו מאשר בגללי. באיזו פינה בלבי אמנם הרגשתי כאילו נגזל ממני חלק מילדותי, אולם למרות זאת ידעתי, כי מלבי טרם נגוזה עליצות החיים, כי הנני עדין מוכנה לשתף את חברי בזכרונותי על ימים רחוקים, עת כולנו היינו אנשים פשוטים, רוויי חדוות־חברות ונעורים, בשכונה התמימה של תל־אביב הקטנה על החולות.

חבר ילדותי אהרן ז"ל השתלם ב"ימאות". אם איני טועה, היה הישראלי הראשון שלמד את המקצוע.

אותה סירה אשר מצאו או "פילחו" הבנים על שפת הים, הפכה אצלם לאתגר של מאויים ושאיפות. בלילות חשוכים עת רבצנו בצותא על החולות, היו הבנים חולמים בהקיץ, וחושבים בקול. הם ראו את עצמם כימאים בצי העברי החולש על ים התיכון, וברברנות של נעורים והתגנדרות בפני הבנות היו משיקים את הסירה לתוך הגלים. הם לא חתו בפני הים הסוער, קפצו לתוך הסירה וחתרו במשוטים בכח הרחק הרחק על גבי המים הזדונים, בעוד אנו עומדות נפעמות וחרדות לשלומם.

אולם בלילות ירח בהירים, עת הים היה רגוע וגליו מתפרקים על חולות החוף, הזמינו אף אותנו הבנות לשיט בסירה. ישבנו בתוכה, ידינו חצו את מי הים השקט כ"שמן" – וניצוצות תולעי הבוסֹפור המבריקות הותזו מסביב. הבנים הציגו להטוטים שונים – קפצו אל לב הים, והתמודדו עם הים הגדול.

כך שטנו בים, הלבבות הולמים – ובפינו שירה:

על מלוא רוחב ים התכלת
על מלוא רוח אין הסוף,
גלים באים, גלים נעים
לא יִספרו מני רב.

או השיר האחר:

נא הגידי ילדתי, נא הגידי חמדתי,
איך תסעי, איך תסעי לארץ ישראל?
ים סוער רחב ידים, אוניות טובעות במים, –
איך תסעי, איך תסעי לארץ ישראל?

אהרן נשאר עקבי וכן לחלומותיו. לפני סיימו את למודיו בגמנסיה נדד לאנגליה ולמד שם בבית ספר גבוה לימאים. משם עבר לאיטליה וסיים את למודיו בקבלו תואר רב חובל,ואחר כך המשיך באוניברסיטה

וקבל תואר של דוקטור בכלכלה ימית. עם תום למודיו עבד כצוער שני ואחר כך כצוער ראשון על סיפוני אוניות איטלקיות. הוא עבר את כל שבעת הימים, אולם אופיו הפוריטני לא נכתם על ידי החיים בין הימאים.

הוא לא התפתה לאפשרויות שקרצה לו הימאות הבין־לאומית. הוא חזר ארצה וחפש את חבריו. הדור ומצוחצח הגיע, לבוש מכנסי צמר צחורות וכפפות לבנות לידיו. זרה ורחוקה הופיעה דמותו בחוצות תל־אביב של שנות השלושים, אולם בלבו נשאר עדין אותו אהרן טהור המידות של ימי הילדות. למרות מראהו החיצוני, שהיה יוצא דופן בימים ההם, שמר בקרבו את חן הילדות של תל־אביב הקטנה והרחוקה. הוא לא ניבל את פיו, – מעולם לא התאונן על מצבו הכלכלי ונמנע ככל האפשר גם בשעות מחסור קשות להזדקק לזולת.

בקרבו פיעם עדיין החלום הלוהט של הקמת צי עברי במולדת. הוא השקיע את ירושתו (ביתם בעל שתי הקומות, שהיה בפינת אלנבי והשדרות, נמכר) באונית סוחר, נסה מזלו ואיבד את הונו.

שנים רבות חלפו מאותו זמן של חלומות ילדות וגשושים להגשמה ללא כל תמיכה ציבורית – עד הקמת צי הסוחר המסועף שלנו. אהרן לא זכה להיות בין המבצעים.

חברתי אורה, – אותה נערה שחרחורת אשר חלמה עמנו על הקמת קיבוץ של ״צברים״ – בחרה לעצמה את מקצוע המחלבה ותעשייתה. הרי תהיינה פרות – יהיה וטרינר – הפרות תפקנה חלב – ויש לרכוש ידע מעמיק ויסודי על תעשיית החלב. היא נסעה לרדינג שבאנגליה ללמוד את המקצוע בבית ספר חקלאי גבוה השוכן בין גינות ודשאים על שפת התמזה, רחוק משאון העיר והמונה.

עלי קשה היתה הבחירה – לא נמשכתי אל המקצועות המעשיים ובקרבי התרוצצו כל כך הרבה מאוויים הסותרים זה את זה. במעמקי לבי נהיתי אחרי המוזיקה. נפשי כלתה לנגינה. בימים ההם היטבתי לפרוט בפסנתר. הריתמוס ובעיותיו העסיקוני בלי הפוגה. אהבתי להתאים על המנענעים בשתי ידים קצבים של חמישיות ורבעים, של שלישיות וחצאים. הסינקופות של הג׳ז, שהופיע מקרוב במערב, העבירוני על דעתי ביופים. בין היתר נהגתי לשיר בלווי עצמי. אולם במאמץ רב החנקתי את כמיהתי ונטייתי הטבעית, ובהגיון קר שכנעתי את עצמי לזנוח את המוזיקה בתור מקצוע, שכן לפי עניות דעתי אז היתה בדרג מותרות לחקלאי המתחיל.

רבה היתה התענינותי בספרות ובלשון. הרביתי לקרוא, אהבתי לכתוב, אולם לא העזתי לפתוח אף אשנב קל להיכל הספרות. אחת גמרתי בלבי, להתמסר לעבודה אשר תביא ברכה לארצנו הקטנה.

אחרי חטוטים וגשושים, מצאתי לעצמי מעין דרך ביניים. החלטתי ללמוד חינוך, מקצוע מבוקש בקיבוץ (אך לא נמשכתי אליו במיוחד), מקצוע מעשי הגובל בעניני הרוח. וכך מצאתי לעצמי הצדקה זוטא ליציאה אל העולם הנרחב.

באותה שנה, בסוף 1925, חזר משה שרת מלמודיו בלונדון. כאן בתל־אביב חכו לו בקוצר רוח עם יסוד העתון ״דבר״.

משה בא לביתנו – הוא אהב מאד את אמי שהיתה דודתו הצעירה, ממנה שמע עוד ברוסיה שירים בשפת עבר, – ומפיה שמע עברית רהוטה ומליצית. עיניו היו מזהירות, שערותיו השחורות ברקו גלים גלים מעל למצחו וכותנתו צחורה ומגוהצת בקפדנות.

בקסמו האישי ידע ליצור קשר בלתי אמצעי עמנו, בני דודתו הצעירים. הוא ידע לדובבני ולדלות מנבכי נשמתי בעיות שהעסיקוני. מצטערת אני כיום על כי לא ספרתי לו על הקברים הקטנים שכריתי בלבבי למוזיקה, לריתמיקה ולספרות. אולם הרביתי לדבר עמו על בעיות החנוך ועל תשוקתי להתמסר למקצוע הזה. מצב הורי לא הרשה להם לתמוך בי בכסף, ולכן חשבו לשלחני לאמריקה, ארץ אפשרויות העבודה. כאן התערב משה, הוא פנה אל אמי ואמר: ״דודה גוטה – אל תשלחי אותה לאמריקה, מוטב כי תסע לאנגליה. שם תלמד הילדה לעמוד על רגליה; שם בלונדון ישנם כל הנתונים לרכוש, בנוסף על מקצוע, גם תרבות כללית; מוזיאונים, קונצרטים, תיאטרון, הרצאות שונות – נימוסי חברה ושפה אנגלית טובה. אני מבטיחך, דודה, כי בתך תחזור משם אדם מושלם, שקול ומרוסן״.

וכך הוחלט בבית הורי על נסיעתי ללונדון. משה נתן לי כתובות שונות, הן של ישראלים והן של תושבי לונדון. הוא שוחח עמי ארוכות והדריכני כיצד ואיפה עלי לחפש ולהשיג שעורים בעברית, או עבודה מתאימה אחרת.

בבית החלה התכונה לקראת הנסיעה, הורכבה ועדה מיוחדת בה השתתפו שתי דודותי, ומתפקידה לייעץ ולהכין את התלבושת לבת היוצאת למרחקים. ויכוחים סוערים שהתמשכו במטבח עד שעות הלילה המאוחרות התנהלו בין חברות הועדה: מהו הציוד ההכרחי לחורף בארצות הקור. מובן כי הדודות לא פסחו על זכרונותיהן, על השלג ברוסיה, על הפרוות החמות וכיוצא בזה. לבסוף, הוחלט ברוב דעות לתפור לי מעיל. עד אותו יום, היה צעיף צמר מגיני היחיד בפני הקור, כי מנהג המדינה הוא, ומעילים מוכנים טרם הופיעו בחנויות. והנה יצא המעיל המקווה מתחת ידיו האמונות והגבריות של החייט. איזה מעיל ״מרובע״ (אינני מבינה כיצד הסכמתי ללבשו ביחוד לאחר שנתקלת אני היום בברנות ובטעם הטוב של הצעירות) ובנוסף למעיל ״הנהדר״ והחם

הזה ציידוני בכובע לפי אופנת הזמן להסתיר בו את מצחי ושערותי כך שדמיתי לאיזה אבטיח עירום. מובן, כי שמלת משי שחורה מקושטת ברקמת יד תימנית, שנועדה להזדמנויות חגיגיות, נמצאה אף היא באמתחתי, בנוסף לכותונות לילה מפלנל ארוכות וחמות. הדודה אנה נתנה לי במתנה שעון זהב בלחשה לאזני ברוסית: ''היי אדם'' – ''אשתדל'', חשבתי.

הכינו לי כרטיס במחלקה שלישית באוניה צרפתית למרסיי ואבי הטוב נתן לי חמשים לירות סטרלינג בהדגישו בכאב לב כי ידו אינה משגת לשלוח לי כסף נוסף בעת שהותי בלונדון (חדר בעליית גג ללא הסקה, עם ארוחת בוקר, עלה בימים ההם כשש לירות סטרלינג לחודש).

היום המיוחל הגיע. נסענו במרכבה לנמל. קול פרסות הסוסים הדהד ברחוב הריק ולעומתו ענה צלצול הפעמונים שעל צווארייהם.

בימים ההם טרם הכרנו רחובות חד סטריים. כל שנסע – עגלה, אופניים, סוס או חמור, נסע כרצונו. עברנו דרך רחוב נחלת בנימין. רבים מן הבתים העלו כבר קומה שניה, פה ושם פרצו חלונות ראוה לחנויות בקומות התחתונות. מבעד לחלונות ומן המרפסות נפנפו אלי השכנים לשלום. ילד מילדי הרחוב כי עזב באותם הימים את ביתו – השתתפו כל הדיירים במאורע. ברחוב אחד העם פנינו על יד מלון ''פלסטין'', אשר היה בעצם בנייתו. הסתכלתי בחטף לעבר חנות התכשיטים של ''מור־דוף'', אשר הציגה לראוה שטיחים פרסיים, עבודות צורפות תימן וכלי נחושת־רקועה. אחרי החנות, במקום בנק ''קופת עם'' דהיום, ניצב אז בית ''פנסיון הגמנסיה'', ועל ידו התמשכה לה חורשת האקליפטוסים של חצר הגמנסיה, אותה חורשה אשר שתלנו במו ידינו בהדרכת מורנו מרגולין. מינים רבים ושונים של אקליפטוסים היו שם, כאלה אשר עליהם הכסיפו וברקו באור השמש, אחרים בעלי עלים עגלגלים או ארוכים ועוד זן אשר עליו הדיפו ניחוח חזק הדומה לריח הלימון הרענן. המרכבה המשיכה בדרכה עד שנתקלנו פנים אל פנים עם בנין הגמנסיה, הוא משכן התרבות של העיר תל־אביב.

העגלון הערבי הניף בשוטו על גבי הסוסים המיוזעים, משך במוש־כות, רטן בקולו והפנה את הסוסים ואת המרכבה לרחוב הרצל. מבית ב. – בעל המרפסת הארוכה והצרה – עלו צלילי נגינה בפסנתר. בתם היפה והכשרונית של גרי הבית, הנתונה למצבי רוח, התאמנה אף הצטיינה בנגינתה. אנשים ברחוב התלחשו מפה לאוזן כי הבן של אותה משפחה ''קנה במשיכה'' שעון מתוך כיס מכנסיו של אחד המתרחצים בים. אוי לבושה ולכלימה של בן־טובים זה. ואותם מתלחשים ומוציאי לעז ידעו לספר על בן טובים אחר הגר בבית בפנת רחוב הרצל והשדרות – גבר יפה תואר, אשר בלורית שערו שחורה ומבריקה, שיניו צחורות ללא דופי,

כי ברח לו לבירות עם נערתו הבלונדינית בת החנוני ונשאה שם לאשה למורת רוחם של הוריו שנימנו עם טובי העיר ונכבדיה.

המשכנו בנסיעתנו במרכבה, אני מתבוננת לכל העברים, מציירת במוחי את המראות, חורטת בלבי את הזכרונות, והרגשה מוזרה אופפת אותי כאילו נגזר גורלי להעלם מן העולם.

כך נפרדתי מביתי, מהורי, מתל־אביב שלי, ממקום מולדתי, משפת אמי, מן הגמנסיה, מכל הישות שלי.

הגענו לשער החוסם את הרחוב בפני הרכבת הדוהרת. העגלון עצר בסוסים, – הללו רקעו בחוסר סבלנות בפרסותיהם, – הרכבת עברה לה ביעף, – הנוסעים נפנפו מבעד לחלונותיה, – וקול צפירתה נשמע עוד מכוון נוה צדק ויפו. פנינו מרחוב הרצל לדרך יפו – לימיני נשקף בית המידות – שנקרא בית לורנץ. מסביבו גדר גבוהה, צמרות עצים, וכאילו סוד כמוס אופף את הסביבה. בשנות השלושים נפתחה החצר לקהל הרחב. בגנה שמאחורי הבית הקימו מסעדה מפוארת, בה גילינו לראשונה את מאכלי העולם הגדול; סטייק וצ'יפס בלוית קטצ'פ (כנראה בהשפעת הקצונה האנגלית). שם התבודדו להם זוגות שונים אשר הסתלקו משאון העיר וסקרנותה. ואדם יכול היה להפיג את בדידותו בחצר רוגעת זו בלוית צעירה נאוה: כאן ניתנה לו ההזדמנות להדגים לפניה את נדיבות לבו, על ידי הצעת תפריט עשיר ומענין.

בקומה השניה של אותו בנין היה אולם לאירועים שונים. זכורני כיצד הופיע שם הפליט הזמר הרוסי ורטינסקי והשתפך בשירי אהבה וגעגועים ברוסית צחה. הקהל התל־אביבי התמוגג מנוסטלגיה, ואני למדתי לחקותו קמעה להנאת כל בני המשפחה:

אך – טִי נֶיא פְּלָאץ' מָיָה קרסביצה

טי ניא פלאץ' קרסביצה ג'נה,

העפתי את מבטי לעבר הרחוב הצדדי, ימינה מלורנץ – הרי שם בפנה גר חבר כתתי אלישיב, אשר טפס על עץ השקמה העבות שבחצרו וחרט במרומים על אחד הענפים את ראשי התיבות של שמי צ.ק. ואולי של חברתו – עיני נתקלה בגשר שנמתח מעל פסי הרכבת וחבר את יפו עם נוה צדק. הרי לא מכבר טפסתי ועליתי על מעקה הגשר ונופפתי בידי אל הנוסעים ברכבת הזוחלת, ואם שפרה עלי רוחי אף זרקתי כלניות צבעוניות לעברם.

מול לורנץ נשקפו גגות הבתים מבינות לצמרות האורנים והברושים של המושבה הגרמנית. בשבתות אביב נהגנו לבוא שמה בחבורות על מנת להסתכל באותו עץ אקזוטי בעל שורשי אויר ענקיים, אשר ירדו מצמרותיו ומצאו להם פורקן באדמה הדשנה. נהגנו לטפס עליהם כאילו היו חבלים בחדר ההתעמלות שלנו. כאן גר הרופא הגרמני הנודע בעיר,

ד״ר לורך. בשנות המלחמה, כאשר רופאי תל־אביב גויסו לצבא התורכי או נדדו צפונה עם המגורשים מתל־אביב, לקחתני אמי אל הרופא הזה בגלל אילו מחושים. לא הבנתי מלה מן המדובר, – אולם המילה שפִּינָט – נחרתה בלבי עד אחרית הימים. כי לאחר בקור מהולל זה, ניסו, חדשים לבקרים להלעיטני בבית בתרד הירוק הזה (״הרופא צוה לאכול ברזל – חשוב לאכול הרבה ברזל הנמצא בתרד, לבנין הדם וחיזוק הגוף״). נפשי קצה בירוקה הזו, – ולכן לא נכנסה בביתי לתפריט אף לא העמסתיה על בני ביתי.

במושבה הגרמנית, הקטנה והרוגעת נמצא בית מלון קטן ורומנטי. קומותיים לו לבית החבוי בצל העצים ומרפסות צרות בעלות מעקות עץ מקיפות אותו מסביב. בימי ילדותי ובנעורי הטהורים לא שערתי או דימיתי לעצמי את המתרחש מאחורי דלתות הזכוכית הצבעונית של המלון. אולם, כיום, עת בגרתי ודמיוני בשל, עולים מתת־הכרתי לחשו־שים ונדנודי ראש של המבוגרים, על גברת אחת מתל־אביב בעלת בשר, – שמלתה קצרה על שוקיה המתעגלות, שערה גולש על כתפיה, ועיניה גדולות שחורות וצבועות. על גברת זו סופר כי בלתה בבית המלון שעות רבות עם הקמיקן, המושל התורכי המרושע ועקום הרגלים, ועם מתת חסדיה לו בטלה מלפניו אחדות מן הגזרות שהוציא על תושבי תל־אביב. למלון הרוגע הזה בודאי חמק אותו זוג נאהבים של הגברת הקטנה והחשובה מתל־אביב והאפנדי האציל הערבי יפה התואר – אשר נִשְׂבָּה בחינה וברבות הימים אף נשאה לו לאשה, ומהלכים לו רבים בבתי החברה הגבוהה הדוברת רוסית של תל־אביב הקטנה.

כאן, באותו מלון – אשר עם תום השלטון התורכי אבד מחינו האקזוטי והחל לרדת מגדולת מסתוריותו, – שם קץ לחייו אדון הדור ומקובל מאד על גבירות תל־אביב הנאות. אדון זה הקים את ביתו המפואר דוקא ברחוב נחלת בנימין הצנוע. כאחד האצולה נהג. יוצא דופן היה ביתו, – בין שורת הבתים הקטנים ברחוב, אשר תושביהם אהבו לצפות מן המרפסות והחלנות אל המתרחש בבתי השכנים, להחליף מילים אל מעבר לרחוב, ולקפץ מעל הגדרות לבקר חברים וחברות. ביתו של אדון ק. היה צופה בדומיה ממרחק רב אל הרחוב. מרפסת עגולה לו ושיח שושן פורח מטפס בין סריגיה ועל קירותיה ומשרה רוח של אגדה מסביבה. גן גדול ופורח משתרע בין הבית והרחוב – וגדר גבוהה עשויה חטובי ברזל צבועים בירוק יוצרים גבול בל יעבור לנו, לפשוטי הרחוב, אל חצר המסיבות.

כאן, בבית הזה, התקיימו נשפי החשק של חברה ״טרסק״, כאן נפגשו הצעירים מן ה״אצולה״ הרוסית, שתו והתהוללו, לעתים אף החליפו את בנות זוגם, ואמי אשר עמדה צנועה על יד גדר ביתה הנידה

ראשה בהשתוממות לשואה שירדה על טובים וותיקים.

שנים רבות היה האיש רווק. קומתו תמירה, שפמו הקטן מגרה אחדות מנשות תל־אביב היפות, החוטפות שעה קלה של אחר הצהרים בצל זרועותיו הטובות.

רבות נסע האיש למרחקים לרגל סחרו. מעשיו נתונים בערפל ובלתי נהירים לאנשי נחלת בנימין.

יום אחד, הפתיע את כל אנשי הרחוב, לרבות הילדים – וכמה מידידותיו היפות – עת חזר מאחת מנסיעותיו ועמו אשה קטנה, שקטה ועיניה גדולות ירוקות ושופעות כמימי אגם רוגע. הוא כלא את האשה בארמונו, – מאחורי מסך השושנים, – איש לא הצליח להחליף עמה מלה. אנשים התלחשו והשמועה עברה מפה לאוזן, ואולי ביזמתה של שכנתו גב' ס. אשר נפשה כלתה אליו – כי הוא – האדון – מצא את הנבחרת באחד מבתי החשק המומלצים באיסטמבול העיר. בשתיקתה וחוסר דרישותיה נשאה חן בעיניו, שילם עבורה כופר נפש מידי חוטפיה ונשאה לאשה. כל המסתורין הללו גרו מאד את סקרנותנו. הרבינו להציץ מבעד לחריצי הגדר הגבוהה. לעתים גילינו את האשה – לבושה חלוק משי הדוק לחמוקיה, צבעו כעין השמים, ביישנית ואיטית הסתובבה בין שיחי השושנים. לידיה כפפות לבנות ובמספרים היא קוטפת את השוש־נים. יש וניצבה מהרהרת, כפסל אילם, מבטה תוהה ועצוב, ופיה מדובב מילים בשפה זרה.

וברחוב ריננו כי האדון הזקוף וההדור ממשיך בניאופיו וחולש בקסמיו על גבירות רבות ויפות בתל־אביב, ובחזרו בשעות המאוחרות לביתו – לא ישעה לאשתו, כאילו היתה רק רהיט יפה המקשט את חדריו.

ילדה הייתי, אבל מבלי שהבנתי הרגשתי את הכאב, הבדידות והעלבון העמוק אשר קננו בלב אותה תורכיה שקטה. יום אחד החלטתי ונכנסתי לחצר ונגשתי אליה, האשה נרתעה קמעה, אולם אזרה עוז, לקחתני בידה והושיבתני על מדרגות הבית הממורקות. הילוכה היה מדוד ואיטי רק עיניה נדלקו – אף דמעה התנוצצה בזויתן. היא ליטפה את ראשי, נעלמה לרגע אל הבית וחזרה משם ובידה כד גדול, – ג'רה – ועליו ציור שמן בצבעים כחולים וירוקים של רבקה אמנו על פי הבאר וכך עמדה לפני, שמלתה ארוכה ושקופה, צמותיה עבותות, צחוק חינני על שפתיה. מרמזיה הבינותי כי הכד מעשה ידיה הוא. היא נתנה לי במתנה את הכד ושלחתני אל שער החצר – ואני הבחנתי בעליל באיזה פחד כמוס שנשקף מעיניה.

לימים חלתה האשה חולי אנוש ואחרון, ושוב התלחשו הבריות וסיפרו מפה לאוזן, כי אט אט נמקה האשה בצערה, בעוד החדלון והתלישות כרסמו בלבה, עד שבאין אונים נפלה על משכבה. ברחוב

רחשו שמועות, על אותה שכנה יהירה ויפה, אשר העזה לחגוג נצחונה על האלמונית החלשה. כיצד באה לבקרה על מיטת חוליה, וזו, החולה, הזדקפה פתע מולה במלוא קומתה השבירה והצביעה לעברה על פתח היציאה. אנשים ידעו לספר על הבעל הסורר, אשר חזר בו מסורו, שם לילותיו כימים וסעדה על מיטת חוליה, עד אשר השיבה נפשה הכאובה לאלוהים. אולי ברגעיה האחרונים חשה את אושרה הראשון והיחיד, ובנשיקתו האחת הכנה והרכה של בעלה החזירה נשמתה. אדון ק. מכר את ביתו וחיש מהר נעלם מנופה של תל־אביב. יתכן כי מוסר כליות רדפהו לכליון ואבדון.

בשנת 1925 שמעתי כי היה חולה עגבת קשה. עזוב, עני וגלמוד שם קץ לחייו בחתכו בתער את עורקי ידיו בחדר מוזנח ושומם באותו בית מלון רוגע ונשכח במושבה הגרמנית בואך יפו. כך הקיץ הקץ על פרק חיים גועש ססגוני ומעורר סקרנות בעירנו הקטנה.

וכעת, אחזור למרכבה בה נסעתי עם הורי בדרכי לנמל יפו ומשם למרחקים, לחו״ל.

נוף הבתים הלך אט אט ושינה את צורתו. מפתח המושבה הגרמנית צעד לו כטווס מתרברב הקווס (הוא שומר הסף של אחת השגרירויות הזרות ששכנו בככר המושבה) הלוך וטפוף הלך לעבר הרחוב הראשי, לבוש בגדים אקזוטיים, כנראה זכר לשלטון השולטנים. לרגליו מכנסי שק משתרבבים ולגופו אפודה רקומה זהב בעלת שרוולים הולכים ומתפרשים, ובידו הימנית מקל מחוטב שגולת זהב לו בראשו. בחג פורים אחד הביא אבי האפודה והתרבוש כתחפושת לאחותי הקטנה. צילום המאורע הזה עדיין משמחנו במסיבות משפחה עת אנו מעלים זכרונות מן העבר. והנה, עוברות לאיטן נשים ערביות ״עירוניות״ בַּלַדְיֶה – רעולות פנים, לבושות שחורים מכף רגל ועד ראש. לעתים, בהיתקלן בידידה, עמדו ושוחחו מבעד למסוה, הניעו ראשיהן ונראו בעיני כפנגווי־נים גדולים ומוזרים. לא אחת תהיתי בלבי מה מסתתר מאחורי הכסוי השחור והמחניק הזה – האם ישנם מאויים, הקיימות מלחמות ובעיות, המתעוררות שאיפות, והאם יש חתירה לביצוען, – או שמא אין זו אלא כניעה אחת ארוכה ואילמת והרכנת ראש מתמדת. המרכבה ממשיכה בדרכה, מגיעים לככר השעון – בבתי הקפה שרועים על שרפרפים אדונים ערביים, הדורים בלבושם – חליפותיהם מגוהצות, לראשם תרבושים – הם לוגמים ספלוני קפה ריחני או שואפים בנרגילות. הדרך הולכת ומתקצרת אל הנמל, – הנה הַסְּרָיָה (הופצצה ע״י האצ״ל), מולה בית הסוהר (כיום המשטרה). אנו פונים ימינה, עוברים על יד המסגד אליו נוהרים המאמינים, ובשעות הבוקר הקטנות מהדהד מצריחו קולו המסולסל של המואזין. הסוסים מכים בפרסותיהם על הכביש, המרכבה

ממשיכה בנסיעתה, הורי משתדלים לתת לי עצות אחרונות. אמא אומרת: ״אם תקני לך איזה בגד, מן הראוי לבחור אחד וטוב״. אולם אבא, איש העולם אשר בקר לרגלי סחרו בארצות שונות באירופה אומר: ״העיקר, בתי, להיות מודרנית, ללכת עם הזמן. תעדיפי בגדים זולים אבל החליפי אותם תכופות לפי האופנה האחרונה״.

והנה מתגלה הים, כחול המים, – ואנו הגענו, באנו למחוז חפצנו. חלחלה אחזתני, נתפסתי בהורי, החזקתי בידיהם ולא רציתי להפרד מהם.

״הויש״, ״הויש״ – קרא העגלון ומשך במושכות. תוך פקפוק ורתיעה אחורה נעצרה העגלה. המזודה האחת והיחידה נזרקה חיש מהר על הרצפה ומניה וביה אנו כבר נצבים על שפת הנמל.

האוניה הצרפתית נראתה באופק. היא עגנה מעבר לתחום הגלים. בודדים מזדקרים הצוקים של נמל יפו בעוד גלי הים נתזים עליהם בשצף קצף. אותו יום השתולל הים, גליו העפילו לגבהים בשאון כבד כמתמרמרים על כי אני מעיזה לעזבם כאן ולנדוד מהם והלאה אל המרחקים הבלתי ידועים. לא עברו רגעים מספר וכבר הופיעה הסירה הגדולה, המשיטה את הנוסעים ומחליקה לה על פני הגלים אל לב הים.

רגע הפרידה האחרון הגיע. הסוורים הערבים, בעלי המכנסים הרחבים, תפסוני בשתי זרועותי וכנדנדה רצו להטילני אל לוע הסירה, אולם אני נשמטתי מידיהם ודבקתי באמי הקטנה, לפתתי צוארה, התייפחתי ומאנתי ללכת. אבא עמד חסר אונים ואולי אף הזיל דמעה, אבל אמא, כדרכה בשעת משבר, אזרה עוז, כבשה חמלתה בלבה ודחפתני מעמה באמרה נמרצות: ״בתי, עליך להתבגר, עליך לצעוד בעצמך, לכי לקראת החיים ילדתי, לכי בראש זקוף״.

כך יצאתי לעולם הגדול, ואני בת תל־אביב הקטנה, אשר לא כפר ולא עיר הִנָּהּ, – אותה תל־אביב אשר הקנתה לי הרגשת חופש־אין־מיצרים, – אותו בית אשר שתל בקרבי בטחון ואיזון פנימי מתוך אהבה וחמלה רבה.

חלק שני

מתל־אביב הקטנה לכרך הסואן

לפתע צללתי לים גדול של כרכים גדולים וסואנים, מכלול שפות זרות ומגבלות עצמיות רבות.

בדרכי ללונדון התעכבתי בפריז, – שם בקרתי את חברותי התל־אביביות אשר השתלמו במוזיקה. לפי המלצתן התאכסנתי בבית מלון קטן ברובע הלטיני. בימי ילדותי התגוררתי פעם אחת ויחידה בבית מלון. ארע המקרה כי אבא לקחני עמו באחת מנסיעותיו המסחריות ירושלימה – על מנת להראותני את החומה, הכותל וקברי המלכים. שם התאכסנו במלון אמדורסקי אשר חדריו פנו אל מרפסת ארוכה וצרה, – השרותים היחידים נמצאו בקצה המסדרון – והריהוט בחדר היה מורכב מארון שחור בעל דלתות חורקות, שתי מיטות ברזל גבוהות ושולחן רעוע.

שונה בתכלית היה המלון ברובע הלטיני שבפריז הכרך. שוערת זקנה ישבה לה בכניסה ובפיה הערה לכל עובר ושב. בלילות, ישב במקומה שוער זקן – מעט שכור ועליז – מלוֹוה את הנכנסים ברמזים עוקצניים. בחדרי היו הקירות מצופים בטפטים עליהם מצוירות שושנים גדולות, אדומות ומתות. בפנה, מאחורי פרגוד מלוכלך, עמדו כיור ובידֶה (אותה קערה שעד אז היתה בעיני בחזקת נעלם). מטה כפולה מכוסה במכסה מרופט מלאה את חלל החדר. והשרותים, גם הם היו במסדרון ובית השמוש אף הוא בנוסח ערב, בו קורס המשתמש בעודו תלוי בחצי ישיבה על פי התהום. ובדמיוני הפורה התנגשו סיפורים שונים ומשונים על העיר פריז ועלילותיה. כל מיני התרשמויות מתוך ספורי המבוגרים וקריאה בספרים, אשר עד אז שכנו להם באיזו פינה חבויה בתת־ההכרה, – מצאו להם עכשיו פורקן, ופחד תקפני מפני פורצים, אנסים, בוגדים ונואפים למיניהם. עם בוא הלילה, עת נשארתי יחידה בחדרי, נעלתי את הדלת במפתח, אולם בלבי לא קננה השלוה, – אי לכך הזזתי את רהיטי החדר, השידה, השולחן והכסאות והקימותי בריקדה גבוהה על

הדלת, – למען ילמד הפורץ ויסוג. שנתי נדדה עלי ולכל משמע צעד או רשרוש במסדרון הייתי מנתרת ממיטתי. והנה, לעת בוקר, בעודני נים ולא נים, שמעתי קול נקישה בדלת. חיל ורעדה אחזוני – ובפי רק מילים עבריות. "מי שם, מי שם" – קראתי – והנה הבחנתי בקול שריקה מוכרה לי היטב, הרי היא שריקתנו מתל־אביב – אותה שריקה אשר לא פעם הוציאתני מביתי באישון לילה, להפגש עם חברים, לבצע מעשי קונדס ושובבות בתל־אביב שלי. "מי זה, מי אתה" – קראתי בעליצות. לבסוף נפתרה התעלומה. היה זה אחד מחברי מחלקתי, ראובן, אשר למד בננסי. בשמעו על ביקורי הקצר בפריז נסע לילה תמים ברכבת והגיע עם עלות השחר לפריז. "פתחי את הדלת, קר בחוץ" – אמר. "חכה עד שאתלבש" – עניתי. לבשתי את מעיל הגשם הכחול שלי, פרפתי הכפתורים, הזזתי ברעש את הבריקדה ופתחתי את הדלת – ואז פרץ ראובן העליז פנימה.

בראותי אותו – עם פניו המצחיקים ולהגו העליז, מצאתי לפתע פורקן לפחדי, געגועי וחרדותי. פרצתי בצחוק היסטרי ללא מעצורים או לבטים. ראובן החרה החזיק אחרי – התחרינו האחד בשני בצחוק, – צחוקנו מילא את חלל המסדרונות, אף הגיע לאזניו הכבדות של השוער המנמנם – הלה טיפס בנשימתו הקצרה על המדרגות ונזף בנו אף התרה לזרקנו מכאן והלאה אם לא נפסיק מיד את ההמולה שהקימונו.

למחרת היום, התאספנו מספר סטודנטים ישראליים וסיירנו במשך ימים מספר את העיר. סרקנו אותה לאורכה ולרוחבה – מן הלובר לקבר נאפוליון, למגדל אייפל, לפארקים ולגינות ולמחיאונים וכו'. אנו אצים רצים לדרכנו, קופצים לחשמלית, נוסעים כברת דרך, יורדים מן החשמלית, עטים על שכיות החמדה, רצים, שוב מטפסים על חשמלית וחוזר חלילה. אני, האסייתית, טרם למודה על סדרי אירופה, לא ידעתי על קיום משטר עמידה בתור, או נימוסין רבים אחרים. עת הגיעה החשמלית, פרצתי דרכי בין האנשים המחכים בתור, דחפתי ימינה ושמאלה ומהרתי לחטוף מקום בתוכה. פעמים רבות עליתי ראשונה, ואוזני אטומות לטרוניותיהם ורוגזם של הסובבים אותי. בלבי שמחתי על הצלחתי ויש שמתוך חופזה אף שכחתי לסגור את מטרייתי אשר דקרה והפריעה לבאים אחרי. כאשר אני מהרהרת היום בהתנהגותי זו, – אני משתדלת לא לייחס לעצמי תכונות תוקפניות, אלא לתרץ לעצמי כי פשוט הייתי אפופת פחד ואי בטחון, ובלבי קננה החרדה שמא תזוז לה החשמלית עם חברי ואני אשאר נעזבת לנפשי בתוך הרחוב הסואן.

דרכי מפריז ללונדון – ברכבת, אוניה ורכבת – עברה איך שהוא. אנגלי זקן אחד השתדל לעזור לנערה הצעירה והגלמודה בעלת הצמות

הארוכות. הוא גם דאג להושיבני ברכבת בתא עם שתי זקנות מיובשות – למען המוסר והטעם הטוב.

בלונדון פגשוני חברים תל־אביביים – אף הכינו חדר עבורי. גרתי ברחוב קטן, במערב העיר, בסביבת קנסינגטון גרדנס ונוטינגהייל גייט. בתי הרחוב היוו גוש אחיד ודבוק. חדרי נמצא בעלית הגג. בעלי הדירה היו ממוצא סקוטי, משפחה עם חמישה ילדים. גרתי אצלם בפנסיון מלא, למען אקשיב וארגיל אוזני לצלצול השפה האנגלית. ובחדר האורחים שלהם, שנמצא בקומה השניה, גיליתי פסנתר. פסנתר בעל צליל מצוין ומכוון כהלכה. אולם עת ביקשתי לפרוט עליו הייתי חייבת לשלם ששה פֶּני עבור שעה. זה היה סכום גדול עבורי לכן מנעתי מעצמי ישיבה בקפה או קניית עתון והתמדתי באימוני על הפסנתר.

מעתה החלה דרך יסורי. היה עלי להסתכל, להקשיב, להבין ולבצע כל כך הרבה פרטים ופרטי פרטים. חלילה לך לפשוט את ידך על השולחן לזכות במלח; עליך ללחוש לשכנך לשולחן: "העבר המלח בבקשה". בכלל כל משפט מסתיים במלה "בבקשה", גם אם נאמר בלשון שאלה או בקשה. – לכך לא הורגלתי בביתי בתל־אביב. ואשר למזיגת התה – הרי זה פולחן בפני עצמו, וסדר ומשטר שוררים במהלכיו השונים. ראשית שמים בספל את הסוכר, אחריו החלב, ולב־סוף מוזגים את התה הכהה מאד. ואם הורגלת אחרת או סידרת לעצמך סדר עדיפויות אחר, – הרי לדעתם חטאת חטא, לא יכופר כאילו כפרת בחוקי המדינה. יש לאכול בארוחת הבוקר דג גדול ובלתי טעים, או שעועית אפויה על לחם מטוגן, ולמרוח לחמך בריבת תפוזים מרירה. הקיץ הקץ על דג מלוח כבוש, סלט עגבניות, זיתים, גבינת כבשים וריבת המשמש מעשה ידיה של אמא שלי.

באחד הימים, בעת ארוחת הצהרים, פנה צעיר הבנים אל אמו בשאלה פסקנית ביותר: "אם ייעשה הדבר, להשתמש באצבעות לאכי־לת בשר עוף" (יתכן כי היה כאן רמז קל להתנהגותי אני). האם, שהיתה מורה במקצועה הרהרה קמעה וענתה: "כן בני, אפילו המלכה נוהגת לאכול עוף באצבעותיה". דעתו של הילד התישבה עליו. – איזו הקלה – חשבתי.

באחד הבקרים, הפתיעני אותו רוברט הקטן בשאלה חדשה ומפתיעה, אשר לדידו היתה מובנת ומומחשת דוקא לאותו יום.

"העלמה קטינסקי" – אמר הנער – "לצד מי את מתערבת, לצד הכחול או התכלת?"

אולם בהיותי חדשה וזרה בארץ היו מנהגיה בלתי נהירים לי ורבו התופעות אשר נראו מוזרות בעיני. לא רציתי להראות בורה בפני הסקרן הקטן, אי לכך אמרתי: "ולצד מי אתה, רוברט?"

"אני? – מובן לכחולים. הם, האוקספורדים, מאומנים להפליא. ואף קניתי פרח כחול לענוד על דש בגדי". "טוב" – אמרתי – "אף אני אעמוד לצד הכחולים".

לבסוף התבררה לי התעלומה: באותו יום התקיימה ההתחרות השנתית בין קבוצות השיט המאומנות של אוניברסיטות קמברידג' ואוקספורד, אשר כל אחת אימצה לעצמה צבע מיוחד, הכחול והת־כלת.

באותו יום רבה התכונה ברחובות לונדון. אנשי העיר טיפסו על אוטובוסים אשר נסעו דחוסים לפטניי – השוכנת על התמזה, – משם יכלו לחזות בהתחרות ואפילו להתרגש באין רואים. גם אני טיפסתי על גגו של אוטובוס אדום – אשר כל נוסעיו היו נרגשים, הם היו ענודים פרחי בד בכחול או תכלת, ולא כמנהג האנגלים, הרבו שיח ולהג בעוד האחד משבח את ה"צד" שלו – השני נכנס לפרטים על אחידות תנועות השייטים, השלישי מספר על ההתמדה וההקרבה שבאימוניהם הארוכים והיסודיים וכו'. לפתע התגלתה לפני תמונה חדשה – האנשים דברו בנימה כה אנושית, – אפילו בקול שהיה בו מין לטוף. בעצם, לא הבנתי מה פשר ההמולה הזאת, לשם מה ההתרגשות ובכלל למה זה חשוב מי מגיע הראשון. כל הדרך תהיתי, מדוע אנשים מבוגרים וקשישים, נשים וטף, הנם כה נרגשים, כה משתתפים בכל ישותם במתרחש על התמזה.

רק אחרי ששהיתי זמן ארוך יותר בלונדון, למדתי להכיר ולהעריך את רוח־הספורט האמיתית של האנגלים. היינו, לקבל ברוח טובה גם כשלון, – לבלוע קנאה או חמדה – רוח זו, שלטה בימים ההם לא רק במשחקים, אלא גם ביחסים בין אדם לחברו, – במקצוע, באמנות ובפוליטיקה.

עם בואי לאנגליה, היו ידיעותי באנגלית קלושות ביותר. בארץ טרם היתה שיטה אחידה להוראת השפה האנגלית. בגמנסיה התחלפו המר־רים חדשים לבקרים – החל בחיל צעיר שנשאר כאן אחרי מלחמת העולם וכלה במר וולפסון, יהודי וציוני מאנגליה, אשר הקסים אותנו בנמוסיו ובהתנהגותו ולבסוף הפך לפקיד בכיר במשרד הפספורטים של ממשלת המנדט. במשך ארבעת שנות לימוד האנגלית, התחלפו בכתתנו חמישה מורים. לא ידעתי לצרף שני משפטים נכונים. לא העזתי לפנות אל הזר ברחוב למען ידריכני בדרכי, לכן קשתה עלי התנועה בעיר – אי לזאת אימצתי לעצמי שיטה מיוחדת. נהגתי לכתוב על פיסת ניר "בבקשה, הוריד אותי בתחנה פלונית". עם עלותי לאוטובוס, הצגתי את הפתק לפני מוכר הכרטיסים, כל העת לא גרעתי עיני ממנו – עד שהגענו למחוז חפצי. אז רמז לי באדיבות ובקשני לרדת מן האוטובוס.

במשך הזמן למדתי להכיר את העיר לאורכה ולרוחבה. ידעתי את מספרי האוטובוסים – מקום יציאתם, התחנות שבדרכם וכו'. כעבור זמן קצר, קבלתי בהמלצת משה שרת את השעור הראשון, עלי היה ללמד עברית את ילדי מנהל קרן היסוד דאז. בידי היה פתק עם הוראות מיוחדות כיצד להגיע מחדרי שבמערב העיר, אל בית תלמידי שנמצא באחד הפרברים היפים בצפון העיר. יצאתי מאוששת לדרכי – קפצתי בזריזות על האוטובוס המבוקש, ונסעתי דרך ארוכה ובלתי ידועה למחוז חפצי. בתחנה המבוקשת הצביע הכרטיסן לעברי ואני בחפזתי קפצתי נכחי טרם עצר האוטובוס. מחוזק התנופה נפלתי והתפרקדתי על הכביש. מונית פרטית, שעברה בחפזה בכביש, "ליטפה" אותי קמעה ואני אבדתי את הכרתי. התעוררתי בבית חולים ציבורי. לאחר שקבלו ממני פרטים על מקום מגורי – השכיבוני באולם ענק בו היו שלושים או יותר מיטות. נראה שרוב החולות היו קרבנות של תאונות דרכים, אבל היו ביניהן גם חולות אנושות סתם. הנשים היו שבורות ומרוסקות, נתונות בגבס או סתם עקומות. לידי שכבה לה זקנה שדופה ומעוכה, אשר מדי פעם חלצה את שדה הנמק והמלא גידולים אדומים – היא הציגה את המוצג המפואר לפני – ואני מסתכלת אילמת, נבוכה וזרה, – אינני יודעת בדיוק את הקורות עמי – ומה ילד יום המחר. אולם המשטרה היתה די זריזה. השוטרים מצאו בארנקי את כתובת מנהל קרן היסוד והזעיקו אותו מיד לעזרתי. עם ערב הופיעו השנים, אשה בלונדינית יפת תואר ואמהית ואדון חביב מאוד בעל משקפים עבים. התביישתי על כי טרחו ובאו, אולם בטוב לבם טיפלו בי כאילו הייתי ילדה קטנה ואבודה. כתפי נתרסקה קמעה ולא יכולתי להניע זרועי, והגברת פשטה ממני ברכות את כותנת הלילה העבה והמחוספסת של בית החולים והלבישתני כותנת עדינה ונקיה שהביאה עמה מביתה. הם הרגיעוני וחזרו להם לביתם.

במשך ימים מספר לא יכולתי להניע את זרועי הימנית או לסרק את שערותי ולקלוע את צמותי. העזתי לפנות בבקשה לאחות כי תסרקני קמעה, זו האחרונה נעלמה וכעבור רגע חזרה עם מספריים ארוכים בידיה. היא תפסה בצמותי נכונה לגזו את שערי ובפיה טרוניה על חוסר המודרניות של נערה צעירה המגדלת שערה. דחפתיה באדיבות וויתרתי על שרותה.

יום הביקור היה עבורי יום סיוט. לא פעם הרגשתי את עצמי כמו "מציץ" מקצועי. כאן הופיעו חברים, בעלים, ידידים – כולם התעלסו באין בושה, שכבו במיטות הנשים וקבלו בחפזה את מנות תענוגותיהם, ואני תמה ופוריטנית הייתי, עצמתי עיני במשך שעה ארוכה עד שנשתררה הדממה והאולם התרוקן מאורחיו.

נפתולי לב לא מעטים היו לי עם עצמי בנסיעותי ברכבת; עברו שבועות רבים עד שתפסתי את השיטה ולמדתי לעקוב אחרי ההוראות המפורטות במבוכים הנמצאים בלב האדמה. אולם עד שלמדתי זאת הייתי טועה לפרקים, נוסעת בכוון הפוך או עולה על רכבת הנוסעת בקו הבלתי מתאים. וקרה לי פעם, בהיחפזי לעלות על המדרגות המתגלגלות, אחזוני חיל ורעדה – ואני חזרתי על עקבי.

בעצם, הרי נפלתי ללונדון הכרך ישר מתל־אביב הקטנה. בעירנו, בתל־אביב, נהגנו לנסוע במרכבות ודיליז'נסים; לפעמים נסענו לעפולה ברכבת זוחלת היורקת פיח ומתיזה אבק לכל עבר. בעירנו, בתל־אביב דאז, טרם הגיעו השבועונים והירחונים המדגימים בצילומים ותמונות את התפתחות הטכניקה וחידושיה. נהגנו להתרוצץ יחפים ברחובות באין מפריע. כל בעיות התנועה כמו חציית הרחובות, אורות ירוקים ואדומים היו זרות לנו. שוטרים באיי התנועה טרם הופיעו אצלנו. רכבנו על האופנים במעגלים מסחררים. סוסים ועזים עשו צרכיהם בימים ההם באמצע הרחוב. כמעט שלא אירעו אז תאונות דרכים. וקולנוע היה לנו אחד ויחיד, ''עדן'' שמו ובו שני אולמות – אולם חורף, ואולם־קיץ חשוף־גג. שם הציגו מערבונים ולפעמים אף פילמים רוסיים. גם הופיעה ה''אופירה'' בניצוחו של גולינקין. שם כישף את קהל תל־אביב ישה חפץ הצעיר ועוד רבים וטובים אחרים.

בהסתכלי היום לאחור, ואני כבר סבתא לנוער לומד, – אני מוכנה לטפוח על גבה של נערה צעירה כמוני אשר בתמימותה לא תפסה את עומס הקשיים שנערמו בפניה, ואט אט פלסה לה דרכה בכרך הענק.

התנהגותם ויושרם של האנגלים עוררו פליאה רבה בקרבי. מדי בוקר השתוממתי מחדש למראה בקבוקי החלב או שקיקי הלחמניות שרבצו להם בניחותא על מפתני הבתים. לא יעלה על דעתו של איש מן העוברים לקחתם או ל''פלחם''. הם נועדו לבעלת הבית ורק היא תקחם לביתה.

אמנם, – גם בתל־אביב בשנות העשרים נהגנו לעלות על משכבנו ולא נעלנו את דלתות בתינו. לא הכרנו אז גנבים אמיתיים המגיחים לביתך באישון הליל – לנשלך מרכושך בעודך נתון בכבלי שינה עמוקה. לעומת זאת, לא ידענו לכבד את רכוש הזולת ולעתים קרובות אף נהגנו בו זלזול וחירות של לקיחה במשיכה.

בילדותנו הרעיפו עלינו ערכים רבים וחשובים, כמו הגנת המולדת, הקרבה עצמית, הסתפקות במועט, שאיפה לחיי צניעות, יחסים פוריטניים בין אדם לחברו, ועוד כהנה וכהנה, – אבל חוש אזרחות פשוט ואמיתי לא ידענו ורכוש הציבור היה הפקר בעינינו. אי לכך קטפנו את הפרחים המעטים שפרחו בשדרות רוטשילד, ''פלחנו'' ענבים

מן הכרמים שברחוב אלנבי, התאמנו בפסנתר בשעות מנוחת הצהרים, שאלנו ספר לקריאה אצל ידידים ולא זכרנו להחזירו ועוד רבות ושונות.

לכן לא פסקתי מלתהות ולהשתומם על כל התופעות שנגלו לעיני בלונדון. הרי בכל שרות ציבורי כמו אוטובוסים או רכבות תחתיות היתה אפשרות קלה לנסוע ולהגיע למחוז חפצך לפני שהכרטיסן יצפה בך – אולם בטוחתני, כי מזימה כזאת לא עלתה אף בתת־הכרתו של אנגלי אחד. חנויות הכל־בו היו עבורי תגלית עצומה. אדם מטייל לו בין כל מיני פריטים, נגש לשולחנות, ממשש במוצגים, שוקל בדעתו פעם ופעמים, מחליט או ממשיך בסיורו – עולה קומה, יורד קומה – ולפניו עוברים כל שכיות החמדה האלה, אשר נגלו לו רק בחלומותיו המוצנעים ביותר. לא פעם, ערכתי מלחמה עצומה עם עצמי אם לקחת במשיכה זוג כפפות חמות לאצבעותי הקופאות, או לפחות זוג גרבים עלוב אחד, – ולבסוף, מה רָוח לי, כאשר המצפון הישר הובילני לקופה, שם שלמתי עבור מבוקשי. תמיד תהיתי והתפלאתי, כיצד האנשים אינם מתפתים, כיצד אינם גונבים. לימים נתיישבה לי פליאתי, ביחוד לאחר שנודע לי על שומרים חשאיים המוצבים בפינות שונות וכן לאחר ששמעתי ספורים מסמרי־שער על כל מיני גבירות שנתפסו בשעת קלקלתן.

שוב נוכחתי בחינוכו של האנגלי למנהגי יושר וסדר, בהיותי בספרית האוניברסיטה. שם יכולתי להוציא כל ספר ולקחתו עמי הביתה. עלי היה רק לרשום ביומן המיועד לכך, את שם הספר והתאריך בו שאלתיו, ובעת החזרתו שוב לציין זאת ביומן. ומה קל יותר מאשר להמנע מלרשום – וכך לזכות בספר יקר ערך, אשר אמצעי הדלים מנעו ממני לרכשו? אבל, האוירה מסביב טיפחה וחיזקה את המצפון שלי. יכולתי לכל הפיתויים והייתי נקיה ושלמה עם עצמי.

כוחו של החינוך היה גדול עד כדי כך, שבשעות בחינה, למשל, התנכרו התלמידות האחת לשניה – ונמנעו ללחוש או לעזור זו לזו. ואם העזתי במעבדה לכימיה ופניתי לשכנתי כדי לשאלה רק לתוצאות (בכדי להשוותן עם אלה שלי) – הפנתה זו את ראשה והסתכלה ממני והלאה.

לאחר ששהיתי זמן קצר בלונדון ועדיין שפתי האנגלית עילגת וטרם החלטתי על מסלול למודי, נרשמתי לקורס לפסיכולוגיה. הכל שפיר ויפה. במשרד הועידו לי "מייעץ" בשם מר ברקר. אולם בבורותי כי רבה, לא הבנתי בכלל כיצד משתלבים בלימודים אקדמאיים, – לא ניחשתי אפילו כי אותו מייעץ הוא ודאי איש טוב המוכן לבא לעזרתי, ולכן התעלמתי ממציאותו ושכחתי את שמו. ביקרתי בהרצאות מספר. לא הבינותי דבר, בודדה הייתי ועצובה בעוד בטחוני בכשרונותי הולך

ומשתמט מתחת רגלי. לשוא שיננתי לעצמי את דברי יהודה בן־דחי באותם הימים העליזים בביתי, אשר קרא לי "ציונה המצטיינת בציון המצויין", ולא מצאתי בהם נחמה.

באחד הימים, קבלתי הזמנה להתיצב לשיחה עם היועץ שלי. לא זכרתי את שמו, אף תפקידו לא היה ברור לי. נכנסתי לחדרו, ישבתי אילמת על הכסא. אותו אדון הציג לפני שאלות משאלות שונות אשר את רובן לא הבינותי, גם לא תפסתי מדוע הוא בכלל מעונין בלימודי. לבסוף אמר, כנראה נואש לבעיותי, בהומור האנגלי המוסתר: "האם לא שמעת מעולם את השם ברקר?". סוף סוף רָוַח לי. הרגשתי כי רגלי דורכות על אדמה איתנה ועניתי בבטחון גמור: "מובן כי שמעתי, זו הרי חנות הכל־בו הגדולה הנמצאת בדרום העיר". עכשיו פקעה סבלנותו. כנראה, נפגע בעומק לבו על כי אני, הפשוטה והאלמונית, אינני מודעת לשמו של "היועץ" הדגול. הוא פטרני בנימוס והודיע על סיום הראיון.

מאוחר יותר, לאחר שהרהרתי בפגישה וגייסתי לעזרתי את האינטליגנציה שלי, הלם אחזני כאשר תארתי לעצמי את התרשמותו של מר ברקר המלומד, מאותה נערה טפשה מארץ הקודש, אשר הגיעה ישר מהשכונה תל־אביב ללונדון רבתי והפגינה בנאיביות כזו את חוסר הישע והבורות שלה. להפתעתי הגדולה בא לעזרתי והוציאני מן מבוך הבלבול אליו נקלעתי סטודנט אנגלי אחד. מתוך שיחה עמו הבינותי כי הצטרף לקורס לפסיכולוגיה במתכוֹנת הכנתו להיות כומר ורועה לבני עמו. נראה, שאחרי שתהה על מוצא התמהונית הזאת ונודעו לו כור מחצבתי וארץ מוצאי, היא ארץ הקודש – נכמרו רחמיו עלי ונטל על עצמו להדריכני בדרכי בניכר. בהתחלה נמנע מהפגש אתי. הוא נהג לשלוח את ההרצאות בכתב ידו – היה מעמיד לפני שאלות ובעיות מקצועיות – ועלי היה לענות בכתב ובדוֹאר. הוא תיקן את שגיאותי והחזיר לי את החיבור, וכך התפתחה חליפת מכתבים בינינו. עת נפגשנו בקולג', פנה אלי בשם "העלמה קטינסקי" ואני אליו – "האדון הלי־קר". אט אט השתלטתי על מערכת הלימודים, אף בטחוני העצמי חזר אלי קמעה ועמו רוח השובבות שנאלמה בימי הבלבול והדכאון.

באחת מפגישותינו האקראיות פניתי אליו בקריצה בעיני, והזמנתיו לכוס תה לחדרי, ובכדי לחלצו מן המבוכה, הדגשתי כי אני מחלקת את חדרי עם חברה ישראלית. בלבי עלצתי על המבוכה שהיטלתי בקרבו, ובפנים תמימות חכיתי לתשובתו. הלה הסמיק כליל, התגמד והתכווץ ונתן את הסכמתו. כאן התחבטו מוצאו האנגלי בעל החינוך הפוריטני – הכומר בעתיד – והסקרנות להכיר נפש חדשה, שונה וחפשיה מכל עבותות מסורת.

בשעה המיועדת הופיע הברנש. דאגתי כי דינה חברתי תיעדר באותו

ערב מן החדר. הגשתי תה אנגלי לפי כל הגינונים ותוך כדי שיחה הצעתי כי נקרא איש לרעהו בשמותינו, היינו ציונה וארנולד. הלה השבץ אחזו כמעט. ובקול ענות חלושה ענה: ״מסכים, אולם לא בפרהסיה. בקולג׳ את נשארת ״העלמה״ ואני ״האדון״. אני מצטערת כעת שלא נסיתי לצודו ברשת האהבה. אין ספק שהיה נופל בה ומצפונו המסכן סובל – אלא שאינני בטוחה כי הייתי נהנית מכך. ארנולד היטיב לנגן בפסנתר ולעתים בהיעדר הוריו הזמינני לביתו. מובן כי תמיד בלוית חברתי. הרבינו לנגן בארבע ידים סמפוניות של מוצרט ויצירות אחרות. נגינה זו הביאה ארוכה לנפשי ושיככה את געגועי הרבים לביתי. הוא גם נגן על העוגב בכנסיה (כמקור הכנסה, כנראה). פעם אחת הזמינני לקונצרט־עוגב, בו השתתף באחת הכנסיות העתיקות בלונדון. למרות העובדה כי בימי נעורי לא הכרתי את העוגב, אהבתי מאוד את המוזיקה הזו ולעיתים בשעות הפנאי נהגתי לבקר בכנסיות בשעת התפילה ונהניתי מאד מן הניגונים הנפלאים.

הלכתי לקונצרט עם חברתי שרה שלמדה מוזיקה בפריס ועשתה חופש קצר בלונדון. תפסו להן שתי היהודיות מקום בספסלים הקדמיים שבכנסיה. קהל השומעים של אנגלים גבוהים וחסרי הבעה, נשים מיובשות חובשות מגבעות שונות ומשונות – הסתנן אט אט לאולם – דומיה שררה מסביב, והנה הופיע ארנולד, גבוה, זקוף, עיניו מרחפות בשחקים, זר ורחוק, לבוש גלימת הכמרים וצוארון לבן ועגול לצוארו. אף שמץ מבט לא העיף לעברי, בהתנכרות מוחלטת עלה לבמה, אולי התרגש על ההופעה בציבור, ואולי התרגש על עדותי אני להצלחתו או לאי־הצלחתו. הוא פרט להפליא, מנגינות המוזיקה הקדושה השתפכו מתחת לאצבעותיו בחלל הכנסיה ואקורדים של העוגב משתלטים ומתגברים, הם נמשכים נמשכים, הם כה מלאים עד כי יכבד על לבך מהכילם. המוזיקה האדירה הלכה והשתלטה על חלל הכנסיה – הרגשה של שלמות אפפתני; לבסוף תמו האקורדים האחרונים אשר צליליהם עוד הדהדו באויר. אט אט חזרתי לעצמי מן העולם המוקסם בו נמצאתי ולפתע נעשיתי מודעת לקיומו של ארנולד אשר ירד מן הבמה, עבר בין הספסלים ולא נסה אפילו להציץ לעברי, – להניד עפעף או להראות סימן היכר כל שהוא. רוח תעתועים אחזתני. עוד מעט ופרצתי בצעקה רמה וקראתי בשמו בתוך הכנסיה הנוצרית הזאת, – אולם כבשתי את רוחי ובמהירות, במחאת זעם פנימית, עזבתי את האולם בעוד חברתי שרה משתרכת בעקבותי.

תפסנו מקום בתור בתחנת האוטובוס הקרובה והנה הבחנתי בזוית עיני כי אותו ארנולד, שהפך לכומר בעיני, מתקרב לעברנו. הוא פשט מעליו את גלימת השרד של הכמורה ולבש חליפת טויד אנגלי. האוטו־

בוס הגיע ובאימפולסיביות האופינית לי דחפתי את האנשים סביבי, קפצתי על המדרגה ונסעתי בהשאירי לנפשה את חברתי שהיתה זרה בעיר. אחרי שנרגעתי קמעה רווח לי. הרגשתי כי יצאתי מאיזו תסבוכת פנימית – ידעתי כי הצלחתי בצורה זו להבליג על כעס ספונטני שהיה בודאי מלווה בהערה מעליבה. התנחמתי בקרבי באיזה רגש־נקם ילדותי חבוי עמוק בלבי. ידעתי כי הצלחתי להחזיר לו כגמולו, להתעלם ממנו ברגע שרצה לגשת אלי. מה שלא הבינותי אז היה – תפקיד הכומר המנגן בכנסיה, המחייב ריחוק מכל מגע עם עלמה צעירה.

בהפגשנו למחרת היום בקולג' – לא הזכיר לי הבחור את המקרה. כך מחייבת מידת הנימוס הטוב של האנגלי המחונן ברוח ספורט ואני, למרות אופיי המתפרץ, כבשתי רוחי והצלחתי גם אני לעבור בשתיקה על שאירע.

פעם הזמינני ידידי ארנולד לבקר עמו במועדון סטודנטים שנקרא "מעבר לימים". הגעתי למקום בשעה המיועדת. ארנולד פגשני בפתח הבית וקבע מיד את יחסי הקרבה בינינו בפנותו אלי בשם "העלמה קטינסקי" ("טוב", צחקתי בקרבי). במועדון הציגני לפני סטודנטים מארצות רחוקות, ביניהם שבאו מעזה, שכם ותל־כרם. וכוח ער וסוער התעורר בינינו, והשנה היא שנת 1927. הערבים התקיפוני על כי היהודים מנשלים אותם מקרקעותיהם, הם דיברו בחמת־זעם על הקרן הקימת וקרן היסוד המערימים על הערבים בדרכים שונות וקונים את נחלותיהם מן האפנדים, בעוד שהפלח הפשוט מנושל מביתו ומאדמתו (בעצם הרי בעומק לבי ידעתי על חברים שלי, היושבים ישיבת קבע בבאר שבע וממונים במיוחד למלוי המשימה הנ"ל). הוכוח ביניהם וביני היה שטוף שנאה והתפרצות מזרחית בלתי מרוסנת, בעוד האנגלים קרי המזג עומדים מסביבנו ובציניות מסותרת מלבים המדורה.

להוותי הגדולה לא הייתי מעודכנת מספיק בבעיות הנ"ל, ובמקרים רבים לקח שטף דבורי הנלהב, שהיה מלווה במילים מפוצצות, את מקומו של ההגיון והידע.

מבעיותי אני אעבור לבעיותיו של אותו אנגלי ארנולד, אשר כנראה נשאתי מאוד חן בעיניו. בנפשו של ארנולד ניטש המאבק בין טהרת הכמורה והיצר הרע. באחד הימים הציע ללוותני בטיול מודרך על ידו בעיר לונדון על בניניה, מוסדותיה, מצבות זכרון שונות וכו'. קבלתי בשמחה את הצעתו וקויתי לקבל תמונה היסטורית של העיר, המאור־עות החשובים שארעו בה, – דרך החיים של שכבות שונות בשכונותיה וכיוצא בזה.

לתמהוני הגדול החל ארנולד להוליכני מכנסיה אחת לשניה. קלו־שות היו ידיעותי בימים ההם על הארכיטקטורה, הציור והפסול אשר

באו לידי ביטוי בתקופות שונות בכנסיות. טרם ידעתי כי הכנסיות הנן עדים ואבני דרך להיסטוריה של המקום, – להתפתחות התרבות, האמנות וכו'. בימי נעורי נחשבה הכנסיה בעיני כמקום ריכוז בלבד למאמיני הדת הנוצרית, ולא תמיד רחשתי חיבה למקומות הללו, אשר מהם פרצה לא פעם תעמולת איבה כלפי היהודים.

כאשר נכנסנו לכנסיה, עמדתי נדהמת בראותי את ארנולד גבה הקומה מתקפל ומתגמד, כורע על ברכיו ומכופף את ראשו מתוך התמסרות עמוקה וכנה לתפילה. נשארתי תקועה במקומי, זקפתי את ראשי יותר ויותר, נסיתי להגביה קומתי – ולבי אטום לארנולד, לסביבה, לכנסיה ולאלוהים הגדול.

סוף סוף נגמרה התפילה המלווה דממה גדולה, ארנולד קם ממקומו, החליק ידיו על ברכיו (אולי הכואבות) נגש אלי בחיוך נעים והובילני לפתח האולם, אשר אור השמש החיור חדר אליו. הוא מנחני בדרכי, מסביר את הסובב, אולם אני נמצאתי כבר הרחק ממנו, – בין פרדסים וכרמים או בשמש הלוהטת שעל חולות שפת ימה של תל־אביב. בבת אחת רחקתי מן האיש אשר זר היה בעיני – ואם באיזה מקום, במחבואי לבי, החלו אי פעם להטוות חוטי קרבה אליו, הרי הם נותקו ונקרעו כליל באותו יום מבורך בכנסיה.

עצם העובדה של היותו נוצרי לא הרחיקתהו ממני או יצרה הרגשת זרות אליו. אולם ההרגשה, כי אדם בן דורי מסוגל להיות כה דבק בדת, הרחיקתהו ממני. משוחדת על ידי ההיסטוריה של עמי שבע הסבל והרדיפות, עברו לנגד עיני ענויי האינקויזיציה, עלילות הדם, – הפוגרום מים ואפילו מחזהו של שקספיר על שיילוק. ואני, שלא הצטיינתי בימי נעורי באורך רוח, הגעתי למסקנות מוחלטות ומוגמרות בלי כל שהיות או וויתורים. וכך רחקתי מן האדון הזה.

הזמן התמשך והתגלגל הלאה. אט אט נמוג ערפל אי הודאיות מעל הכרתי והתחלתי חודרת לאוירת המקום ונהנית משטף החיים הסואנים של עיר הענק אליה נפלתי ישר מתל־אביב הקטנה שלי.

בימים ההם התקיימה בלונדון "התאחדות הסטודנטים הישראליים", שהיתה פעילה ומודעת לבעיות הציונות בגולה (יתכן שגם כיום קיימת הסתדרות כזאת). רוב הישראליים דאז התרכזו ב"לונדון סקול אוף אקונומיקס", אותו בית ספר המסונף לאוניברסיטת לונדון, אשר חינך פוליטיקאים ומנהיגים לעם האנגלי. שם למדו צ'רצ'יל, מקדונלד ועוד. עם הישראלים נמנו משה שרת ובני דורו, ביניהם גם מי שמלא תפקיד של ראש הפדרציה הציונית באנגליה – אחד ה"יורדים" הראשונים דאז.

לעתים סרתי לביקור קצר לקולג' הנ"ל. נהגתי להגיע שמה בשעות

הצהרים ולסעוד בקפיטריה במקום. כך ניתנה לי ההזדמנות להיפגש לשיחה קצרה עם סטודנטים ישראליים אשר עודדוני בשעה שתקפו עלי געגועי לארץ. הם הדריכוני בהליכות התנהגות ונימוסין, נתנו לי הוראות והסברים על המתרחש בעיר, ואם שיחק מזלי קבלתי מהם המלצה וכתובת של תלמיד המוכן ללמוד עברית.

אחרי הארוחה התפזרו הסטודנטים לחדרי המנוחה, שם היו כורס־אות נוחות, אח לוחשת ואינטימית, עתונים יומיים, שבועונים וירחונים. לתמהוני הרב גיליתי כי חדרי המנוחה מיועדים לגברים בלבד, לשם פורקן ועישון סיגריה שלאחר הארוחה. לנשים הוקצה אולם נפרד ומיוחד. לא הבנתי מדוע אסרו על הפוריטנים הללו, אשר בין כה וכה סבלו מתיסכול מיני, לבלות רגעי נופש בחברת המין השני. האם מנעו אותם מלהתפתות חלילה לקריצת עינה של נערה נאוה החושפת ברכיה על כסא נוח בפנה?

באין ברירה נכנסתי אף אני לאותו חדר־בנות. בעצם הרגשתי איזה רגש נחיתות בעשותי זאת. מה עוד כאשר נצלו את שעת הרגיעה ללמוד רקודים הודיים משעממים – בהדרכת סטודנטית הודית אשר יהלום תקוע לה באפה.

מניעים לאומיים בבחירת מקצוע

במשך חמש שנות שהותי בלונדון ביקרתי באסיפות רבות שדנו בציונות ובבעיותיה. כאן בארצנו, טרם הייתי מודעת לפוליטיקה, על מפלגותיה השונות ומצעיהן הציונים והסוציאליסטיים. לגמרי זרות ורחוקות היו לי בעיות התפוצות והיהדות בגלויותיה השונות. אולם, בלונדון – בבית הסוכנות היהודית ב־77 גרייט רסל סטריט – היה המוקד של הצבור היהודי והציוני. כאן גוללו המנהיגים – אלה שישבו קבע בלונדון ועסקנים שהגיעו מן הארץ לביקורים חטופים בבירת שליטי המנדט – מה שלחץ על ליבם: בעיות העליה, רכישת קרקעות, קרן קימת וקרן היסוד, התחדדות היחסים עם השלטונות והתפרעות הערבים ועוד כהנה וכהנה. אסיפות אלו יצרו קשר בין הסטודנטים הישראלים

השוהים בגולה עם עסקני הישוב בארץ הלוחמים על זכויותינו ומגשימים שאיפותינו.

באסיפות אלה הכרתי רבים ממנהיגינו – את ברל ורמז, עדה פישמן וחנה מייזל ז"ל. זו האחרונה ראתה בי קרקע בתולה לרעיונותיה ושאיפותיה. היא שוחחה עמי ארוכות, והעמידתני על חובותי כלפי חנוך הדור הבא – לבנין הארץ, לחקלאות, למשק בית וכו'. בדרכה השקטה ובדבריה ההגיוניים הצליחה לדבר אל לבי, ולעורר את מצפוני. נתפתיתי לדבריה והחלטתי להחליף את מקצוע החינוך האקדמי בו בחרתי תחילה ולעבור ללימוד החנוך המעשי – וכך נכנסתי לפקולטה של "מדעי משק הבית" (הום אקונומיקס).

הייתי רחוקה מאד ברוחי ובהתעסקותי ממקצוע זה. לא ראיתי בו שום אתגר להתפתחותי הרוחנית, גם לא ניחנתי בכשרון הדייקנות ושעמום האופי הדרושים ללימודים אלה. אמנם הצליחה חנה מייזל בלהגה כי רב לשכנעני ולעורר בי עניין פורתא במקצוע, – אולם בעצם שללה ממני על ידי שכנוע זה רבים מתענוגותי הרוחניים ובמשך שנים רבות נרתמתי לעול מקצוע שלא ראיתי בו מקור להתרוממות הרוח והמחשבה.

הודעתי להורי על החלטתי. אבי, יהודי תלמיד חכם, בוגר ישיבות וולוזין וסלובודקה, איש שעיין תמיד בספר – השתלם ללא עזרת מורה בצרפתית ובגרמנית – ראה בי, בבתו הבכורה (בנים לא היו לו), "בור סיד שאינו מאבד טיפה". עלי היתה גאותו ותקותו. הוא התאכזב עמוקות מהחלטתי וענה לי במכתבו: "הרי שמחה התימניה יודעת לכבס ולנקות בלי אוניברסיטה ולמה עליך להקדיש את ימי נעוריך ללימודים עקרים כאלה. הרי מוטב כי תירשמי לפקולטה ל"מדעי היהדות", תרכשי ידע ותתעמקי במקורות תורתנו ומוסרנו". לעומת זאת, כאשר שוחחתי עם ברל כצנלסון, קבלתי ממנו עידוד רב לדרך בה בחרתי. ברל שוחח עמי ארוכות על נערות הגומרות בית ספר יסודי בעיר שאינן מוכשרות להמשיך בבתי ספר התיכוניים. הוא חלם על פתיחת בתי ספר מקצועיים לבנות אלה, וראה בבחירתי אתגר רב לנערה כמוני אשר תתמסר בכל מאודה להקים ולפתח מפעל כזה.

נרשמתי לקולג' המלכותי שנקרא "קולג' המלכה", המסונף לאוניברסיטת לונדון. שם למדו את המקצוע הנ"ל שהיה מושתת על לימוד מדעי הטבע בהרחבה, מה שפיצה במידה מסויימת את האינטלקט שלי. שכר הלימוד היה גבוה מאפשרותי – 50 לירות סטרלינג לשנה, ובעצם התקשיתי מאד להרויח את הדרוש לי. למזלי איתרה אותי בימים ההם הגב' מרגיט סמואל, בת דודו של לורד הרברט סמואל, הנציב העליון הראשון לישראל. היא היתה רווקה מבוגרת, טובת לב ונדיבה, בעלת

תרבות קוסמופוליטית רחבה, ובלבה קיננה הכרה יהודית עמוקה וגאוה ציונית כֵּנה. כאשר משה שרת למד בלונדון היתה גב' סמואל אחת מתלמידיו הרבים לעברית. משה כתב לה על קיומי והיא מצאה אותי. בתמימותי סיפרתי לחנה מייזל על הידידות שנקשרה בינינו וזו – במרצה הבלתי נדלה – פנתה מבלי ידיעתי לאותה גב' סמואל וביקשה ממנה לממן את שכר לימודי בקולג' המפואר. הקולג' המלכותי, השוכן בלב חלקה הדרומי של לונדון, נהנה מגינות ודשאים מוריקים, מגרשי ספורט וגדר גבוהה המבודדת אותו משאון העולם והמוֹנוֹ. בצדו האחד מתנוססת לה הפנימיה המפוארת בה חדרים הדורים ונוחים לנערה יחידה או לזוג נערות – כאן השתכנו התלמידות בנות הטובים שהגיעו לכרך הגדול מן החוילות, האחוזות והטירות השוכנות בכפרים ובעיירות קרובות או מרוחקות. בצד השני של החצר המרווחת ניצב בנין בית הספר על אולמי ההרצאות המודרניים, המעבדות המרווחות המאוררות והמוארות, מטבחי הלימוד, חדרי המנוחה לסטודנטיות, עם שטיחים וכורסאות המזמינים אותך לרגיעה מסביב לאח הבוערת ולוחשת, וספריה הנוטעת בך רוח שלווה וכח לעיון מרוכז ופורה.

ידידתי המבוגרת, הגב' סמואל, הציעה לי בנדיבות לבה לשכנני בפנימיה המפוארת ולשאת בכל ההוצאות הכלולות בזה. לדעתה היה עלי לנצל את זמן שהותי באנגליה ולהימצא באטמוספירה אנגלית טהורה, למען אלמד את השפה על בוריה ואספוג לקרבי את "התרבות", אותה חסרתי במולדתי ובעירי הקטנה תל־אביב.

אולם, בבית הורי ובישוב של ארץ ישראל דאז, לא חונכנו "לקחת". למדנו משחר ילדותנו לתרום, להקריב, אפילו לותר על מאוויים אישיים למען המולדת. הורי, אשר לא נמנו עם אמידי העיר, נהגו לתת ולעזור לכל מכר, ובעיקר לכל עולה אשר בא לתקוע יתדו בארץ. הצעתה של הגב' סמואל לא התקבלה על דעתי. לאחר ויכוחים רבים והצהרותיה החוזרות של ידידתי, כי תרומתה לחינוכי מהווה תרומה לבנין הארץ, ולאחר התערבותה הנמרצת של חנה מייזל, הסכמתי לקבל כמתנה את שכר הלימוד בלבד, אשר גבל בסך 50 לירות סטרלינג לשנה, במשך שלוש שנים. (ברבות הימים, החזרתי סכום זה לידידתי על מנת לעזור בו לישראלית אחרת). המשכתי לגור בעלית הגג ללא הסקה ברחוב הקטן והצר בקרבת הקולג' (כדי לחסוך בדמי נסיעה) במחיר של 35 שילינג לשבוע כולל ארוחת בוקר. את מחייתי מצאתי בהתרוצצות מסחררת מקצה העיר למשנהו כדי ללמד ילדים יהודים עברית. ביחוד עבדתי בימי ראשון, בהיות הילדים חפשיים מבית הספר, וחלילה לי לנפול למשכב או לחוש בראשי ביום מבורך זה בו הרוחתי את כל שכר הדירה שלי.

מובן, שלא הספיקו לי, לא הזמן, אף לא הכסף, להשתתף בפעילו־

יות השונות של האוניברסיטה. בהסתכלי היום כל כך הרבה שנים אחורה, ובהרהרי בדרך חיי בלונדון, אינני מצטערת על כי לא נפל בחלקי להיהפך לאלופת ספורט זה או אחר – או לערוך מסיבות עקרות על כוס תה. העיר הגדולה הציעה כל כך הרבה חדשות ונפלאות. בשעות הפנאי כתַּתי רגלי במוזיאונים השונים. אחת לשבוע השתתפתי בטיול מודרך במוזיאון הבריטי. בגלריה הלאומית עמדתי נדהמת ונשימתי קצרה למראה הרמברנדטים ואחרים. רבות וחדשות לבקרים היו ההתרשמויות. תרבות הדורות היתה חדשה וטריה עבורי והקונצרטים השונים דללו את כיסי.

חברת הבנות בקולג' לא העשירתני. אף לא העירה את סקרנותי. רובן היו נערות מוגבלות, מסודרות ומתוכננות להפליא. ידיעותיהן בספרות העולם היו קלושות ותחום התעניינותן בספרות האנגלית אף הוא גבל רק בחומר בו התכוננו לבחינות הבגרות.

פעם ציינתי במקרה את התרגום המצוין לאנגלית של הספר "מלחמה ושלום" לטולסטוי – ואחת הבנות ענתה לי בזלזול: "מה, אותו פרא אדם?"

עם התקדמותי בידיעת השפה האנגלית, נחשפה לפני ידיעה רחבה של ספרות העולם. קראתי "נפט"... לוֶולס בלעתי את ספריו של אוסקר ווילד, וכמובן את דיקנס ואחרים, אולם לדאבוני לא מצאתי הד לרשמי אצל חברותי לספסל הלימודים וכך נשארתי בודדה בקהל בית הספר המלכותי אליו נקלעתי.

כאשר קרו שפיכות הדמים בשנת 1929 ובעיות היהודים בארץ המנדט "פלשתינה" עלו לכותרות העתונים, עליתי פעם אחת נכה ודאבה במדרגות בית הספר והנה קפצה לקראתי בחורה גבוהה כחושה ושדופה, אלופת הטניס של הקולג', ובמחי משפט קצר הפטירה: "מה זה אצלכם "כותל האבל" (הכותל המערבי)? אדישה וזרה, לא הבחינה בכאבי, ואני כולי פצועה ושותתת יסורים. עניתיה לקונית: "זה פשוט קיר".

יומן של הסטודנטיות היה גדוש ומלא פעילויות רבות. לא נשאר להן אף רגע פנאי לעיין בספר, או להיפגש בהצנע עם חבר או מאהב.

אט אט התחקיתי על תכנית חייהן – ואמנם מלאת טקסים, תלבושות ועיסוקים היתה מנת חלקן.

כבר עם חשיכה, בשבע בבוקר קמו מעל משכבן ולבשו בחפזה סרפן שחור בעל קפלים רחבים, גרבים שחורים, חולצה לבנה וז'קט (בלייזר) בצבע ארגמן, הוא צבע הקולג' שלנו. הן מהרו להייד פרק אשר נמצא בקרבת מקום, קפצו לתוך סירה שעגנה על הסרפנטיין (נהר מלאכותי ויפה בתוך הפארק), ובמרץ רב התאמנו בשיט, בתנועות מדוייקות

וקצובות. עם תום האימון וחילוץ שרירי הזרועות חזרו בריצה קלה אל הפנימיה, החליפו את בגדי הספורט בבגדי יום יום רגילים וירדו לחדר האוכל לאכול ארוחת הבוקר.

בשעה תשע בבוקר לובשים את חלוק המעבדה לכימיה, בצבע חום כעין השוקולדה. נכנסים למעבדה המרווחת ומבלים בה שלוש־ארבע שעות בניסויים מסובכים בכימיה אורגנית: חוקרים את אחוז השומן בסבון, מחפשים אם חלו זיופים באבקת אפיה, מתחקים על מיני הסוכר בדבש בכדי לדעת אם הוא דבש טבעי או מלאכותי, וכיוצא בזה. עלי לציין כי העבודה במעבדה נעשית בדייקנות וללא ביטול זמן כלשהו. בימים אחרים, לובשים את החלוק הלבן ונכנסים למטבח הנסיוני שם לומדים את סודות הצלי, האידוי, הטיגון, – וההבדלים ביניהם, ובשעה 12.30 פושטים את חלוקי העבודה ושוב נכנסים לשמלות רגילות. איסור חמור חל על הכניסה לחדר האוכל בבגדי עבודה. כאן נפגשתי לראשונה עם שירות ההגשה העצמית. באפשרותך לבחור אחד משלושת התפריטים הנמצאים לרשותך, – ועם צלחת עמוסה אוכל אנגלי חסר טעם את מתישבת לך לשולחן.

עכשיו מתחילה ״נדידת העמים״ של אביזרים שונים, כמו מלח, חמאה, מים. חלילה לך מלהושיט ידך כדי להגיע למבוקשך. עליך רק למלמל באוזן שכנתך בחצי פה: ״העבירי המלח בבקשה״ – ״תודה״.

״האם למזוג לך מים?״ – ״כן, תודה״.

״חמאה, בבקשה?״ – ״בבקשה, כן״.

״אולי את רוצה קרייקרים?״ – ״לא, תודה״.

אזני וכמעט נתחרשו מן ההגוי החוזר כל העת, ״כן, בבקשה״ ״לא, תודה״, ״כן, תודה״.

עם סיום ארוחת הצהרים, התחילה התכונה לקראת ההפוגה הקצרה לפני התחלת ההרצאות. חלק מן הבנות נכנסו לבגדים ב״לבן״. הן אצות רצות אל ארבעת מגרשי הטניס הנמצאים בחצר. אחרות משתרעות על הדשאים הגזומים ומטופחים להפליא. ואני, אותה מבודדת שלא ״מתה על ספורט״, הלכתי לי לחדר המנוחה המזמין אותך לזרועותיו השלוות, נפלתי לתוך כורסה עמוקה ורכה, – חממתי ברכי על יד האח הלוחשת, עיינתי בעתון ולבושתי הגדולה אף נרדמתי לרגע קט.

תמה האתנחתה ושוב פולחן החלפת תלבושות. מי לחלוק כחול או לחלוק ירוק – סדר צריך להיות, וכל מעבדה וצבע החלוק המיועד לה.

כך התמשך לו היום המגוון עד שעה חמש אחרי הצהרים. תמה המלאכה והבנות ממהרות לעיסוקיהן השונים, – מי למגרשי ההוקי הנמצאים מחוץ לעיר, אחרות יוצאות לקניות ומעטות נחות בחדרן או מעיינות בספר. ואני נטע זר ומוזר ביניהן – אצה רצה לי לתחנת הרכבת

התחתית – עלי לגמא כברת ארץ בבטן האדמה ממערב העיר למזרחה – מרובע נגידים וגדולים לרובע היהודים שם לימדתי את בנות ישראל עברית בתלמוד התורה המיוחד לבנות. באותו רחוב ב"רדמונס רוד", התקיימו שני בתי ספר תלמוד תורה, – האחד לבנים ומשנהו לבנות. הם שכנו בבניני בתי הספר היסודיים העירוניים. מייסדם היה הרב גולדבלום, – יהודי בעל שיעור קומה, משכיל ובקי בספרי הגויים, ציוני נלהב ונאמן ומסור לפעלו. הרב גולדבלום קרבני מאד, – לימדתי את בתו עברית ובמועדים וחגים הייתי מסיבה על שולחנו, מה שהפיג לשעה את רגש הבדידות ששקע עמוק בלבי.

לימינו של הרב גולדבלום עמד מר סימון אשר בשנים יותר מאוחרות הוכתר בתואר "לורד" ונכנס לבית הלורדים. אולם בימים הרחוקים ההם, שאף מר סימון לחיות בארצנו – הוא דבר בביתו עברית עם ילדיו, תרגם את כתבי אחד העם לאנגלית, – ותחביבו היה הנגינה בפסנתר. ערבים רבים הוזמנתי לביתו ושם באוירה החמה של המשפחה הדוברת עברית נהנינו לנגן יחדיו סימפוניות למוצרט בארבע ידים.

בתלמודי תורה הנ"ל אשר נמצאו בלב לבה של השכונה היהודית בלונדון "וויט צ'פל" – למדו את הילדים לדבר עברית בהברה הספרדית. כאן שמו את הדגש על לימוד השפה ולאו דוקא הדת וניסו להחדיר את הרוח הציונית והחלוצית ללבות הילדים. בבית ספר זה לימדה צפורה שרת, אחריה המחנכת שרה ברוורמן ובשובה ארצה, ירשתי אני את מקומה. לימודי הדת התקיימו יום אחד בשבוע והתנהלו על ידי המלחין מר הלמן. אהבתי להשתתף בשיעוריו, בהם למד את הילדות לשיר את התפילות במנגינותיו, או באלה של המלחין הידוע לברטובסקי. עד היום אני מפתיעה את בני משפחתי בבקיאותי בתפילות ובמנגינות של "אדון עולם", "מה טובו אוהליך", "מודה אני", "לכה דודי", "אל אדון" ועוד תפילות שונות.

בחג החנוכה ערכנו חגיגה מפוארת בבית הספר לפי מסורת החגיגות דאז בארצנו. הילדים הציגו את חנה ושבעת בניה. אספתי מחברי הישראלים את כל ה"עביות" וה"כפיות" שהיו בידיהם, – הלבשתי וקשטתי את הילדים, הדלקנו נרות, שרנו שירי חנוכה שהיו נהוגים אצלנו, ואף באתי על סיפוקי כאשר בין האורחים נוכח הרב הרצוג, שהיה אז רבה הראשי של קהילת לונדון, ולימים הרב הראשי לישראל.

כך הסתיים יומי הארוך ושוב צעדתי לתחנה התחתית, ועם המון האדם שהתגלגל במדריגות הנעות – עייפים וחלכאים, – התגלגלתי אף אני לבטן האדמה, נדחסתי לקרון הרכבת ונסעתי כמעט שעה תמימה עד הגיעי לחדרי הקר אשר בעליית הגג.

רוב חברותי ללמודים באו ללונדון העיר מפנימיות של בנות הטובים

בימים ההם. אלה לא היו סתם פנימיות אלא מוסדות מפוארים השוכנים בתוך פארקים עצומים, כרי דשא, מגרשי ספורט למיניהם, מעבדות וספריות. בבתי אולפנא אלה למדו הבנות את כל גינוני החברה, אשר היו כה זרים ורחוקים ממני בת החולות בתל־אביב העליזה. הן חיו חיים שלוים ומוגנים בירק העצים. הן לא היו חשופות לפגישה עם המין השני, – וכל התעוררות מינית של גיל הנעורים כבתה באיבה מחוסר ידיעה, מבושה ומפוריטניות הורסת.

עתה, בגיל 18, בהיותן בעצם פריחתן הגיעו לכרך הגדול. כאן ארבו להן הפתעות שונות. מבט חודר בתחתית, ליטוף בלא יודעים בדוחק האוטובוס, – פניה מבלי לעשות היכרות בקונצרט וכיוצא בזה. אולם, חוקי הצניעות הנוקשים של הקולג' תרמו הרבה לחוסר התנופה בחייהן, – הן המשיכו לחיות בתוך קופסאות זכוכית בלתי מנופצות, – הן הציצו החוצה אבל כמעט שלא נפגעו. כמה חבל היה לי עליהן!!

לפי חוקת הקולג' נערכו בו מדי פעם בפעם ערבי ריקוד ונשפים. על חלק מן הבנות היה לפעול בתור מארחות (למען תלמדנה את תפקיד המארחת), האחרות רקדו האחת עם חברתה, שוחחו, התלוצצו וזה הכל. זכורתני כיצד באחת החגיגות הללו פתח הפרופסור לכימיה את המסיבה באלה המילים: ''גבירותי ואדון אחד'', – הכוונה היתה אל הפרופסור לפיזיאולוגיה שהיה נוכח עם רעיתו הנוקשה.

והנה הגיע היום הגדול והמיוחל. היינו, נשף הרקודים המסורתי של ראש השנה האזרחי. כל העולם השתגע, העיר קושטה במליוני אורות צבעוניים, – ברחובות הוקמו שערים מפרחי ענק מוארים בשלל צבעים, – חלונות הראוה הציגו תלבושות לקראת החורף, – שלגים מלאכותיים כיסו חלונות רבים, ועל השלג מתנדנדות בובות לבושות בגדי ספורט חורף – כפפות מרופדות, צעיפי צמר ססגוניים וכיוצא בזה, – היקום ברחובות רוחש ומתנועע, הכל קונים מתנות, מתנות בדוכנים מיוחדים, בחנויות אורזים לך את המתנות בקפידה רבה, בניירות פרחוניים ובסרטים מתנופפים, – ועץ האשוח הגאה קורץ לך בשלל נורותיו מפינות שונות.

ובקולג' שלנו רבה התכונה לקראת חגיגת הערב. נשף הריקודים האחד והיחיד במשך השנה בו מותרים בכניסה גם גברים, אף חובה להופיע עם בן־זוג. וכאן מתחילים הצייד וההתרוצצות אחרי מציאת בן זוג. במסדרונות המוסד שומעים לחשים כעין: ''האם אחיך מוכן ללוותני למסיבה'' – או: ''מה עם בן דודך – שמא יבוא הלילה העירה'', ושוב: ''לבן דודי ישנו חבר, חושבתני כי נוכל לגייסו למשימה''.

ואני – כאותה שלגיה מסיפורי הילדים, – עמדתי מן הצד, ונצבתי לי מחוץ לכל התכונה. ישראלים ישנם בלונדון למכביר – רבים מהם באו

לפגשני בשער החצר, – וללא־ספק היו שמחים להציץ לעולמן העקר של בנות אנגליה הרדומות, אולם שמלת ערב ארוכה בעלת מחשוף עגול ומגרה, לא נמצאה באמתחתי. נוסף לזאת, הרי טרם למדתי לרקוד את רקודיהם, הפוקסטרוט או הטנגו, בתל־אביב שלי רקדנו ואלס – ואלס רוסי ומסחרר, הנערות הסתובבו שוקקות חיים וצוחקות בזרועותיהם האיתנות של הבחורים, – השמלות התנופפו לקצב הריקוד – עד כלות הנשמה, – או כטוב לבנו עלינו, דהרנו ברחובות בזוגות למנגינת השיר ״חושו אחים חושו – נרימה פעמינו – טושו אחים טושו – לארץ אבותינו״. עם בוא החלוצים – התחלנו לרקוד הורה, פולקה וקרַקובייק – רקודי עם עליצים למיניהם – ולכן – כנטע זר הייתי בנשפיה כאן.

הודעתי לבנות שאינני משתתפת בחגיגה.

״מה אתך? – הרי ראינוך נפגשת עם בחורים שונים מחוץ לשער, הכיצד?״

״אין להם בגדי ערב״, עניתי והסתלקתי לי.

בימי חול רגילים היתה כניסת גברים לחדרי הבנות אסורה בהחלט.

בחדר המרווח שבכניסה לבנין הקולג׳ המלכותי המפואר ישבה לה ״אם הבית״ על יד מכתֶבָה מחוטבת להפליא, לבושה כשוטרת בימי חג: חצאית ארוכה וכחולה בדוגמת פעמון ומקטורן צמוד לגו עם שתי שורות של כפתורי כסף. שערה משוך בקפידה אחורה ומסודר בצורת כעך עגול על קודקודה. בת צחוק, אף זעירה וקטנטונת, לא עלתה מעולם על שפתיה.

טלפונים שונים ורבים נצבים על שולחנה. ישיר להנהלה, למעבדות, לחדרי הבנות, טלפון חוץ ועוד כהנה וכהנה. חלילה על גבר, יהא זה אח, אב או חבר – לעבור על פניה. עליו להתיצב, להציג עצמו, למסור את שם הנערה המבוקשת על ידו ולחכות בסבלנות להגבתה ופעולתה בנידון. והיה כי העז אחד הבחורים לבא לבקר את אחת הבנות, נפגש פנים אל פנים עם החמורה בנשים; ואם עמד על דעתו – הפעילה לבסוף את אחד הטלפונים ולאחר רגעים מספר הופיעה סוף סוף הבת ובעינים מופשלות – הובילה את אותו סופרמן אל חדר האורחים – ושם, קבל עם ועדה, ניהלה עמו את שיחתה.

לצערי, לא נקשרו קשרי ידידות ביני ובין הבנות. נמצאנו בעולמות זרים ושונים. אף השקפות עולמנו היו שונות בתכלית.

רוב הבנות האנגליות דאז, היו רגועות ונינוחות. הן שקטו על שמריהן, למדו בסדר את לימודיהן וחיו לרוב לפי תכנית חיים שתוכננה עבורן על ידי משפחותיהן. הן כמעט שלא הכירו את הספרות הכללית וידיעתן מצומצמת במיטב הספרות האנגלית. לעומתן – הייתי אני צעירה שבאה

ממרחקים, ממקום שאינו עיר ולא כפר – אף לא שלטתי בשום שפה זרה, אולם השתייכתי לדור בארץ אשר ידע חויות עמוקות ואחריות לאומית. לפנינו נצבו אתגרים, מלאנו שאיפות חובקות עולם, בלבנו דחפים גדולים, לפנינו תהומות עמוקים, היינו דור של מחפשי דרכים, שאפנו להרחיב דעתנו, עיינו בכל תרגום לעברית מן הספרות הכללית שיצא בהוצאת שטיבל. וכאן, באנגליה, לאחר שהשתלטתי קמעה על השפה, נפתח לפני כר נרחב של ספרות אנגלית ותרגומים של פניני הספרות העולמית. אי לכך, חפשתי לעצמי אוזן קשבת ומבינה. לכן, שמחתי להצטרף לחוג ״הוכוח״ שהיה קיים בקולג׳ (בעצם, הייתי מציעה לבתי ספר אצלנו לקיים אף הם חוגים כאלה – בהם לומד האדם לנסח דבריו בצמצום ובדייקנות ולהתוכח בקור רוח ובנמוס ולא מתוך התלהבות ללא יסוד).

בחוג הזה בחרו נושאים ספרותיים, חברתיים או סוציאליים והתנכחו עליהם לפי חוקים וגינונים מיוחדים אשר נלמדו בשעורים מיוחדים על ידי מדריכה המיועדת לתפקיד זה. למשל, לכל נושא היו שני מתוכחים ראשיים, בעד – ונגד. כל מתוכח כזה היה זקוק למשנה מתוך הקהל – אשר יבסס ויאמת את דבריו. אחרי ששני המתוכחים ומשניהם השמיעו דבריהם, בא הקהל בשאלות ועל הדוברים הראשיים ניטל לענות על השאלות הללו, ולבסוף מעמידים את הבעיה להצבעה ומי שהצליח בשכנוע ובהרצאה – זוכה ברוב קולות.

באחד הימים נבחרתי אף אני על ידי החוג להשתתף בוכוח של הקולג׳ שלנו נגד קולג׳ יריב על הפתגם הידוע של לונגפלו ״מזרח הוא מזרח ומערב הוא מערב – ושניהם לא יפגשו לעולם״. כילידת אסיה יצגתי את המזרח – בעוד שהמשנית שלי היתה סטודנטית הודית. עלינו היה לדבר בזכות הפתגם הנ״ל ולהוכיח כי אמנם תרבויות המזרח והמערב לא תמצאנה לעצמן נקודת מפגש אחידה – ושתי הנערות האנגליות שיצגו את הקולג׳ השני היו חייבות לשלול את המשפט ולהוכיח בדבריהן שאכן קיימות נקודות מפגש רבות.

אינני זוכרת היום את עצם הוכוח, אולם אני עדיין חשה את אי־הסובלנות שתקפה אותי, ״האסייתית״, כלפי כללי הוכוח הנוקשים והמסורתיים של האנגלים. לא חונכתי על גינונים חיצוניים, לכן לא ידעתי ואולי לא רציתי לפנות אל חברה בלימודים במילים ״כבוד היושב ראש״ – או: ״הדובר המכובד שקדם לי״. מדי פעם קבלתי הערה וקריאה לסדר ונימוס, עד שלבסוף יצאתי מן המבוכה בצייני כי ״היות שהמזרח והמערב לא יפגשו – הרי אני נשארת במזרח ופונה אליכם לפי המנהגים הנהוגים בחברה בה גדלתי בארצי ולכן אני מרשה לעצמי לפנות אל הקהל בשם ״חברות״ – וכן גם לכל ה״פונקציונרים״ האחרים

בוכוח". הקהל הרב שנמצא באולם נשאר לרגע בפה פעור, הצופים הסתכלו בי בסקרנות אך לא בבוז. לבסוף גברה עליהם רוח הספורט האנגלית המהוללת ומחאו לעומתי כף.

היחסים בין הסטודנטים והמרצים היו רשמיים ביותר. פער עצום הגובל בחרדה של יראת כבוד היה קיים ביניהם. ואני הגעתי שמה, ישר מן הגמנסיה "הרצליה" – במקום שמר דושמן היה אומר: "ילדתי, את נוסעת לרחובות" (כאשר הציצו תחרי התחתונית מן השמלה); המורים קראו לי בשם "ציונה", מר נשרי השאיר סימנים כחולים בזרועי על סרובי לקפוץ על ה"חמור" וכו'. אבל בלונדון חל איסור חמור על מרצה בלתי נשוי להופיע בפנינו, שלא להעמידו חלילה במבחן היצר הרע. וזה היה בשנת 1927, כאשר נשים קבלו רשות בחירה באנגליה. אי לכך, נאלץ המרצה לכלכלה, גבר צעיר ויפה תואר, לשאת לעצמו אשה לפני קבלו את המשרה הנכבדה של מרצה בקולג' המלכותי.

עם תום הסמסטר, הזמינה כתתנו את כל סגל ההוראה לפגישת רעים על כוס תה, בחצר הפנימית על הדשא המטופח. אנו, הבנות, ארחנו את המרצים והנעמנו עמם שיחה ולתמהוני כי רב – פנה אותו מרצה צעיר, הנשוי זה מקרוב אלי ושאלני לארץ מוצאי. בשמעו את השם "פלסטין", הסמיק כולו והתחיל לחקור על הנשמע במושבות ראשון לציון ורחובות. הוא הכיר היטב את מפת הארץ וברגשי נוסטלגיה עמוקים ספר על שהותו בארצנו בזמן מלחמת העולם הראשונה. ואז – מבלי ששלטתי בדברי, ולגמרי לתומי הפטרתי: "הרי שמן של בנות ראשון ורחובות יהלך למרחקים על יופין וחן הליכותיהן כי רב – ובמו אזני שמעתי מפי הורי את הסיפורים המשעשעים על המראתן של בנות טובים אלה עם טייסים אנגלים לשחקים, שם התעלסו והתחנחנו עם הגברים הבלונדינים והמאופקים".

והמרצה הנשוי שלנו הסמיק והסמיק – כמעט ונעתק הדיבר מפיו. לאחר המסיבה התלחשו הבנות ביניהן ואחת אף העזה ונגשה אלי והפנתה את תשומת לבי על חוצפתי הגדולה ביחוד לפני בחינה. ואני לתומי עניתי: "חשבתי כי זה ספורט".

עלי לציין כי שיחה זו יצרה קשרי ידידות בינינו. הוא קראני לחדרו והעיר את אוזני על קוצר ידיעותי באנגלית. אף יעצני לקבל שעורים פרטיים בשפה, אולם לאחר שהסברתי לו כי אין ידי משגת לשאת בהוצאות הללו – הציע את עזרתו, ומני אז במשך שנה תמימה כתבתי עבורו חבורים באנגלית – על נושאים מנושאים שונים – וביחוד בתחום הכלכלה, והוא בטוב לבו ויושרו תיקן את החיבורים ואחת לשבועים נפגש עמי והנחה אותי בכתיבה וברכישת ידע יסודי בשפה.

הפרופסור לפיזיאולוגיה היה בעל שם בין־לאומי בבעיות התזונה.

אדם קרתני ובלתי נעים היה. התנהג כאילו היה משכמו ומעלה מקהל התלמידות, ולא פעם העז ללגלג לצרות המוחין ומוגבלות הידיעות של הסטודנטיות. אחרי האנדרלמוסיה ששררה במוחי מכל הלימודים החד־שים בשפה הזרה – ומה עוד שבגמנסיה הרצליה שלנו לא למדונו מעולם למיין או לתייק את מחשבותינו ודעותינו – הפקתי בכל זאת תועלת מרובה מהרצאותיו המסודרות להפליא.

באחד הבקרים נכנס לאולם ההרצאות, ובעוד פניו מופנים אל הלוח וגבו אלינו הפטיר בלגלוג: ״לסגור את המחברות ולהפסיק מיד לרשום רשימות אוטומטיות של דברי״. הבנות הסתכלו משתאות האחת לעברה של רעותה. אף לא ניד עפעף – רק רחש קל של סגירת המחברות נשמע באולם. ואז כתב בהדגשה ובאיטיות על הלוח ראשי פרקים, אשר סימן אותם באותיות לטיניות ואחריהם תת־פרקים במספרים וכן הלאה. בדרמטיות האופיינית לו פנה לעברנו והחל בהרצאה מסובכת ומעניינת על בעיית ה״הורמונים״. הוא מלא בדבריו את החללים בין ראשי הפרקים, התת־פרקים, הסעיפים והמשפטים. החומר נעשה בהיר, ורק אז הבינותי כיצד מסיקים ולומדים דבר מתוך דבר, ולאור ההרצאה למדתי לפשפש בספרים ולהרחיב ידיעותי בנושא.

אדם חריף היה אותו פרופסור, אולם איש יהיר ואולי גם רע לב. כאשר פקדתי את תא המכתבים שלי מצאתי בו לתמהוני מכתב בזו הלשון: ״היות ואני כותב ספר על בעיות הפרדת המזון והטמעתו בגוף האדם, אני נתקל גם במנהגי היהודים, האוסרים אכילת מאכלי חלב מיד לאחר ארוחת בשר, וכמו כן לא נהירים לי שמות בעלי החיים האסורים על היהודים לאכילה. נא לסור למשרדי על מנת לעדכני ולתת לי האינפורמציה בנדון״. על החתום ״הפרופ׳ לפיזיאולוגיה״. בקולג׳ המלכותי בו למדתי למדו רק בנות אנגליות וביניהן שתי יהודיות, שהאחת מהן הייתי אני. השתאתי על מכתבו ואולי עקב היותי בניכר, הייתי יותר פגיעה לעלבונות. הרהרתי בנידון ולא ידעתי כיצד לרדת לסוף דעתו. בלבי פקפקתי וחשבתי שמא רצה להדגיש את מודעותו לנוכחות היהודיה בקולג׳ הנעלה הזה. לא הבינותי למה פרופ׳ חשוב כמוהו נזקק לקבל ידע מנערה צעירה ואלמונית, בעוד שכאזרח נודע במדינה היתה לו גישה לכל רב ומלומד יהודי.

התכוננתי לפגישה, עלעלתי בתנ״ך, מצאתי את הפרקים המדברים על הבהמות, העוף והדגה למיניהם המותרים לאכילה עלינו, על מפריסי הפרסה וכיוצא בזה. נכנסתי לחדרו בשעה המיועדת, ישבתי מולו, זקפתי ראשי ואמרתי: ״העם האנגלי מתיימר במשך דורות להיות בקיא בספר התנ״ך, – ואני מתפלאת על כי לא דפדפת בספר ״דברים״ למצוא את מבוקשך. לכן הכינותי עבורך את מספרי הפרקים והפסוקים

הדרושים לעבודתך. ומה שנוגע להילכות כַּשרות וחוקי אכילה אחרים, אינני בקיאה בהם מספיק, אולם בספר ״שולחן ערוך״ תמצא את כל הפרטים המענינים אותך״.

הדיבר נתק מפיו של אותו סנוב מלומד, הוא מצמץ בעיניו והסמיק.

אולי לא נהגתי בחכמה יתירה, כי בבוא עת הבחינות ניסה להכשיל־ני ובמקום לשלוח אסיסטנט לבקורת נגש בכבודו ובעצמו אלי בשעת עבודתי המעשית בפיזיאולוגיה. ידי רעדו ונתוח עצב הצפרדע לא עלה יפה, אך איך שהוא התגברתי ועמדתי בבחינה.

נקלעתי בקולג׳ לסביבה אנגלית טהורה. בעיני הסטודנטיות התמי־מות הייתי יצור יוצא דופן. בטירותיהן ובבתי האחוזה שלהן לא באו מעולם במגע עם יהודים. כל מה שידעו עליהם – ספגו מפי השמועה. כך, שמבלי יודעים, נוצר אצלן חיכוך פנימי בבואן במגע עם יהודיה שונה מהן בתכלית, חפשיה ועליזה. יום אחד בקשוני כי אזמינן למסע־דה יהודית, שכן ברצונן להכיר את מאכלי היהודים. לקחתי אותן לאחת המסעדות במזרח העיר, במקום שיהודים שבעים, נינוחים ושמ־נים, באו להטיב ליבם על מרק וכיסוני בשר, כבד קצוץ, ודגים ממול־אים. מפות לבנות ומבריקות להפליא כיסו את השולחנות אשר היו ערוכים בסכו״ם כסף, בפרחים ובתבלינים שונים. ואני, כמארחת ותי־קה, ניצחתי על הרכב התפריט והזמנת המנות. בהכנסנו למסעדה צעדו הבנות על בהונות רגליהן, שמא תגאלנה חלילה את מלבושיהן, אולם עם תום הסעודה, הודו לי וציינו בתום לבב: ״לא ידענו כי היהודים הנם כל כך נקיים״. כמה דעות קדומות ושנאת חינם היו כרוכות במילים ספורות אלה. לכשעצמי, יצרה סעודה זו חור גדול בכיסי ועלתה לי בשבוע ימים של מחסור וצמצום בתקציבי הגובל ברעב.

אדם בעל שעור קומה היה הפרופ׳ לכימיה. גבה קומה היה, כפוף מעט, ולמרות היותו בגיל העמידה נצנץ בעיניו צחוק נערים שובבי. הוא הרשימני במיוחד בגישתו הכֵּנה ובלתי מתנשאת לבעיות הלימודים. מומחה גדול היה, במיוחד לכימיה של חומרי הסקה (היום קוראים לזאת כימית האנרגיה) – והיה כי נשאל שאלה שלא העסיקה אותו, או שהיתה מחוץ לתחום עבודתו, לא התבייש להשיב ״אינני יודע, עלי לעיין בספרים, בשעור הבא אתן את התשובה״. מעולם לא אכזב את תלמידיו ותמיד הביא את הפרוש הרצוי. גישתו זו להרצאותיו עוררה אמון ואהדה גדולה אצל תלמידיו, מה עוד שהוא הצליח לגוון את שעורי הכימיה על ידי שעורים מיוחדים בהם למדנו לעשות תקונים קטנים בבית. בשעורים אלה שלף מכיסיו הארוכים פטישים ופטישונים, פליירים, גומיות ברזים, חוטי חשמל וכו׳. באהבה וגמישות עשה במלאכות השונות.

שהיתי בבנין האוניברסיטה 6–7 שעות ליום במשך חמישה ימים בשבוע. מדי יום ביומו – נכנסתי בשער המוסד המפואר והיהיר הזה, אולם לא הצלחתי להסתגל למנהגי המקום שהיו נתונים בדפוסים קבועים ומוגמרים, ובכוח פנימי נסיתי לא להתמרד כלפי עם ועֵדה.

פעם אחת, נקראתי לחדר המנהלת – אשה ענוגה היתה, מבוגרת ומסבירת פנים. לאחר שהזמינתני לשבת, פנתה אלי בחן ובנימוס ואמרה בפשטות: ״העלמה קטינסקי, ראיתי כי עזבת את חצר בית הספר מבלי לחבוש כובע לראשך״.

לרגע לא הבינותי את דבריה, פשוט הוכיתי בתדהמה ומבלי לחשוב עניתי את האמת: ״אין לי כובע״.

כאן – הגיע כנראה תורה להשתומם, – אולם נמלכה בדעתה ואמרה בטוב לב: ״כדאי כי תקני לך כובע״.

וכך נפל בגורלי לחבוש כובע לראשי. זאת עשיתי באדיקות רבה, בהכנסי או בצאתי את המוסד. אולם עת התרחקתי צעדים מספר מתחום הקולג׳ – הסרתי הכובע מעל ראשי, קפלתי אותו וצפנתיו בילקוטי.

יסוד תנועת ה״בונים״ בלונדון

בשנות שהותי בלונדון, נוסדה תנועת הנוער של ״הבונים״. היוזמים והמארגנים גייסו למטרה זו את הסטודנטים שלְמדו בתלמודי תורה, – היות שהיה להם קשר בלתי אמצעי עם ילדי השכונות היהודיות, – כמו כן גוייסו מתנדבים מבין הסטודנטים היהודים באנגליה.

הוטל עלי לרכז ולטפל בילדות של שתי כיתות ״תלמוד התורה״ במזרח העיר, בו למדתי עברית. קשיים גדולים עלו בחלקי בבואי לארגן ערב אחד בשבוע לפגישה עם הילדות. מתחרה לפעולתי היתה גב׳ גסטר, יהודיה שהצהירה בגלוי על אי־ציוניותה ואשר ארגנה ערבי ״צופים״ דוקא בערבים בהם הייתי חפשיה לאסוף את הבנות. אחרי דין ודברים עמה, הצלחתי סוף סוף למשוך את הבנות לערבי פגישה של ״הבונים״.

לא חונכתי בתנועת נוער. לא הכרתי את שיטות הקשר עם ילדים, ריכוזם או העסקתם. אולם, חונכתי על ערכים, ערכים ציוניים, מוס־ריים, על שאיפות הגשמה של בנין הארץ, וכן אלתרתי לי שיטה ודרך לטפל בבנות, למשוך ולקשור אותן לרעיון החלוציות.

נהגנו להתאסף באולם המשחקים שבבנין בית הספר העירוני. ישבנו בחצי גורן עגולה על הרצפה. נסיתי למשוך את תשומת ליבן על ידי ספורים ממעללי ״השומר״, על תל־חי וטרומפלדור. הרביתי לדבר על ההתישבות החלוצית, הסברתי להן את ההבדלים בין קיבוץ ומושב ועוד כהנה וכהנה. עם תום הערב אימנתי אותן בריקודי הורה, פולקה וקרַקובייק.

לעתים ערכנו פעולות משותפות לקבוצות הבנים והבנות. לקראת פעולה כזאת, שהיתה צריכה להתבצע בצורת פיקניק באחת החורשות שמחוץ לעיר, – ערכנו חזרה – שלא נעמוד בפני הפתעות. הספקתי כבר להכיר מעט את בנות טיפוחי, למדתי על חוסר רוח הויתור, או אי יכולת ההתמזגות לדפוס של חברה חדשה ושונה מזו שהורגלו אליה – ולכן אמרתי להן להביא סנדויצים למען נערוך כאן בבית הספר ארוחה משותפת. לאחר שהוריתי להן לשים כל אחת מה שהביאה בערימה שבמרכז, התפניתי לחלק את האוכל ביניהן. ואז התגלה השוני שבגי־שתן לזו שידעתי בארצנו. ״אמא שלי נתנה לי סרדינים ואינני רוצה ביצה״, או ״איפה הבננות שהבאתי״.

הפגנה זו של אנוכיות ואי חברותיות נתנה לי את ההזדמנות להרצות לפניהן הרצאה ארוכה על ערכה של חברות אמיתית וצורות ביטויה, על דרך החיים בצותא ועל שמירת האופי התעצמי תוך ויתור והתחשבות בזולת. בכל אופן, מה שבטוח בטוח, וכדי שלא אכשל בטיול ושלא יסמיקו פני בפני מדריך הבנים, סטודנט מיהודי אנגליה, – נתתי להן רשימה של תפריט אחיד לכולן. השויון והחברות להם הטפתי התקיימו מאליהם.

הפגישה היומית בשיעורי התלמוד תורה והפעולות השבועיות בער־בי ״הבונים״ יצרו קשר עמוק ביני ובין הילדות האלה. כאשר הבחנתי כי אחת מהן נעדרה מבית הספר, נהגתי לבקרה בביתה, אשר לרוב נמצא באותה שכונה. רוב הדירות בסביבה היו קטנות ודחוסות וריח דגים ותפוחי אדמה מטוגנים נודף מהן. ההורים היו בעלי מלאכה, חייטים או בעלי חנויות קטנות, אולם תמיד התקבלתי בכבוד ובחמי־מות. אמהות ספרו לי על הצלחת בנותיהן בבית הספר הכללי, אבות שמחו על ניצוץ היהדות והציונות שנסיתי להדליק בלב חניכותי. הילדות היו לבושות בצניעות הגובלת בעוני. בשכונתן לא ידעו דבר על הווי הברק של העיר הגדולה. אט אט, נדלקה בלבן להבה, להבה

שהלכה וגדלה והשתלהבה בגיל הנעורים. עלי לציין, לשמחתי הגדולה, כי חלק מן הבנות בשיתוף עם קבוצת בנים, עלו בבוא העת ארצה ויסדו את קבוץ "כפר הנשיא". לילי אחת וגם לילי שניה, נהגו לבקרני ואני התחממתי לאורן וכעבור 25 שנה נמצאה בתי הבכורה נורית בהכשרה מטעם התנועה המאוחדת ("הבונים") ק/צפון – בקבוץ "כפר הנשיא" במשך חודשים רבים.

עבודתי בתלמוד תורה לא סיפקה לי את כל הדרוש למחייתי. אי לזאת הייתי נאלצת לתת שיעורים פרטיים בעברית. היות ובימי חול עסקתי בלימודים, היה עלי להקדיש את יום הראשון כולו לשיעורים הללו. והעיר לונדון גדולה ורחבה ובתי התלמידים פזורים בכל שכונותיה. באותם ימי ראשון מבורכים – עת המוני העם יצאו לפארקים ולפיקניקים על שפת הנהר, בגן הבוטני הנהדר או בגן החיות הכביר – הייתי אני חורשת את העיר לאורכה ולרוחבה, על גגות אוטובוסים אדומים או ברכבות אצות בבטן האדמה. חלילה לי ללקות במחלה כלשהי באותם ימי ראשון, אשר ספקו לי כדי מחייתי, לבושי, ואפילו כדי ביקור בקונצרטים.

תלמידי הפרטיים היו שונים מחניכי ברקעם המשפחתי, החברתי והתרבותי. אולם גם בלב הוריהם פעמה נפש יהודית חמה. ההורים האלה היו לרוב אנשים עסוקים וטרודים, ולכן קיוו כי על ידי שעורי העברית יצליחו להכניס בלבות ילדיהם לחלוחית של יהדות. הם טרם הכירו או הודו בפני עצמם על הכמיהה הציונית שמצאה לעצמה מסתור באיזה מקום עמוק בלבם. אולם שמחו לקרב את ילדיהם אל שרשי היהדות, העם והארץ.

אחת מתלמידותי היתה בת יחידה להורים מיוצאי פולניה. שניהם עבדו בחנות הבגדים שלהם במשך ימים ארוכים וקרים, – הילדה, בבדידותה, התרפקה עלי וחפשה אצלי חום והדרכה. ביתם היה מרוחק מאוד והנסיעה אליו גזלה ממני שעה וחצי בתחתית – אי לזאת קבלתי גם שכר טרחה כפול עבור השעור.

והימים ימי מאורעות 1929 – הטבח הנורא בחברון ומוצא. אני חוטפת כל עתון, נוברת למצוא בו חדשות מהבית, לבי שותת דם, ומוסר כליות על העדרי מן הארץ בזמנים כאלה מכרסם את נפשי. במצב כזה, עמוסת עתונים, תועה הרחק ממקום מוצאי, הגעתי יום אחד לבית תלמידתי. הייתי צעירה, לא רחוקה מהיות ילדה, היה לי צורך להתפרק, לשתף את הזולת בכאבי – וכך ישבתי במשך שעה תמימה וקראתי באזני הילדה מן העתונות על זוועות חברון, על "ההגנה" וכו'. הילדה ישבה רתוקה ודמעות גדולות התגלגלו על לחייה.

לאחר שבוע הגעתי כרגיל לדירת תלמידתי, אולם הפעם ניצבה

האם בפתח הבית, – אך לא טרחה להכניסני פנימה. בידה היה מוכן שכר עבור השיעורים הקודמים ופשוט פיטרה אותי מן העבודה. ״למה״? – שאלתי – ותשובתה לא איחרה לבוא: ״איננו מוכנים להמשיך בשיעוריך, את גרמת לבתנו היחידה כאב עמוק ויגון מסעיר ולא זאת היתה מטרתנו״. דמעות הכאב שלי פרצו מעיני, הסתובבתי והלכתי לי מבלי להשתהות בכדי להסביר או להתגונן, והבדידות והני־תוק הלכו וגברו כמעט עד כדי יאוש.

סוניה היתה סטודנטית בבית הספר לרפואה לנשים. בימים ההם התקבלו נשים בקושי לפקולטות הכלליות לרפואה. מוצאה היה מבית יהודים יוצאי רוסיה ולכן היתה יוצאת דופן בין הבנות האנגליות. פגשתיה במועדון הסטודנטים היהודים. שוחחנו האחת עם רעותה וקשרי ידידות התפתחו בינינו. יום אחד הזמינתני לארוחת ערב לביתם. בבואי שמה, הרגשתי את עצמי כמו בבתי דודתי הדוברות רוסית בתל־אביב. ספרים רבים על נושאים שונים מפוזרים בערבוביה על כל שולחן ומדף. האם דברה עם ילדיה רוסית. האב קטן הקומה בעל ארשת יהודית מובהקת שהיה מהנדס במקצועו התמחה ברדיו ואלקטרוניקה. בימים ההם, עת החלו לפתח את הרדיו הביתי והאוזניות השונות, זכה לאות הצטיינות מן המלך ג׳ורג׳ על איזו המצאה עבור רשת הרדיו בלונדון. קסם מיוחד היה לו וידע להנעים שיחה על כל נושא. לא פעם קבע את הנושאים, עורר ויכוחים והציג את עצמו כבונדאי ותיק, אנטי ציוני ודוגל בקומוניזם. הבנים שנולדו בלונדון השתדלו להיות יותר אנגלים מן האנגלים, זכו במילגות באוקספורד וקמברידג׳, היו בחורים נאורים, מאופקים ומנומסים.

לאחר היכרות יותר ארוכה, שאלני פעם האב למקום מוצאם של הורי. ״אמי מפינסק״, עניתי בגאוה (היות שמוצאו של ויצמן גם כן מפינסק). ״ושם משפחת אמך?״ – שאל. ״שרתוק״ – עניתי. ״שר־תוק?״ – שאל – האם היתה אמך הבת הצעירה במשפחה?״ לאחר שעניתי בחיוב חייך לתוך שפמו ואמר: ״אנא כתבי לאמך ושאלי אותה – אם היו נוהגים לכנותה בשם ״שווארצע קאץ״ (החתול השחורה)״. צחקתי עמו וכתבתי הביתה את ספור המעשה. תשובתה של אמא שלי, אשר ניחנה בחוש הומור פינסקאי גזעי, לא אחרה לבוא. לאחר הקדמה שנכתבה בבדיחות הדעת ענתה: ״תשאלי את אותו ברנש, המהנדס הבונדאי הנכבד, אשר יום אחד קם במלוא קומתו הקטנה, זנח את הוריו ועיר מולדתו ופרץ לו דרך בכוחות עצמו אל המרחבים שבאוניברסיטת ורשא – אם הוא אותו ברנש עצמו שנהגו לכנותו בימים הרחוקים ההם בעיר מולדתו הנדחת פינסק בשם: ״״איטשע דער קליינער״ (יצחק הקטן)״.

ואמנם – כן היה הדבר, ואישור גמור על כך קיבלתי מפיו של המהנדס החשוב איזאק ש. ובלבי הרהרתי כמה מורכבים דרכי אנוש ופיתולי רגשותיו וזכרונו, לאחר רבע מאה שנים מיום שנפרדו השניים, אמא שלי מביצות פינסק בגלות להגשים את חלומותיה ומאווייה במדבר אשר בארץ הקודש, ו"יצחק הקטן" הלך לכרכים ואוניברסיטות שם למד, אף הגיע לידע רב במקצועו ולהתקדמות גדולה בעמדתו בלי שמץ מצפון רע, או התחייבות כלשהי לכור מחצבתו – הוא עמו היהודי – או למולדתו הרחוקה אשר בציון. לאחר כל כך הרבה שנים של חתירה למטרה, האבקות עם הסביבה, הסתגלות לדרך חיים חדשה והגשמה של חלומות כה קוטביים ונפרדים, זכרו עדיין השניים זה את זה אף התרפקו על ימי ילדותם באותה עיירה על הביצות, שם צמחו וגדלו אנשים רוויי לחלוחית יהודית עסיסית – גדולים וטובים בעמנו. ואמנם, חתירתו לשלמות של המהנדס, שהתבטא ברצון להטמעות מוחלטת בעם האנגלי, נשאה פריה: בתו סוניה, היא תלמידתי, נישאה לרופא פרוטסטנטי, ובנו נשא לו לאשה עלמה קתולית. אמנם, גבר שיחו של האב המהולל – בעל השכל היהודי הפינסקאי והמתבולל מהכרה – על להגה של נערה צעירה, חסרת נסיון ממוצא כפרי ערבי פרימיטיבי כמוני.

ובקצה אחר של העיר, כמרחק שעה וחצי נסיעה ממקום מגורי, התגוררה משפחה בוכרית. האב היה סוחר שטיחים, "יורד" עשיר מירושלים. הבן הבכור והיחיד, אשר השתלב בעסקי אביו, דבר עברית שוטפת – היא שארית הפליטה ללמודיו בבית הספר היסודי שבירושלים. בתור האיש "המתקדם" במשפחה, החליט "לשכור" לארבעת אחיותיו הקטנות מורה לעברית. הוא עשה זאת לאו דוקא מטעמים ציוניים כמו מתוך הצורך להתגנדר בפני הבריות, כאילו השלים חנוכן של ארבעת התמימות והמטומטמות בשעורי פסנתר או בלט. לפי קו מחשבתו האמין כי על ידי שעורי העברית יפתחו לפניהן שערי החברה היהודית הנכבדה והמתנשאת – שם תהיה ההזדמנות לאחיותיו, ביחוד עם הנדוניה המחכה להן בבנק, למצוא חתנים מתאימים. בית רחב מידות היה ביתם שבצפון העיר. בחדר הכניסה החשוך התנשאו מדרגות הדורות אשר הובילו לחדרי השינה הרבים שבקומה השניה. מיד עם הכנסי לבית, נתקלו עיני בזוגות רבים של נעלי בית – בכל הצורות והגדלים – עקומות וישרות, עשויות צמר או קטיפה. הן נצבו להן קוממיות ובסך על המדרגות האלמות ולא ידעתי לפענח את סדר העדיפויות. ל"שאלת התם" שלי – נעניתי כי אסור חמור חל על דרי הבית לעלות בנעלי הרחוב ולזהם חלילה את השטיח העוטה את המדרגות.

למרות יחסי הרציני לשעורים ומאמצי הרבים לא ראיתי ברכה בעבודתי. הבנות התקדמו בצעדי צב ובקושי רב השתלטו על הקריאה. אולם, האח הבכור – שליח התרבות במשפחה – היה אף הוא מבקר תכופות בשעורים. לפעמים השמיע דברי בקורת או יעץ עצות עקרות – ודרך אגב, ובקריצה קלה, שהפגינה את אורך אפו, נסה לתת לי צביטה קלה בעכוזי, ואני – באין ברירה, השתדלתי וגם הצלחתי להתחמק ממנו בחביבות – אף שלטתי ברוגזי המתפרץ, – ונזפתי בו כלאחר יד.

לימדתי בבית זה שעתים רצופות, – הנסיעות שמה וחזרה גזלו ממני שלוש שעות, אולם השתכרתי חלק נכבד מצרכי היום־יומיים, ולכן נאלצתי להחזיק בעבודה על ידי כל מיני תחבולות. מדי יום ראשון, בהגיעי לבית הנרחב הזה, עמדתי בפני אימת הפיטורין. המצאתי כל מיני שיטות ושעשועים כדי לקדם את הבנות קמעה, אף ניסיתי להפגין את הישגיהן בפני ההורים ובני המשפחה הנרחבת, ביחוד באו לעזרתי ימי החגים, כמו חנוכה, פורים, פסח ושבועות. בשבועות שלפני החגים המבורכים עסקנו בלימוד שירים ומחזות – כמו הצגת החנוכיה בחנוכה עם השיר ״נר לי, נר קטן – בחנוכה נרי אדליק״, – או המן המוביל את מרדכי על הסוס ומרנן ״ככה יעשה״ – בפורים; בפסח הצגנו את יציאת מצרים ובשבועות הבאת בכורים. תמיד בחרתי רק פסוקים קצרים ושירים מצומצמים, ואז – עם בוא החג – הודענו על ההצגה. ב״סלון״ הגדול השתרעו להן על הכורסאות האם, הסבתא והדודות השמנות, נושאות מכלול עדיהן, לרגליהן נעלי־בית עשויות קטיפה מעשי רקמת זהב, מפצחות גרעינים וממתיקות שיח. האב והאח לבושים חליפות בצבע כחול כהה ונעלי לכה לרגליהם, הבנות מתרגשות – אני מוסיפה עוד אביזרי תלבושת אחרונים ואז – לאחר צלצול הפעמון (הכל בכדי להכניס את הקרואים לאוירת ההצגה) מושלך הס – הבנות המפורכסות, שערן פזור על שכמיהן, לבושות בכל ססגוני המכמנים של המשפחה יוצאות לבמה – וראה זה פלא – מדקלמות אף שרות בלשון הקודש – היא שפת קדומים.

ההורים, מתמוגגים מנחת, האח קורץ לעומתי, הדודות מניעות בראשן ואני יוצאת נשכרת מכל ההמולה החגיגית הזאת, ועבודתי ושעורי מובטחים לי לעוד חדשים מספר.

טבעתי בהיכלי התרבות

לאחר חדשים מספר התחלתי להיכנס לאט לאט למעגל החיים של העיר לונדון רבתי, כאילו הורד הערפל שחצה בין ישותי ובין כל המתהוה סביבי. למדתי להכיר את כל קווי האוטובוסים שהסיעו אותי לשעורי השונים, התמחיתי בצירופי המהלכים של רכבות התחתית למיניהן, אף התגברתי על פחדי ועליתי בזריזות על המדרגות המתנועע־ות, שהעלוני מבטן האדמה אל אור העולם, אשר על פי רוב היה גשום וחשוך. הכרתי יותר ויותר משפחות יהודיות והזמנתי אליהן בקביעות, בלילות שבת או בשבתות לקידוש, ולארוחת דגים ממולאים או מטוג־נים. שוחחנו על ענייני דיומא, על הנעשה בארצנו ולפעמים גם על מעשי אני כאן בעיר הזרה. למדתי ועבדתי בקביעות. אולם בתוך תוכי מלאה אותי הרגשת שממון ובדידות. השתדלתי להפיג את הרגשת הניתוק על ידי ביקורים תכופים בקונצרטים. בימים ההם נכנסה לאופנה בלונדון סדרה חדשה של קונצרטים שנקראו ״קונצרטי טיול״ – ״פרומנד קונצרטס״ – שבוצעו ב״אולם המלכה״, שהופצץ ונהרס כליל במל־חמת העולם. מטרת המפיקים של הסדרה היתה לרכז ולמשוך נוער במספר רב העולה על תכולת האולם, ולחנכו בשיטתיות להאזנה נכונה לתכניות קלסיות, אשר בוצעו על ידי טובי הנגנים והתזמורות. למטרה זו הוציאו מן האולם ההדור את כסאותיו – וקהל המבקרים הקשיב למוזיקה בהשענו על העמודים הזהובים על יד הקירות הצבועים בצבע תכלת עמוק, על יד איי הפרחים שבאמצע האולם, או שמצא לו מקום ישיבה על הרצפה. לאולם זה מהרתי אחת לשבוע מן התלמוד תורה שבמזרח העיר, והגעתי כל עוד נשמתי בי ברגע האחרון לפתיחה. נכנסתי שמה כמו למקדש. כאן שמעתי את שנבל המשתלט על סונטות בטהובן, את רובינשטיין המשתפך ביצירות שופן, ועוד רבים כמו הפסנתרן הדגול הורוביץ ואחרים. האולם שלא היה גדול במיוחד – ותפאורתו עשויה בצבעי התכלת הזהב והלבן – השרה רוח אינטימית על קהל הנאספים. הדי המוזיקה השתפכו ונכנסו ללבבות צעירים, אדמה בתולה המוכנה להרוות צמאונה ובלתי משוחדת כלפי האמן המבצע. כאן ״נפתחו״ אף האנגלים הסגורים, פנו איש לרעהו, שוחחו זה עם זה, השמיעו דברי שבח או בקורת, והאנגלי הקר והמסוגר פשט את קליפתו ולא היה קשה עוד לדובבו.

לא פעם פגה בדידותי בקונצרטים הללו, בדידות נוקבת של אותו תינוק אשר נשבה בין הגויים. באולם הקטן הזה, אשר היה רווי צלילי

מוזיקה עילאית, הזדהיתי עם הקהל הסובב אותי ורטט ההתעלות הרוחנית פקד את כולנו ללא הבדל עם, ארץ או שפה.

בימים ההם הייתי מכורה למוזיקה (חבל שלא בחרתי בה בתור מקצוע) ולא פסחתי על הקונצרטים של ענקי העולם. כמה ארוחות ערב מנעתי מפי על מנת למצוא מקום בעליה העליונה של "אלברט הול" (אולם בלתי מתאים לקונצרטים), שם שמעתי וראיתי את נצוחם של ברונו וולטר, פויכטוונגר ומנוחין כילד בחליפת מלחים. אביו המשורר ורודף הבצע ישב אף הוא על הבמה, כאשר הופיע הילד לבוש המכנסים הקצרים בהופעת יחיד באולם הענק בו היתה האקוסטיקה חלשה ונפסדת. מנוחין נגן שֶׁקוֹנָה של בך. ילד וכנורו נצבו על הבמה ללא לווי או ללא עזרת כל כלי נגינה אחר והילד, בצלילי כנורו, היה צריך להשתלט על עצמו, על היצירה ולרכז אלפי מאזינים, אשר רק נשמת אפם המאופקת היתה עלולה ליצור אושה בחלל הגבוה של האולם רב היציעים.

הילד שלט בעצמו הוא החל – הצליל לא נראה לו. הפסיק פעם וכן פעם שניה, כיוון את הכנור ואז התחיל וצלל לנגינה שוטפת ומעמיקה. אכן, מעמיקה היתה, אם כי רבים מסודות העדנה וההתפרקות של הצליל אבדו עבורי בחלל האולם הענק.

בקונצרט בו ניצח פויכטוונגר על התזמורת הסימפונית האנגלית, קניתי לי כרטיס על הבמה. כיום קשה לי לדבר בשבחו של המנצח הדגול, אולם, בימים הרחוקים ההם, לפני היותו נאצי מושבע, הייתי אחת ממעריצותיו.

ממושבי, שהיה נוכח המנצח, זכיתי לראות את הבעת פניו ותנועות ידיו בעת ניצוחו. ידים מיוחדות היו לו, לגוי הגבוה והצנום הזה. כל פרק מאצבעותיו התנועע וניווט את התזמורת. הוא דובב והלהיב אותה, הרקיע שחקים או ירד תהומות, הסעיר או הרגיע את הנגנים ועמם את קהל אלפי המקשיבים. אף אני שכחתי את זרותי בניכר ונסחפתי עמהם. אלה היו ימים נהדרים, – בהם הלב נפתח, הנפש עדין בתולה ומספר קמטיה מועט מאוד, הכאבים חולפים במהרה והתקוות המקננות בקרבך מסתערות עליך בשמחתן. אלה היו זמנים בהם היה הכל חדש, ראשוני ומסקרן, האוזן והעין פקוחות לסובב אותך, טרם צללתי אז בתהום הזכרונות של עבר רחוק, טרם התגעגעתי אל הורים, חברים ובני נוער שהלכו, עוד לא הספקתי להיואש מחלומות שלא התגשמו או להשתעמם מחוויות נדושות ומוכרות.

ולא אמרתי די, – תמיד מהרתי בתחתיות, באוטובוסים לאוניבסריטה, לתלמוד תורה, לשעורים הפרטיים ולפולחן הנפש. כך הרביתי לבקר בתיאטרון ה"אולד ויק", בו הציגו את מחזות שייקספיר.

ביחוד השאירה עלי רושם בל ימחה שחקנית שקספיר הנודעת סיביל סורונדייק. גבוהה ותמירה צעדה על הבמה – הילוכה גאה ושקול, בתנועותיה המדודות והמחושבות השתלטה וכבשה את הבמה והדיקציה הנפלאה שלה, המחישה כל מלה ומלה – אף הברה לא נפסדה מפיה – כך, שגם לאוזני הזרה היו דבריה כקול נגינה עילאית ורוממה. בתיאטרון הזה חזיתי ב"אילוף הסוררת" לשייקספיר. בתוך נבכי נשמתי, הזדהיתי קמעה עם אותה סוררת ומצאתי לפעמים אף קווים משותפים לשנינו – כמו עקשות עמידתה האיתנה על רצונה, אי כניעתה לזולת ורוגזה הסוער. בדקות ובהומור שופע ידעה להמחיש את המצחיק והמשעשע שבכל מצב ומצב, ואני הסתכלתי שמעתי ובלעתי בהתרגשות ובסערה כל היגוי קל מדבריה.

הקהל באולם התנהג בצניעות וענווה. בהפסקות טיילו הצופים במסדרונות, לגמו תה או ויסקי והשמיעו את הערותיהם או דברי ביקורת אחרים בלחישה וברמיזה קלילה. איש לא נכנס לדברי חברו, אף לא התערב בשיחתו. גם בני הנוער בימים ההם היו רגועים ומכונסים לתוך עצמם. הם לא הרימו קולם אף לא הפגינו בגדים יוצאי דופן או כאלה המושכים בכוונה את עיני הסובבים אותם.

לימים בקשה אותי גב' סמואל ללוותה להצגה בתיאטרון היהודי במזרח העיר. כל האפיזודה הזאת, שהפכה בעיני למהתלה, הביאה אותי בזמנו במבוכה גדולה, אף עוררה בקרבי בושה וסלידה בפני קהל יהודים אלה.

ידידתי היתה נצר למשפחה יהודית שהשתרשה מזה דורות מספר באנגליה. אביה נמנה עם מייסדי חברת "של" הנודעת. במשך השנים הפכו בני המשפחה הזו במנהגיהם שפתם והשקפת עולמם לחלק מן האצולה האנגלית. הם לא היו מתבוללים והדגישו בקפידה את מוצאם היהודי, למרות העובדה כי הדור הצעיר נטה יותר ויותר לנישואי תערובת. דומני, כי לפני שפגשה ידידתי בנו הישראלים שהיינו ממוצא מזרח אירופי (רוסיה), לא הכירה בכלל את המזג הסוער והנרגש של יהדות זו. ואין צורך לומר כי לא ידעה כיצד לגשת ליוצאי פולניה וגליציה שאיכלסו את מזרח העיר לונדון. ובדומה לידידתי, אף אני, – בת תל־אביב הקטנה, שבניה ובנותיה היו חופשים ומשוחררים ממוסכ־מות ומנהגי גולה, – לא הכרתי יהדות גלותית מה היא. כך חברנו יחדיו, הדודה האצילה חבושת הכובע המתנשא והנערה הישראלית לבושת החולצה הרקומה. הגענו לתיאטרון היהודי בווייטצ'פל לחזות בהצגה היהודית שהוצגה באידיש, בשם: "בר מצוה".

תפסנו לנו מקום באולם המפואר אשר כסאותיו מרופדים בקטיפה אדומה ומראה עגום התגלה לעיני. יהודים גוצים, עבי כרס, התפרקדו

להם בניחותא על הכסאות כאילו הסבו לשולחן ״ליל הסדר״. שרשרות זהב כבדות קשטו את בטנם, לצדם מצאו להן משכן נשות נעוריהם וטפם, מכורבלות בפרוות ענק כבדות ויהלומים גדולים מזדקרים מאצבעותיהן השמנות. בידיהן, בעלות הצפורנים החדות והאדומות חלצו הנשים מתיקיהן ממשמני הארץ וטובה: כריכים נוטפי שומן ברוז ריחני, או מרופדים בנתחי בשר חם ואדום. הן העבירו את מאכלי התאוה מעבר לשורה, מעל ראשי היושבים בכסאות, התבדרו בקולי קולות באידיש, תפסו בתינוק לבל ישמט, סתמו את פיו בשוקולדה לבל יפצהו וכיוצא בזה.

הייתי נבוכה מאד, הרי זה מקרוב הגעתי ללונדון העיר, ישר ישר מתל־אביב הקטנה. אצלנו היה אולם אחד ויחיד, הוא אולם ראינוע ״עדן״, ששימש לכל האירועים, להצגת אופירה בניצוחו של גולינקין להופעת יחיד של ישה חפץ או לרקוד בלט של אגדתי. למרות המרחק ממרכזי התרבות הגדולים, חונכנו ליחס תרבותי למופעים, חינוך שקבל־נו בבית הורים ובבית הספר. בימים ההם, התנהל הכל בקצב איטי, הקהל לא פרץ לאולם, לא צעקו או גחנו מעבר לראשו של השכן, אף לא פצחו גרעינים או הרימו קול.

כבשתי פני בקרקע מרוב בושה. בעצם, נבצר ממני להבין כיצד ומדוע הרגשתי השתייכות כלשהי לעם הזה; – יתכן שהלב החם היהודי הפועם בקרבם מהווה את המכנה המשותף, להם ולנו, ילדי החופש.

אחרי צלצול ממושך של הפעמון, החלה ההצגה המיוחלת. המסך הורם – קהל הצופים אשר שיניהם עדיין טוחנות ושפתיהם מוצצות בתאווה את שרידי דברי־המתיקה, הפנה את ראשו לעבר הבמה אשר פערה את לועה. פה ושם הדהדו עדיין קולות וציוצים אחרונים, עד אשר הושלך הס.

אינני זוכרת כיום את כל פרטי ההצגה, – אולם הרגשת הסלידה ליותה אותי חודשים רבים. על הבמה חגגו את חגיגת בר־מצוה של נער יהודי, צנום, נחבא אל הכלים. הוא הסב לשולחן אשר דמה לשולחן־מסבאה, כורע תחתיו מרוב דברי מאכל משקה וממתקים. מסביב לשולחן תפסו להם מקום הורים, דודים ודודות, – רובם שמנים ונינוחים – יוצקים משקה – משיקים כוסות, צועקים ״לחיים״ – טופחים לנער על גבו – נהנים מסיר הבשר ועוד יותר נהנים מעצמם, מעמדתם בחיים, מפרנסתם הבטוחה, מילדיהם, מנכדיהם וכיוצא בזה. השיחה על הבמה מתנהלת בקולי קולות הגובלים בצעקות וצווחות. והנה קם האב המכובד ובשחוק החבוי תחת שפמו העבה מודיע, כי הצליח להביא לחגיגה את הבדרנית והרקדנית הידועה, אשר תואיל

בטובה להציג מחמדיה בפני קהל הקרואים. קהל הקרואים סביב השר־לחן התחשמל לשמע שמה המהולל. הכל החלו מזיזים כסאותיהם, מפנים גביהם ועכוזם לעבר שכניהם, שלא לאבד אף תנועה מתנועותיה או הגה אחד מדבריה. וכאן הגיעה ההצגה לשיא הגועל־נפש האפשרי, לעיני הצופים הופיעה אשה שמנה ומדובללת, פניה הצבועות היו גסות ומיוזעות, שוקיה הערומות השתרבבו בנתחי בשר גולש כלפי ברכיה, חרוזי זהב למכביר מכתירים את חזה הנפוח והיא מתחילה לשמח את הנער המבויש. היא רוקדת לפניו, מרימה שוקיה מעלה מעלה, מגלה את ערוותה המכוסה במלמלה שחורה מזיעה עד אין קץ, תלתליה הבהירים דבקים ללחייה התפוחות, צבע גבותיה נוזל בשני קווים שחורים על לסתותיה. הנער הצנום הולך ומסמיק, הוא נרתע אט אט לאחור. אף אני במקומי – בשורה הראשונה ביציע – הסמקתי והרגשת בחילה אחזתני. הסבתי את עיני מן הבמה למען לא אראה ולא אבוש.

יצאנו את האולם שתינו נבוכות ובפינו אין שום הסבר לפשר חוסר הטעם, או למוסר השכל של ההצגה הנ"ל.

יחסי הידידות ביני ובין הגב' סמואל הלכו וגברו. היא נסתה לקרבני, אף אמצתני כבת לה. היא בקשה להכניסני לחיי החברה הגבוהה של אנגליה השמרנית. כך נהגה להזמינני לארוחות שונות בביתה, בהן לקחו חלק לורדים, חברי פרלמנט וחשובים אחרים. במקרים אלה פקחה עיניה על התנהגותי ונימוסי; חלילה לי להמרות אף אחד מדקדוקי השולחן הנוקשים. כך למדתי שישנן מנות שאוכלים אותן רק במזלג בלבד. חלילה לקחת את הסכין לעזרתך. עליך להלחם באיזה מאפה בצק קשה – "פאיי" – המשמש כיסוד למנה ראשונה או אחרונה. לפעמים הוא מתחלק מקצהָ האחד של הצלחת אל השני, יש והוא מאים גם לקפוץ החוצה – ואת תופסת אותו במזלג הבודד שבידיך. ודגים – אוי דגים – אם אין סכין־דגים מיוחד, אזי אוכלים בשני מזלגות וכל העצמות האלה – אסורות בנגיעה ביד. וקרה כי פעם אחת, בהיותי מוזמנת לאחת הארוחות המפוארות בבית ידידתי, הגישו כרו־כיות ממולאות בננות ואני, לאחר שלמדתי סוף סוף להשתמש נכונה במזלג וסכין – היינו להרכינם מוצלבים על הצלחת בין נגיסה לנגיסה ולהניחם בצורה אופקית עת גמרת את מנתך – אכלתי בשקט ובנימוס, חתכתי פרוסות קטנות בעוד זרת אצבעי מורמת למעלה בעדינות. אולם, כאשר הרימותי לרגע ראשי, נתקלו עיני בעיניה של הגב' סמואל, והיא מסתכלת ומסתכלת בי, ואינני יודעת פשר הדבר. לבסוף – לא עמדה לה סבלנותה וקראתני אל החדר הסמוך, שם לחשה באזני, להוותי הרבה, כי "אוכלים גם כרוכיות, חביתות, חביתיות ועוד כאלה דברים רכים במזלג בלבד". אולי אתגבר!!

ידידתי המבוגרת אשר היתה לי כמעט לאם, השתדלה לאלפני – לא רק לאלף את הסוררת שבי, אלא גם ללמדני על המתרחש בחיי העיר ותושביה. לימים זכיתי לפי דבריה בזכיה מיוחדת להיות מוזמנת לביתה של איזו ״דיים״ (את שמה שכחתי; התואר הזה ניתן לנשים במקביל לתואר ״סיר״ לגברים). ומה מקור גדולתה של ישישה זו, ומה כל הרעש ולמה הוכתרה בתואר הכבוד המרומם? הרי זה בגין עבודתה הכבירה ומפעל חייה שמצא את ביטויו בהצעה לחוק עזר, שהוחק בפרלמנט האנגלי. ומעשה שהיה כך היה: באחד מטיוליה השגרתיים בחוצות עיר מולדתה נתפסה תשומת לבה לפסל קטן של המלכה ויקטוריה השליטה הגדולה ז״ל. הוא היה חבוי בצל אחת הפינות בככר הבנקים בלונדון, נשכח מלב איש ואשה, מכוסה פיח ואבק שנים. נכמרו רחמיה של האשה הטובה על ויקטוריה הקטנה והנשכחת, – חזרה לביתה בפיק ברכיים ותנתה כאבה לפני בתה המבוגרת. שנתה נדדה עליה בלילות ולא מצאה מרגוע לעצמה בהרהרה על העוול שעשה העם למלכה הנערצת. אחרי דיונים נמרצים עם בתה, נקטה קו פעולה של אזרחות טובה ויעילה. היא החלה להרעיף מכתבים ומחאות לבית הלורדים. ובאנגליה, כידוע, עונים על מכתבים הנשלחים לרשויות, וכך אספה בארכיון מיוחד חליפת מכתבים פורה. אולם לא הסתפקה בכך והחלה שולחת מכתבי מחאה לפרלמנט ועד אזני המלך הגיעו טרוניו־תיה. כנראה נמאסה עליהם חליפת המכתבים והחליטו להביא את עצומתה לדיון בפני חברי הבית. היו נאומים, וכוחים וקריאות תגר בעד ונגד, והיא, הגברת בעלת התגלית, יושבת לה בעליית האורחים – לבה פועם בקרבה ואגלי זיעה נוטפים ממצחה, עוקבת אחרי כל מלה ומפנה בויכוח, עד שזכתה – כן, זכתה! – בשכר לפעולתה. בפרלמנט הוחלט להעביר חוק בל יעבור, כי הפסל נקה ינוקה, אחת ולתמיד. ומני אז יבקרוהו בקביעות פקחי נקיון העיר וישמרו על דיוקנו וצורתו האורגינ־לית. ואמנם, המטייל היום או המזדמן לרגל עיסוקיו בככר הבנקים הסואן בלונדון, אנא, חפש ומצא את ויקטוריה הקטנה והלבנה.

על עקשנותה זו קבלה הגב׳ עיטור מיוחד מבית הלורדים ונקראה עד סוף ימיה בשם ״דיים״.

היינו מוזמנים לבית אותה ״דיים״, קבוצה של ישראלים נבחרים, כמו ד״ר וילנאי, שרוחו עליזה וסוערת עליו, רבקה הוז ואני. נכנסו ב״חרדת קודש״ לביתה של אותה גברת חשובה. השעה 5 אחה״צ, שעת התה המקודש והבלתי נמנע. הישישה, בעלת התגלית – ישבה לה בכורסא, שנותיה מעבר ל־80. מסביב שולחנות קטנים, סנדויצים עדינים כניר שקוף, עוגה אנגלית עמוסת צמוקים ותה חזק ומרענן. על משקופי החלונות האטומים, על האח ועל כל מקום פנוי שבחדר,

נשקפים צלומים של פסל ויקטוריה הנשכחת והנערצת, בכל הגדלים וההגדלות האפשריות, לפני הנקוי – בהבלטה של כתמי הפיח, ולאחר הנקוי – כולה לבנה ככלה בחופתה. והשיחה גולשת בכיוון אחד, יחיד ובטוח.

"האם היא לא נהדרת?"

"כן, אין כמוה,"

"יישר כוחך – עשית מעשה כביר."

אנו יושבים כולנו כמו ילדים ממושמעים ומשוממים. וילנאי קורץ לעברי בעיניו השובבות ואני מסיבה מבטי ממנו והלאה שמא אפרוץ לפתע בצחוק עליז ומרדני.

כעסתי בלבי על כי ביטלתי אחה"צ שלם על מסיבה שכזאת. אף לא מצאתי לנכון להודות לפי חוק האטיקה לידידתי, אולם זו צלצלה אלי ובקשה לשמוע את התפעלותי והתרשמויותי. כאן פקעה סבלנותי ועניתי לה בשפה ישרה ואולי אף מחוספסת: "הכניסה למוזיאונים בלונדון הנה חופשית לכל, חינם אין כסף, – לכן הרשי לי בטובך לבחור לעצמי את המוזיאון בו אני נכונה לבקר".

הגב' סמואל לא גערה בי, אלא הבינה לרוחי ונסתה לפצותני על אותה פגישה. היא סידרה בביתה קבלת אורחים לשעת התה – האורחים כולם צעירים, נוער זהב, בני לורדים וסרים. לבשתי את שמלת השבת הרקומה שלי, סובבתי צמותי על ראשי והגעתי בלוית חבר ישראלי (כיום שופט אצלנו) לבית ידידתי שנמצא באחד הרובעים ההדורים בעיר. בפתח הדלת פגשנו אדון גבוה ושמן, הדור בלבושו, לבוש חזיה לבנה וכנפות פראק מתנופפות לו מאחוריו. הוא הושיט לעברנו את ידו, אח חברי לחץ בחמימות בחשבו כי לפניו אדון הבית. אולם, אותו אדון נכבד, היה משרת הבית המיוחד, המושיט ידו בקבלת עות לכל אורח כדי לשחררו ממשא מעיל, כובע, מקל או מטריה. בעודנו עומדים מעט אבודים, מעט נכלמים באולם הכניסה, הופיעה הגב' סמואל, היא בעלת הבית, זריזה ונעימה וכובע סגול עטור פרחים לראשה. כאן נדהמתי ברצינות ולחשתי "כנראה טעינו בתאריך והמסיבה תתקיים ביום אחר". "לגמרי לא טעיתם, ברוכים הנכם בבואכם" ענתה. הסתכלתי בכובע ואמרתי "הרי את מתכוננת לצאת כי חבשת כבר את כובעך"!!

ושוב קבלתי פרק בהילכות נימוסין באנגליה. גבירות נוהגות לחבוש כובע בשעת התה, אפילו הן מסיבות לשולחנן שלהן. "ומה יהא עלי" – שאלתי – "הנך צעירה ואינך כפותה למוסכמות של הדור הקודם" – ענתה בנדיבות לבה.

שיחה ערה וקולחת התעוררה באותה מסיבה. רוב הנוכחים –

ביניהם רב פרוגרסיבי צעיר ושנון לא היו מודעים לבעיה הציונית. הם הגנו על שלוותם האנגלית בנימוקים שונים, אשר שללו את חזרת עמנו לארצו. אני סערתי ובקוצר רוחי לא מצאתי תמיד את המילים המתאימות בשפה שהיתה עדיין זרה לי, ובזה נגמרה המסיבה, ללא קשירת קשרים חדשים או מעניינים.

עלי לציין כי הגב' סמואל לקחה על עצמה תפקיד קשה בנסותה לרסן ולאלף צברית חפשיה כמוני – ביחוד כאשר בקשה להכניסני לתלם החיים האנגלים.

לימים, הביאתני לבית הפסל מריפילד. אותו פסל אשר יצר את הפסל המשעמם והדוקומנטרי לזכר מלחמת העולם הראשונה, שם מוזכרת גם ''פלסטין'', ואשר ניצב כמזכרת עולם בככר פינת ''הייד פארק''. נראה, שהתחבבתי על האנשים הללו. בהתיימרם להשתייך לבוהמה האנגלית שבצ'לסי, לא מצאו דופי בהתנהגותי המחוספסת, אף קרבוני והזמינוני תכופות לביתם היפה אשר שקמו בעצם ידיהם.

פעם שאלתי ספר מספרייתם ברוכת הספרים והנושאים. מחוסר הרגל וחינוך מתאים לא אצתי להחזיר את הספר לבעליו. הגב' סמואל צלצלה אלי, הזכירתני, בקשתני להחזיר את הספר – אולם אני, בקלחת החיים בה נקלעתי, שכחתי לעשות את המבוקש והנה, בבוקר בהיר אחד, קיבלתי על ידי הדואר חבילה קטנה. פתחתיה בסקרנות ומצאתי בה נייר חום, חבל, בולים וגם אטיקט ועליו כתובת הפסל. ודי לחכימא ברמיזא. כעת הייתי נאלצת לעטוף את הספר כדת וכדין ולשלחו בחזרה לידי בעליו.

אני מצטערת היום כי לא מצאתי לנחוץ אז להוסיף אף מילת התנצלות קלה.

ידידתי המסורה, הגב' סמואל, השתדלה להביאני במגע עם בתים אנגלים טפוסיים, אולם, בהיותה שייכת היא עצמה לחברה הגבוהה, היו גם קשריה החברתיים כאלה – אי לכך נדונותי לבקר בבתי שרים ושופטים, בעודי מאבדת קמעה את הקרקע מתחת רגלי – ומבלי שיצרתי לעצמי קשרי אנוש אמיתיים. כך, הזמנתי פעם לשעת התה המקודשת אל סֶר ידוע, הוא מפקד האדמירליות האנגלית בגימלאות. אשתו האוסטרלית היתה פסנתרנית חובבת והפכה את ביתם מרכז לכוכבי מוזיקה עולים (בתה הבכורה נשאה למנוחין, והתגרשה ממנו לאחר תקופה קצרה). שם השמיעו הנגנים את נגינתם באזני טובי המבקרים וקהל של נבחרים. הבית נמצא ברובע הנבחר פארק ליין, שם גרים הרוטשילדים על כל אוצרות האמנות שלהם ועוד רמי־מעלה־וכסף אחרים.

החלטתי לא להלבין את פני ידידתי ברבים, – אי לכך, אצתי לחנות

כל־בו מפוארת וקניתי לעצמי כובע. כן, כובע בצבע האלמוג, ושלוש עניבות משעשעות לו בחזיתו. אצתי לאותו בית מפואר בו היה עלי לפגוש את הגב' סמואל ליד המעלית. ואמנם הופיעה הגב' – לראשה חבשה כובע בצבע הארגמן ובצדו תקועה סיכה משובצת בכל מיני אבנים יפות. הסתכלתי בה, אף נסיתי להתמודד בכובעי כלפי כובעה, אולם היא פרצה לפתע בצחוק ושאלה: ''למה לך הכובע הזה''? – עניתי כי נסיתי לשמחה, היות שלא רציתי לחרוג מדקדוקי הנימוס המקובלים. ואז אמרה לי: ''אנא, ילדתי, הסירי את הכובע מעל ראשך, את הרי מאבדת את כל המקוריות שבטיפוסך'', עשיתי כדבריה – וכך נכנסנו לבית המפואר, בעודני מחזיקה את הכובע בידי.

בין הקרואים לאותה מסיבת תה היו אנשים צעירים ומבוגרים. עדיין זוכרת אני את אותו כומר צעיר ששירת בפלסטיין במלחמת העולם הראשונה. הוא לא הבין את המפעל הציוני, אשר לדבריו מחסל בהישגיו ובניניו את הרומנטיקה המזרחית, על כפריה הרדומים והנחש־לים, ולמותר הוא, לדעתו, שאנשי המערב יבנו עיר כמו תל־אביב או שכונות ירושלים החדשות. השיחה על כוס התה הריחני נסבה על הסופר טרולופ שהיה אז באופנה ביחוד בבתי האצילים. למרות העובדה שהרביתי בימים ההם בקריאה של ספרות יפה, טרם שמעתי את שם הסופר הנ''ל. לכן שאלתי לתומי: ''מי זה טרולופ'' – ושתיקה השתררה בחדר. המסובים פערו פיהם והדבר ניתק מפיהם. גברת הבית נסתה להחיות את השיחה. בצחוק דק הסבירה לי כי אותו טרולופ מרבה לכתוב על מרוצי סוסים, על מסעות ציד למיניהם – על הילולות בבקתות ציידים ביערות הסובבים את טירות האצילים, וכיוצא בזה. הקשבתי ותהיתי בקרבי, ובעודי מעצבת לעצמי את המשפט המתאים למבוכה שגרמתי – שמעתי את קולה של הגב' סמואל: ''אינני אוהבת את טרולופ – כי אינני מוצאת בו כל ענין – כמו ברבים מציורי הסוסים המתנוססים על קירות בתים שונים''.

וכך ירד טרולופ בבושת פנים מעל הפרק.

הקיץ חמק עבר לו. לקראתו צעד הסתו בעצלתיים. עת השלכת הגיעה. לפתע גיליתי מראה נדיר ביופיו ותופעת טבע אותה לא הכרתי בארצי. אצלנו ידעתי את הפרדסים הרווים לנצח בצבע ירוק עמוק, הכרתי את הברושים והאורנים אשר לא השירו עליהם אלא אם תמו חייהם והאקליפטוסים, אשר ירו ענפים חדשים שזנקו למרומים. והנה, כאן, הופיע לפני הסתו בכל חריפותו וחשיפותו. העלים השטוחים והקלילים הפכו לזהובים, או קבלו צבע אדום כעין הנחושת – הם עפו מעל צמרות העצים לכל משב רוח קל – ואם עצרת רגע והסתכלת, נדמה היה לך כי הנך נמצא באיזה ארץ אגדתית, בה הגשם זהוב

והאדמה מרופדת בשטיחים רכים אשר מראיהם כעין רקמה עתיקה.

תוך תקופה קצרה הזדקרו העצים במערומיהם, גזעיהם לבנים ומבריקים ויתמות אוחזת בהם – הסתו הגיע. עונה חדשה עבורי, ובלונדון העיר השלכות מיוחדות לה. עכשיו החלה עונת הערפל, תופעה כה זרה ומרעישה, אשר גבלה אצלי בהרגשת פחד וחרדה. לפתע השתפך מן השמים מסך סמיך וירוק אפור. כמו חית טרף ארוכה זנק למרחקים, ובלע בלועו את כל הסביבה, – המסך הלך והתעבה ואכל ובלע בתים, עצים, אוטובוסים, אנשים ואף את פנסי התאורה – התחבורה זחלה והתחמקה מן החיה הנוראה, האוטובוסים בוששו וזחלו כאילו היו עיורים המגששים את הכביש באפילה. הם נסעו לאטם בסך, ולפניהם צעד אדם שהחזיק לפיד רם ומעשן. על יד כל פרשת דרכים עצר הברנש קמעה והכריז בחצוצרה המצוידת ברם קול את שמות הרחובות או הככרות (מראה ציורי ביותר, אם חדרת דרך עובי הערפל).

לא הרחק ממקום מגורי, קבעה לה מקום בפינת הרחוב עגלת קיוסק הדומה לאלה של ה"שקם" אצלנו. עגלות כאלה יכולת למצוא בימים ההם בפינות רבות וסואנות בעיר לונדון. ריח הנקניקיות והבצלים המטוגנים נדף מהם למרחוק ורכז סביבם, ביחוד בשעות הלילה המאוחרות, את כל הרעב או הזולל. על יד עגלות אלה, נתעכב בן־טובים, לבוש פראק וצילינדר אשר חזר מאיזו הילולת לילה, כדי לנגוס בנקניקיה חמה או לכרוך עיגולי בצל מטוגן על מזלגו. עומד לו שם האיש הגבוה ומפרק לרגע מעצמו את נוקשות המעמד וחשיבות ערך עצמו. הוא אוכל בתאוה את המאכל העממי אליו השתוקק בודאי לא פעם בהיותו נאלץ להסב על שולחנו ולאכול לפי כל הגינונים מעדנים בנוסח צרפתי, אשר עליהם היתה גאות רעייתו. כאן על יד העגלה המבורכת ארחו לחברה אנשים דומים זה לזה בתיאבון ובהנאה: מטאטאי רחובות, שיכור תועה, תמהונים וסטודנטים אשר אחרו בלילה לשקוד על ספריהם.

אל עגלה כזאת ירדתי באחד הלילות. לאחר שקפאתי מקור בחדרי הבלתי מוסק, ולאחר שהלעטתי את מוחי בנוסחאות בכימיה, תקף אותי הרעב וקיויתי לשתקו בכוס תה אנגלי חריף בלוית כריך ביצים ועגבניות. התחלתי נוגסת בלחם, ולפתע, כהרף עין – לא הבחנתי יותר בספל התה שנצב על הדלפק. הערפל החל לרדת, – כמו חיה רעה רבת רגלים זחל והשתפך על היקום. לא הבחנתי יותר במחבת המכילה בצלים מהבילים, לא ראיתי את מיחם התה המבריק – אף סנורו הלבן של בעל העגלה טושטש כליל ויהי חושך על פני הארץ, ורוח אלוהים מרחפת על פני התהום! הרגשת אבדון אפפתני ופחד מעיק מלא את לבי. כמעט שלא ידעתי להבדיל בין ימיני ושמאלי – וכך נשארתי

תקועה במקומי מחשש לעשות צעד שמא אתקל במדרכה, ושפתי מלמלו כל העת ״אני פוחדת, אני פוחדת״. מוכר הנקניקיות, אשר עשה עבודתו בלילות, למוד היה על הערפל בכל הופעותיו. הוא שמע את מלמולי המיואש – נגע בכתפי והרגיעני, לקח את זרועי וניווט אותי אט אט בדרכי למקום מגורי.

תגלית חג המולד

הסתו חלף עבר לו; העצים בפארקים עמדו במערומיהם, גזעיהם לבנים או אפורים; שטיח העלים שרפד את הדשאים, סולק על ידי הפועלים; קול ציוץ הצפורים נדם, – הן נדדו להן לארצות החום, ביניהן ארצי שלי – ועונת החורף הגשום הגיעה. חלילה לך ולי לצאת את הבית ללא מטריה – הקור חודר מבעד למעילי הדק, ולכן הצטיידתי במספר סודרים וגרבי צמר עבים. השעות הקשות ביותר עברו עלי בחדרי בעליית הגג. בימים ההם לא הכירו כמעט את שיטת ההסקה המרכזית בבתים הפרטיים בלונדון. זו היתה מיועדת למוסדות, חנויות גדולות, בתי ספר וכו׳. ברוב הבתים הצטופפו האנשים סביב האח הבוערת, רגליהם נהנות מן החום וגביהם המופנים לחלל החדר סובלים מקור. בבתים היותר עשירים נהגו להבעיר אח בכל חדר וחדר, ובקבוק מים חמים במטה הפך שם לטבע שני. בחדרי בעליית הגג היה תנור גז קטן, אשר חמם סביבו בקוטר עוד יותר קטן. התנור פעל רק כאשר הכניסו פרוטה ללוע. תקציבי הדל הרשה לי להשתמש בארבע פרוטות ללילה, הווה אומר, הסקה של שתי שעות. כל זה שפיר, בתנאי שאציב את שולחן הלימודים והכסא כמעט מעל התנור. בימים שרציתי לעסוק בלימודי נאלצתי להתכרבל בשמיכות, עוטפת את רגלי וגבי – עד שדמיתי בעיני כי הפכתי לגולם, או כי נתנוני בתכריכים. באין ברירה חמקתי למטתי, לבשתי כפפות לידי ונרדמתי תוך קריאה.

חג המולד הגיע ועמו השלג הראשון. לעיני התגלה בפעם הראשונה מחזה־טבע זה. שעה ארוכה עמדתי ליד החלון והסתכלתי מבעד לשמ־שות על הנוצות הלבנות אשר הרעיפו עלינו השמים לרוב, – הן נחתו בעדינות על כבישי לונדון המפויחים, תוך שעה קלה התעכרו והתבוצצו – הכבישים נעשו חלקלקים ומלוכלכים, – ואני עדין עומדת ליד החלון, כאילו כושפתי על ידי פלאי הטבע.

הקור הלך וגבר, ואט אט לפת את כל פינות חדרי הקטן והדל בהסקה. אצבעות ידי ורגלי קפאו, שיני נקשו, אולם אני המשכתי לעמוד ליד שמשת החלון הקר שבעלית הגג ולא יכולתי למוש ממקומי.

והעיר החלה חוגגת ומשתוללת עם בוא חג המולד. בבתי תל־אביב של הימים ההם, לא הכירו, גם לא חגגו את חג ראש השנה האזרחית שבא בעקבות חג המולד. ובסביבה שחייתי בה לא גונב אלי שמץ דבר על החינגא וההילולא הכרוכים בחג הזה ברחבי העולם, – לעומת זאת שמעתי לפעמים מאמי ספורי זוועה על ה"יולקה" (עץ האשוח) המקושטת בבתי הקוזקים ברוסיה, על פרעות ביהודים שבאו עקב החג הנודע והשכרות המהוללת. מני אז לא הצלחתי להשתחרר מהרגשת הזרות המהולה בטינה זוטא כלפי התכונה לקראת חגיגות ראש השנה האזרחי, ועד היום נבצרה מהבנתי כל השמחה הסהרורית אשר דבקה ברבים וטובים מבני העיר.

בארצנו לא פעם הוזמנתי לחגיגות כאלה, ביחוד על ידי חוג ידידי מוצאי מערב אירופה. אולם למרות כל הסבריהם על מוצא השנה האזרחית, על השלכותיה המסחריות והכלכליות ועוד כהנה וכהנה, נמנעתי מלבקר בחגיגות הללו ורכשתי לעצמי כינוי של צברית עיקשת וסוררת.

באיזו פינה בלבי, נשאר עדין טעמם של ימים אחרים, רחוקים ותמימים. אלה היו זמנים טהורים, בם ידענו רק ראש השנה אחד, – בראש חודש תשרי – עת אדם התייחד עם עצמו וסקר את מעשיו, מאווייו, אתגריו ובצועם; עת בנפשך פנימה הרהרת חרטה על מעשים שעשית או על מעשים שלא הספקת לעשות; עת אנשי העיר תל־אביב ישבו בבתיהם או בבתי הכנסת, עיינו בספר או שוחחו בחוג המשפחה. ברחובות הושלך הס, שמש סתוית התרפקה על המדרכות, – פה ושם עבר אבא, אמא סבא או סבתא, בדרכם או לבית הכנסת או בחזרם ממנו. גם הילדים נרגעו והצטופפו סביב הוריהם והרגשת חג אמיתית והתעלות פנימית אחזה זקן וטף.

ועוד ראש השנה הכרתי, הרי הוא ראש השנה לאילנות אשר חל בט"ו בשבט. ביום זה חגגנו בלב תמים את התחדשות הטבע, זמרנו דברי תהילה לנצנים החדשים:

השקדיה פורחת
ושמש פז זורחת
צפורים מראש כל בד
מבשרות את בוא החג
ט"ו בשבט הגיע
חג לאילנות.

שתלנו חורשות ברחבי תל־אביב, מסורת שנמשכה שנים רבות והפכה לחג הילדים החל מילדי הגן וכלה בבוגרי תיכון. ובימיה התמימים של העיר – ערכו תהלוכות ומצעדים בשם "תהלוכת הפרחים" בעוד כל הילדים מקושטים בפרחים לרוב לפי כח דמיונם ודמיון הוריהם.

אולם היום, בעברך ברחוב, נתקלות עיניך במודעות קורעות עינים על ארוחות מפוארות בבתי מלון מפוארים, – על נשפי ריקודים באולמות שונים – הכל אצים לקדם ברעש ובזלילה את פני השנה החדשה – ואני נדחקת לי הצידה ונשמתי מצטופפת עוד יותר בקרבי וחושבת ותוהה, אולי לא היו הדברים מעולם ואולי ושמא הנני פשוט מפגרת מלעכל את המודרניזציה שאחזה את הישוב בשטחים רבים ואולי גם בלתי רצויים.

אולם, נחזור ללונדון העיר, שם נמצאתי בימי עלומי. העיר חגגה ואף חוגגת עד היום את חג המולד ברוב פאר והדר. הרחובות הראשיים מקושטים בשערים מרהיבים עשויים מעשה תשבץ של פרחים ותמורנות, – כולם בנויים מאלפי מנורות חשמל צבעוניות, השופכות בלילה אורות מסתוריים ורומנטיים. בתי העסק הגדולים מציגים את סחורתם בחלונות הראוה אשר קושטו כיד דמיונו הטובה של הדקורטור הראשי. עודני זוכרת את אחד החלונות הגדולים הללו שדָמָה להר שלג, מעוצב מצמר גפן, ועל ההר בובות מחליקות על מחלקיים מתוחכמים, חבושות כומתות צבעוניות וצעיפי צמר ססגוניים מתנופפים על צואריהם, לעומתן ניצבות להן מצטחקות – בובות גברים, לבושות מעילי עור ופרוה יקרים. בקיצור, – הכל מוכן ומזמן לפגרת החורף.

מלאת סקרנות יצאתי לסייר ברחובות העיר. הקור החותך והבלתי ידוע לי חדר עד לשד עצמותי. לבשתי שתי אפודות מתחת למעיל התל־אביבי הדק שלי. גם גרבי צמר עבים שמתי לרגלי הקפואות, אט אט בוססתי בבוץ השלג ברחובותיה המסחריים הראשיים של העיר. מדי פעם החלקתי כמעט, מחוסר אימון או הרגל להלך בחלקלקות הללו. הייתי כה תלושה ובודדה עד שהרגשתי את עצמי כמו ילדה עזובה ועניה בתוך כל המולת החג אשר אחזה את אנשי העיר. תכונת הקניות היתה מסחררת, – כאילו נותרו בעולם רק העשירים – הכסף נגר בשפע – אנשים קנו מכל הבא ליד, – אף דוכנים מיוחדים נקבעו בחנויות אשר נקראו בשם "דוכני אריזת מתנות" – שם, בשלוה, באטיות ובדייקנות, ארזו את המתנות בניירות צבעוניים, מודפסים בפרחים או בצורות אחרות – קשרו אותם בסרטים וענבו אותן בעניבות, סלסלו את הסרטים, – והקונים יצאו מרוצים ועמוסים שלל רב. אף אני העזתי להביא את מתנותי הזוטות לבעלת הבית וילדיה אל אותה אורזת

אדיבה, אשר לא הפלתה אותי לרעה, אלא עטפה בבת צחוק ובחִבה את חפצי, באותם ניירות צבעוניים ויפים, וקשרה אותם בסרטים מסתלס־לים. מובן, כי באותה הזדמנות, לא פסחתי בנדיבות לבי על הכלב אהוב המשפחה ופקדתי אותו בחפיסת ביסקוויטים ״לכלב״ – אף היא ארוזה כראוי.

ומן הרחוב החוגג נפלתי בחזרה לחדרי. בבית מגורי רבתה התכונה לקראת החג. במשך שבוע תמים הרבו כל בני המשפחה לתרום מאונם לבחישת תערובת עבה של קמח, צימוקים ושומן חזיר. אף עלי ניטל לתרום את חלקי או לפחות להסתכל מדי פעם ולהתפעל. בערב החג בישלו את התערובת האלוהית הזו בסיר מרוח בשומן שהושם בסיר שני מלא מים רותחים – מה שקוראים ״בישול באדים״. עם תום הבישול הארוך והממושך – הריקו את המקשה המוכן על מגש גדול, וכך נתקבלה הפשטידה דולפת השומן אשר קראו לה ״קריסטמס פודינג״.

בני המשפחה הסקוטית, אצלם גרתי, אמצוני לחוגם ועלי היה לנהוג כאחת מהם. כך נחרץ גורלי להשתתף באכילה המהוללת של אותה פשטידה, לקלס, לשבח ולהלל את בעלת הבית על יכולתה והצלחתה ביצירת מאכל תאוה זה. עשיתי כמיטב יכולתי, לפי כללי הנימוס הטבועים בתוכי מילדותי ואלה שרכשתי לי מקרוב – אולם בלבי פנימה סלדתי מפני הפשטידה המלווה בניחוח המיוחד של שומן החזיר.

כל המשפחה הסבה אל השולחן בחדר הצפוף. מקום מרכזי ומכובד ביותר הקצו לעץ האשוח. הוא ניצב לו כרות ומנודה מחבריו ביער. ענוד ומקושט היה, כאילו שמוהו באזיקים ועליו דבוקים נרות דולקים, כדורי נייר או זכוכית צבעוניים, ופרחים ופרחוני נייר מלאכותיים. על ענפיו תלויות חבילות המתנות הססגוניות ושלל סרטים מתנופף לכל רוח. כל אחד מן הקרואים נגש על קצות אצבעותיו בעדו מפגין התאפקות מוחלטת, לחפש את שנפל בגורלו מתוך המתנות הרבות עליהן רשומים שמותיהם של הזוכים בחן – והכל שמחים, משתאים, מודים ונהנים.

מבלי משים עברה בת צחוק על שפתי ובזכרוני עלו דברי אמי המנוחה אשר לא חסכה שבט לשונה במקרים רבים ומצחיקים. והיה כי עטתה אחת השכנות עדיים לרוב, – לבשה שמלה ססגונית ובידה החזיקה מניפה גדולה ולכתפיה שמה צעיף רקום שושנים גדולות – הפטירה אמי בטוב לב ובהומור קולע: ״הראיתם אותה? הרי היא עמוסה כמו עץ האשוח״. רק עכשיו, בניכר הרחוק, תפסתי לבסוף את ההיקש העליז והמדויק של אמי. אך התאפקתי לא למלא צחוק פי.

ובחג המולד רבה השמחה. נשפים לרוב – מחזות ותיאטראות וכל מיני מופעי בידור אחרים. ומסורת היא בחג המולד להציג את המחזה ״פטר פן״ לילדים. האנגלים הנציחו את הסיפור המופלא הזה בדרכים

שונות. אהבתי לבקר ולהתבונן בפסל הנחושת הקטן של פטר פן בקנסינגטון גרדנס אשר נמצא לא הרחק ממקום מגורי. בדמיוני תהיתי על אותו ילד אשר סרב להפרד מימי ילדותו המקסימים ועשה כל שביכולתו להאחז בהם. הילד פיתה גם ילדים אחרים בשנתם, ובשעה שהוריהם יצאו לביקור אל מחוץ לביתם, קמו הילדים החולמים ממיטו־תיהם ולמרות אזהרות ההורים ונביחות הכלב המופקד עליהם, – התעופפו דרך חלונות חדרם אל יערות הנצח והקסמים, שם אינדיאנים לוחמים וחיות טובות וגם רעות, ובנדודיהם הגיעו הילדים לאגמים רחוקים ונפגשו עם שודדי ים ותנינים. אותו פטר פן – מנהיג הילדים – הונצח בפסל ברונזה קטן הניצב לו שם בגינה. הוא לבוש שמלה קצרה, נשען על גזע עץ, חסר דאגה ופניו עליצות ותמימות. בפיו חליל הקסמים ולמרגלותיו רכונות חיות טובות וחביבות – שפנים וארנבות, סנאים בעלי זנבות משתרבבים, עכברים קטנים ונחמדים, חתולים וכלבים – כולם חיים בצותא – כולם הפכו להיות חלק מחברת הילדים.

נכנסתי לאולם ההצגות בו הוצג המחזה ״פטר פן״. כל המקומות היו תפוסים על ידי ילדים קטנים אשר באו בלויית הורים או אומנות, או על ידי קבוצת ילדים יותר מבוגרים, אשר באו מחוץ לעיר ופרבריה. לא הידרתי רגלי מהמחזה המלבב הזה כל ארבע שנות שהותי בלונדון העיר.

את תפקידו של פטר פן שיחקה בתה המחוננת של שחקנית שייקספיר הדגולה סיביל סורונדייק. מדי שנה התלהבתי מחדש מן המחזה. התפאורה היתה מרהיבה – היער נראה כה עבות, ירוק וקסום. כמו כן התרשמתי מבית הילדים והכלבה הנובחת במלונתה. לשיא ההתרגשות הגעתי בחזותי ב״ילדים העפים״ לפתע נוכחתי כי אמנם בת הכפר הנני – כי מימי לא ראיתי פלא כזה בתל־אביב. הנה כאן, בתיאטרון בלונדון, בהצגה יומית בעצם חג המולד, מתעופף לו ילד הקסמים פטר פן ללא כנפיים. הוא מרחף בשמי הבימה, חודר באישון לילה דרך החלונות למעונות ילדים רדומים, לוחש על אוזניהם סיפורים מופלאים על נצח הילדות, מעירם, מועדדם והם עפים אחריו בכותנות לילה ופיג׳מות הם עפים בקלות טבעית בעוד החבלים המושכים בהם ומעבירים אותם בתנופה ממקום למקום מוסתרים מאחורי עצים עבו־תים.

עיני לא שבעה מחזות בפלא הזה. מדי שנה בקרתי במחזה ושובבתי מחדש את נפשי המתבגרת בקסמי ילדות אלה.

מנהיגים ישראלים בלונדון

בשנת למודי האחרונה עברתי לגור לבית משפחת דוב הוז ז״ל, אשר אשתו רבקה שרתוק ז״ל, היתה בת־דודי. דוב נשלח על ידי הסתדרות העובדים ללונדון על מנת לארגן שם את סניפי פועלי ציון, שהיוו עתודה ציונית בעלת הכרה פועלית לישוב בארץ ישראל. דב עקר עם אשתו רבקה ובנותיו תרצה ותמר ללונדון לתקופה של שנתיים־שלוש. הם שכרו לעצמם בית קטן ברובע שנמצא במערב־צפון העיר. בצניעותם וביושר הליכותיהם השתכנו רק בחלקו של הבית: חדר אוכל וחדר אורחים בקומה התחתונה, חדר שינה וחדר הילדות בקומה השניה (ממדים קטנים עבור לונדון). בעליית הגג היו עוד שני חדרים שבאחד מהם גרתי אני והשני היה מיועד לשליחי ציבור ועסקנים מן הארץ אשר באו לשהות קצרה בלונדון. כל דרי הבית היו שותפים לחדר האוכל וחדר האורחים שבו נמצא פסנתר לרשות רבקה וגם, לפעמים, עמד לרשותי.

החיים בבית מבחינה כלכלית התנהלו בצורת קומונה. עבודת השירותים והבישול נפלה ברובה על העוזרת המשותפת, על רבקה ועלי. תפקידי היה לסדר את חדר האורח הסמוך לחדרי, כמו כן להגיש לו ארוחת בוקר, בעוד רבקה עסוקה עם ילדותיה. עשיתי את עבודתי עם השכמה לפני צאתי לנסיעה של שעה תמימה בתחתית לאוניברסיטה. רבקה קנתה את המצרכים ובישלה את הארוחות – ואגב גם חוטפת לה שעות מספר לנגינה על הפסנתר. שטיפת הכלים לאחר ארוחת הערב המשותפת נעשתה בתורנות, על ידי ברל כצנלסון, בן־גוריון או דוד הכהן. באותן שעות יפות הוטל עלי לשפוך מים על כפותיהם, להדריכם בסידורים, לנגב הכלים, ואם שחק לי מזלי – לשמוע מפיהם דברי חכמה והדרכה.

קשה מאוד היתה הסתגלותה של המשפחה לתנאי החיים והאקלים של לונדון הקודרת. דוב נעדר לרוב מן הבית. הוא התמסר לעבודתו בכל ישותו וביסודיות שבאופיו חרש חריש עמוק יסודי ואיטי בציבור היהודים המקומיים. רבים מן האידיאליסטים ״הבונדאים״, אשר למרות היותם עשירים נופפו לראוה בדגלו של השמאל הקיצון, התנגדו מצפונית לרעיון הציוני וטפחו את הדבור בשפת האידיש, גם הם הושפעו אט אט מקסמו האישי והגיון שכנועו של דב והפכו לציונים נלהבים ותורמים קבועים למפעלים שונים בארץ.

ביחוד סבלו הילדות הקטנות אשר נקרעו ממולדתן החמה והזוהרת ונפלו לתוך ערפל קודר וחונק. לא פעם קראה תמיק בת השלוש: ״אני

רוצה שידליקו את השמש", "למה כאן חושך", "שהדלת תיפתח וממה (סבתא) תכנס". לעומתה הסתגרה לה אחותה הבכירה בעלת העינים הגדולות והאפורות לתוך עצמה ונאלמה דום בגעגועיה. רבקה לקחה קורס השתלמות במוזיקה – היא הלכה לאקדמיה בערבים ואני נשארתי עם הילדות, אף השכבתין לישון. לא פעם הייתי אובדת עצות ולא ידעתי כיצד להשתלט עליהן, וקרה שמחוסר אונים צלצלתי לדוב ובקשתיו לנזוף בהן בטלפון.

דוב עשה לילות כימים ובחן המיוחד לו ובקולו המוזיקלי טען כי שינה מיותרת היא בזבוז זמן יקר, ולכן הסתפק ב־4–5 שעות שינה ליממה. גם כאשר הקדים לחזור הביתה, היה מבלה שעות רבות בקריאה, ובשעות מאוחרות בלילה ישב עם רבקה וסגנן עמה את האנגלית בעבודותיה אשר הכינה בקפידה רבה עבור בית הספר הגבוה למוזיקה בו השתלמה.

בחתירתו לגיוס מספר גדול יותר של חברים ותורמים למפלגה, לא נבצר ממנו כל מאמץ ולא עמדה בדרכו מכשלה. כך הצליח לארגן בביתה המרווח של הגב' זיו קוקטייל הדור לכל מיני יהודים טובים, נכבדים, וביניהם גם פחות חשובים. אורח הכבוד היה בהשפעתו של דוב איזה אנגלי אחד מחברי הלייבור בפרלמנט – אשר נאות לתרום את נוכחותו למאמץ הציוני והפועלי. הגב' זיו ראתה בבקור זה מחוות־כבוד לעצמה ונאותה להעמיד את ביתה על משרתיה, הכיבוד והמשקאות שלה לרשות המפלגה. באותו ערב היתה רבקה עסוקה בשעוריה, לכן הזמינני דוב ללוותו לחגיגה ההדורה. הוא לבש את חליפתו היחידה הכחולה והמבריקה קמעה אשר רבקה ניקתה וגיהצה כיאות, ואני לבשתי את שמלת השבת היחידה שלי העשויה משי שחור ועליה רקמה תימנית עשירה. נכנסנו לבית ההָדור – שם השתדלו הקרואים להפגין את עושרם ומעמדם בשמלות יקרות, ביהלומים גדולים ובולטים לעין ובשכמיות פרוה שונות. דוב התהלך בצנעה ובשקט בין האנשים, כמעט נחבא אל הכלים. מדי פעם בפעם טפח איזה יהודי בעל כרס על כתפו ולחש לאוזנו מילים מספר, אחר לחץ ידו בחמימות, וכך, על ידי חתירתו המוסוות של דוב, הלך העסק והתרחב ומספר הנוהרים אחרי הרעיון הלך וגדל.

הגב' זיו לבשה שמלה ארוכה ושחורה ובאמצע גבה היתה פרצה עגולה אשר חשפה את עורה. בימים ההם טרם דפדפתי בירחוני אופנה אף לא תארתי לעצמי את האפשרות של קיום אופנה שכזאת. נגשתי אל דוב והצבעתי בשקט על החור שבשמלתה. דב הקשיב, הסתכל, נענה בראשו ולפתע נדלק ניצוץ בעיניו וברוח הקונדסיות הנערית שלו המריצ־ני לגשת אל הגבירה ולהעיר אוזנה על התקלה שאירעה לשמלתה. אחרי שידולים והסברים, אזרתי עוז, נגשתי אל הגב' הגבוהה ולחשתי באוזניה:

״אולי אינך יודעת, אולם שמלתך נקרעה בגבה״ – נו, נו – איזה מבט נוזף ומלגלג הושלך מלמעלה למטה לעומתי, מבט חודר אשר רדפני והריצני אל דלת היציאה. בעודי מפתלת דרכי בין הקרואים נתקלתי בדוב אשר בת־צחוק טובה וחברית היתה על שפתיו. רציתי לחמוק ולברוח, אולם הוא אחז בזרועי והנחני אל המזנון, התבדח וצחק על המאורע, כולו שופע שובבות צברית.

באחד הערבים הזמין וייצמן את דוב לארוחת ערב בה עסקו בבעיות פוליטיות. המסיבה התקיימה בביתו של לורד רדינג. שוב קבלה חליפתו הכחולה של דוב את טפול המברשת והמגהץ. אולם כל מסירותה של רבקה לא הצליחה להפריך את ברק מרפקיה – או את גילה המתקדם. הקרואים התכנסו בבית הלורד אשר נמצא באחד מפרברי לונדון הנודּעים וההדורים. הם היו לבושים בגדי־ערב שחורים ולצואריהם התנוססו עניבות פרפר מעל כותנות מעומלנות כדבעי, כולם שופעים בטחון ושביעות רצון עצמית. והנה הגיע דוב, אשר למרות שער ראשו השחור והמסולסל וכותנתו המבריקה בלובנה, נראתה חליפתו האחת דהויה וישנה. הוא נכנס לבית בראש זקוף וללא היסוס, וכאן נאלץ להעצר לרגע, היות ו״האדון המשרת״ הסוכן על המעילים הכובעים ומטריות האורחים הסתכל בדוב, מדד את בגדיו בלגלוג חבוי, פקפק קמעה ולא ידע כיצד לנהוג בו. דוב צחק בקרבו למצב שנוצר. הוא עמד בתחתית המדרגות אשר בחדר הכניסה, הסתכל כלפי מעלה ונפנף בידו לוייצמן שעמד בראש המדרגות. הלה, בחוש הפינסקאי שלו, תפס את הבדיחה – ירד לקראת דוב, הניח זרועו על שכמו והנחהו בכבוד מלכים כלפי חדר האורחים.

האורחים הסבו לשולחן ערוך ברוב הדר. הם נהלו דיוניהם בעוד משרתים בפארקים שחורים, וכפפות לבנות מחזרים אחריהם ומגישים להם מעדני מלכים. המזלגות, הסכינים והכפיות היו עשויים כסף מקשה וראשי תיבות של שם גברת הבית חרותים ברוב אמנות עליהם. ליד כל אורח ניצבה לה בצנעה קופסת כסף קטנה שהכילה גפרורים לסיגרים הניחוחים שהוגשו עם תום הארוחה. השתתפותו הערה של דוב בדיונים היתה אחת המטרות המרכזיות של הארוחה. עם תום הארוחה, כאשר הגישו את הסיגרים, הדליק דוב את שלו בעודו שקוע בשיחה ממצה עם שכנו, ובלי משים הבחינה עינו בראשי התיבות של שם גברת הבית שעל קופסת הכסף היפה והם ר.ה. רידינג הנריאט (ואולי שם אחר) – והרי אלה הם גם ראשי התיבות של שם אשתו האהובה רבקה הוז. לרגע נדלק בו ניצוץ השובבות הגימנזיסטית והקופסה היתה בכיסו. לעת בוקר הגיש את הקופסה בתנועת קידה של נער מסמיק לרבקה התמירה והיהירה.

תוך מהלך עבודתו חיפש דב אף מצא דרכים שונות לעשות לבבות

לרעיון הבית הלאומי בארצנו. בעזרתו של וייצמן קיים חוג של יהודים ואנגלים, ביניהם לורדים ושרים, אשר התאספו מדי פעם לארוחה על שולחנו של וייצמן, שם הרצו או שוחחו בבעיות הנ"ל. לערבים אלה לוותה רבקה את דב. היא לבשה את שמלת השבת היחידה שלה – ללא כל תכשיט או קישוט – כי כאלה לא היו לה, אולם גיווה היה תמיר וזקוף, עיניה כמעיינות מפכים, שערה שחור ומבריק והילוכה אומר אצילות.

עם בואו לאנגליה הצטייד דב בכרטיס של מבקר ספרותי ב"דבר" כך הצליח לקבל מרוב הוצאות הספרים העוסקות בספרות יפה ספרים חדשים, מהם מעניינים וגם בלתי מעניינים. דוב היה צריך לכתוב עליהם בקורות קצרות במדור הספרותי ב"דבר". הוא שקע בקריאה לא מתוך חובה של כתב ספרותי אלא מתוך ענין וצמאון לגלות את החדש והיפה. זכות גדולה היתה לי לגור בביתם בימים ההם, כי כן ניתנה לי ההזדמנות הנדירה לחדור לשטחי ספרות בלתי מודעים לי. במקרים רבים המליץ בפני והמריץ אותי לקרא ספר מסויים כמו: "במערב אין כל חדש" או "הגשר על סנט לואיס ריי", ומצד שני שלל ספר מסוים כמו הספר עב הכרס "רספוטין" והדביק בלגלולו גם אותי. הבית היה מלא ספרים וכך מצא כל אחד את המענין אותו. רק פעם אחת עמדתי בתחרות קריאה עם דוב. בימים ההם יצא לאור הספר הרגיש והמעודן "מעין הבדידות". הספר סיפר על הבדידות המכאיבה של אשה לסבית, אשר הכירה את נטיותיה בגיל מאוחר – אהבתה הגדולה לחברתה ואכזבתה. כל הבעיות היו מוצגות בצורה אנושית וכֵנה, אולם באנגליה הפוריטנית של שנות השלושים חל איסור חוקי על הומוסקסואליות. העתונים היו מלאים בימים ההם פרטים ממשפט שהתנהל במשך שבועות רבים נגד שתי נשים שהעזו לחיות יחדיו כזוג. דברי שיטנה והשמצה פרצו מכותרות העתונים, והמשפט הפך לשיחת היום בבתים רבים. לכן אסור איסור מוחלט להפיץ את "ספר התועבה" הנ"ל באנגליה ה"טהורה".

באחד הימים הגיע אלינו משה שרת. הוא עבר את לונדון בחזרו ארצה ממסע שליחות באמריקה. מובן כי התגורר אצל אחותו רבקה. במזודתו הצליח להבריח עמו את הספר המבוקש אשר הביאו מאמריקה. פיו היה מלא תהילתו אף המליץ כי נעיין בו. דוב ואני עטינו על הספר, כל אחד בשעות הפנאי שלו. עבור דוב היו אלה שעות הלילה הקטנות ועבורי שעות הערב והדמדומים הארוכים. משה עמד לחזור ארצה יומיים לאחר בואו ורצה לקחת את הספר עמו ובאין ברירה ויתרתי על יום לימודים בקולג'. שכבתי בעלייתי רתוקה במשך יום תמים וגמרתי את הספר. דב לא הספיק לגמור ונשאר די מאוכזב.

עת בחירות לפרלמנט האנגלי הגיעה. הישוב היהודי בארץ ישראל

תחת שלטון המנדט היה תלוי בממשלה הבריטית. כל הישות היהודית בארץ, בעיות העליה וההתנחלות, היו תלויים בשר החוץ או בראש הממשלה הבריטית.

בעבודת נמלים מתמדת רכשו דב וחבריו ידידים רבים במפלגת הפועלים. הם חתרו לקראת הקמת ממשלת פועלים באנגליה, – כי אז יתכן שעל ידי מגע ישיר וידידותי עם שרים שונים יחול מפנה לטובה בבעיות שהעסיקו את הישוב היהודי בארץ. דב נרתם בכל מרצו לתעמולת הבחירות. אחת הדרכים המקובלות אז היתה ״קאנווסינג״ (בקור הבוחרים מבית לבית). – זו היתה עבודה עקשת, מתמדת ומפרכת. עליך לכתת רגליך ברובעים שונים של העיר, ללכת מבית לבית, להתדפק בדלתות, להפגש פנים אל פנים עם בעלות בית נרגנות, עם בעלים מחוסרי עבודה, להציג את עצמך בצניעות, להסביר פניך ולהביא את דיירי הבית להחלטה כי אפשר להזמינך פנימה ובשבתך סוף סוף ליד השולחן עליך להתחיל לחשוף לפני בני הבית את הצדדים החיוביים שבמצע מפלגת הפועלים, את הזכויות המובטחות לעובד כמו ביטוח לאומי, עזרה רפואית וכו׳, ואם הצלחת, הרי ספחת עוד מספר קולות לקהל הבוחרים של ממשלת הפועלים.

נבצר מבינתי מדוע ילך איש זר להשפיע על אזרח אנגלי לבחור את בחיריו. אולם דוב הצליח להסביר לי משמעותה של דמוקרטיה אמיתית. בה קיימות זכויות שוות לכל אדם ואדם ורשות ההתבטאות האישית היא חופשית, – כמו העתונות שהתקיימה ללא צנזורה, או הנאומים הנלהבים גם נגד ממשלת אנגליה בהייד פארק. לאחר שכנוע, הצטרפתי אל דוב וקיבלתי רובע במזרח העיר – לעבודת ההסברה. התדפקתי על דלתות זרות, עמדתי בפתח הדלת נוכח עקרות בית עייפות אשר במאמץ רב הבינותי את עגת שפתן. חשפתי לפניהן את הקיפוח שבחייהן הקשים, הצעתי לפניהן את האפשרויות הניתנות להן להטבת מצבן עם בחירת ממשלת פועלים (דב הדריכני כראוי בכל הגינונים והבעיות הקשורות במסע זה). קרה לפעמים שאישה נדיבת לב הזמינה אותי להכנס פנימה – לבית אפל בו בוערת מנורת גז וריח כרוב מבושל דבק בכתליו – ועל כוס תה חריף השיחה את מרי לבה ותיתה קשיי חייה. כך נסיתי לעשות לבבות לממשלת הפועלים באנגליה בעודי מאמינה, בהשפעתו של דוב, כי עמדתה של ממשלה כזאת תהיה יותר חיובית לישובנו בארץ.

יום הבחירות הלך וקרב. ימים ולילות התווכחו האנשים בבתיהם ברכבות ובמעליות על מהלך הבחירות. הכל נסו לנחש, אך בססו דעותיהם על עובדות שונות, מה תהיינה תוצאות הבחירות. גם העתון ״דיילי מייל״ נכנס לתחרות. הוא הציע מין טוטו, פרס כספי גבוה לאותו

מאושר אשר יצליח לנקוט במספר הקולות המדויק של המפלגות השונות. כן ניתנה האפשרות לאותו אדם לשלוח את מספריו המשתנים מדי יום ביומו ומספר המפלגות באנגליה אינו רב, לכן גם רשימת המספרים אינה ארוכה ומתקרבת יותר לאמת.

דוב, אשר באיזה מקום בלבו נשארה פינה חבויה לנער ההרפתקן, נכנס בכל התלהבותו לתחרות הזו. בחריצות רבה שלח מדי יום ביומו את רשימת מספריו לעתון, אולם לא הסתפק בזאת, אלא שיתף את כל בני הבית בהרפתקאתו. לכל אחד מאתנו הבטיח את מבוקשו, – עד שהמשחק הפך לכעין תשבץ, – האחד מתחיל, השני ממשיך ימינה שמאלה וכו'. כבר בארוחת הבוקר פתח דב בשאלה תמימה "במה אוותה נפשך, ציונה?", "כרטיס אוניה ארצה" – עניתי. "ומה רצונך אתה, דוב?" – שאלתי. ויום יום ומשאלה חדשה עמו: סירת מפרש; אוירון פרטי, או טיול סביב העולם עם כל המשפחה. מובן כי רבקה והילדות השתתפו במשחק אף הן. ההרגשה של הונאה עצמית בכלל לא הפריעה לנו והשמחה בבית היתה גדולה.

יום הבחירות הגיע. דב התרוצץ כל היום בין המצביעים השונים. לעת ערב התאסף קהל עצום בככר טרפלגר. דוב, רבקה ואני לא נעדרנו ממאורע זה. על מסך עצום הופיעו מדי פעם בפעם מספרים חדשים של מחוזות הבוחרים והיה כי התוסף עוד מחוז ללייבור – פרץ הקהל בשיר האינטרנציונל. זו היתה הפעם הראשונה בה ראיתי ציבור אנגלי המפגין את רגשותיו באימפולסיביות רבה, בלי כל התראה מוקדמת ורק מתוך שמחה ועליצות פנימית. עם התקרב חצות, העיף אלינו דב מבט ניצחון, ואמנם המספרים שהופיעו על הלוח הלכו וקרבו לרשימתו האחרונה.

בבוקר עטינו כולנו על העתון. עיני כולנו חפשו את רשימת הנבחרים, ואמנם נצחון גדול נחלה מפלגת העבודה, ודב שהיה בקיא בכל שמות הנבחרים למחוזותיהם, טעה רק בשתי ספרות. כך קרס לו תחתיו מגדל החלומות והמאוויים אשר בעצם מעולם לא האמנו בהם.

אדם רב צדדי היה דוב, צניעות הליכותיו והסתייגותו מהתבלטות כלשהי חיפו על נפש נועזת, רצון ברזל ועקשנות שבעשיה. אולם מצד שני שכנה בקרבו נשמה שופעת רכות וחום, נכונות לעזרה והירתמות לעול, יהא זה עול המשפחה או אחריות כלפי הציבור. אהבתו לרבקה היתה שתולה במעמקי נשמתו – היא התבטאה במבט חם וצנוע, בבת קול חמה וביחס אבירי. הוא הקדיש לה את שעות הפנאי המעטות שלו והשתדל להוציאה מדלת אמות הבית – אל התיאטרון, הקונצרט ופגישות עם ידידים. לא פעם ישב עמה בשעות הלילה הקטנות, על ספרות במוסיקה, וקרא אתה את שהיה בלתי מובן לה באנגלית. ובערבי שבת שלווים, עת הסבה המשפחה על כוס תה ליד השולחן שנצב על

הדשא בגינה הקטנה, כאשר נחה עליו רוחו, התנער מטרדות היום, הסתכל ברבקה ושר לעומתה בקולו הערב שיר באידיש, אשר קלט אותו באחת ממסיבות חבריו הבונדאים:

"עינים שחורות – בוערות כאש,
שלך – הנן שחורות"

רבים ושונים היו הידידים והחברים שבאו להתארח בביתם של דוב ורבקה הוז, כולם השתתפו בהוצאות השיתופיות וביניהם היו אנשים נעימים ולבביים – ואחרים מסוגרים או יהירים – כאלה אשר היו מרוכזים בעניניהם הם ולבם לא שעה לנערה גלמודה הצמאה לשיתוף קל עם הנעשה בארץ.

באחד הימים לחש דוב איזה סוד באזני רבקה – פניה אורו והתרגשותה גדלה בהוודע לה על בקורו של ברל כצנלסון בלונדון. נערה צעירה הייתי בעזבי את הארץ, ישר מספסל הלימודים נסעתי ללונדון – בבית טרם הספקתי לעסוק באידיאולוגיות של מפלגות או בבעיות המוסר המפלגתי או החברתי. כך גם לא נודעה לי חשיבות מנהיגותו של ברל בקרב דורו הוא ובדור שבא אחריו.

ברל הגיע ביום סגריר לונדוני. בענוה נכנס הביתה. רצתי לקחת מידיו את המזוודה, אולם הוא סרב להעמיסה עלי, פניו היו כה צעירות ותלתלי שיבה עטרו את ראשו. הוא השתכן בחדר הסמוך לחדרי ונעשה לחבר מן המנין בקומונה שלנו. ברל הסתובב בבית נעול נעלי בית חמות לרגליו. בשקט נכנס לחדר האורחים, כמעט שהיה נחבא אל הכלים. דוב ורבקה התייחסו אליו בהערצה ובירא כבוד של תלמיד אל מורה נבחר ודגול. ברל לא השתדל להשתלב בחיי הכרך. הוא המשיך דרך חיים אשר איפיינה את צניעות אופיו ואת שלמות גישתו לפרט ולחברה. למרות פשטות לבושו לא היה יוצא דופן בין גדולים ונכבדים, ובהיותו בין זרים ידע לעבור בצחוק ואצילות רוח על השוני בהרגליו שהיה עלול להתגלות בחברה האנגלית.

עם בוקר יצא ברל לעיסוקיו ונסע לבית הסוכנות היהודית. ערפל כיסה את פני היקום וגשם מלוכלך ושחור דלף ללא הפסק ארצה. רבקה עמדה בפתח ובקשה את ברל כי יחבוש את כובעו מחשש הצטננות. כמו ילד טוב הוריד את הקסקט שלו מעל הקולב וחבשו על תלתליו הגולשים. בחדר המדרגות של בית הסוכנות נפגש עם רוטנברג. הלה היה לבוש בגד חדיש ומגוהץ, מעיל גשם בהיר וכובע בגוון אפור ומהדר חבוש לראשו. הוא הנמיך מבטו על ראשו של ברל ושאל "מדוע הנך חובש קסקט בעיר, הרי זה כובע המיועד לכפר". "אין לי ולא היתה לי מעולם מגבעת" – ענה ברל. אי לזאת הסתובב רוטנברג על עקביו ונעלם. כעבור שעה קלה חזר וכובע אפור "בורסלינו" אמיתי בידיו. הוא

הגיש את הנכס החשוב הזה במתנה לברל. עם ערב, כאשר חזר ברל הביתה, עלצו הילדות לקראת הדוד הטוב בעל הכובע החדש. רבקה ואני סובבנו ומדדנו אותו מכל עבר, לבסוף החלטנו כי אמנם יאה הכובע לראשו היפה של ברל.

ברל ודוב נועדו עם מספר אנשים פעילים לישיבה באחת המסעדות בלונדון. בהכנסם למקום, הוריד ברל את כובעו ותלה אותו על הקולב שבכניסה. עם תום הישיבה נגש ברל לקולב, ובעוד מחשבותיו נמצאות בעולמות רחוקים הוריד בהסח הדעת איזה כובע מרופט מעל הקולב, חבש אותו והלך לדרכו. רק בחזרו הביתה גילתה רבקה את שקרה לכובעו. אולם ברל הפך את הכובע לכל עבר, הסתכל בתמימות ולא ידע להגיד את ההבדל. רבקה טלפנה לדוב לעזרה. הלה התקשר עם המסעדה וכך הסתבר לו כי כאשר בעל אותו כובע מרופט קם לדרכו ולא מצא את כובעו, לקח בהמלצת בעל המסעדה את זה של ברל – אולם השאיר את כתובתו אחריו. הסיפור היה ארוך ומסובך, אולם לבסוף הוחלפו הכובעים. ליתר זהירות תפרה רבקה תג לאות וסימן בכובעו של ברל, ומני אז הוא חבש לראשו את הבורסלינו המפואר.

מורא גדול היה לברל בפני החיוג בטלפון. קשה היה לו להתחיל שיחה באנגלית ולוודא אם מספר הטלפון שחויג אמנם נכון הוא. כן גם לא רשם לפניו את מספרי הטלפונים המבוקשים על ידו. את התפקיד הזה מלאה בהצלחה רבה רבקה, אשר רוב מספרי הטלפונים היו חרותים בזכרונה. ברל אך נקט בשם המבוקש ומיד חייגה רבקה את המספר המתאים, פתחה בשיחה ואחר כך מסרה מיד את השפופרת לידו.

חן מיוחד היה נסוך בהתנהגותו ודיבורו. בעדינות נפשו נרתע מלקבל כל שירות אישי, אך לא העמיס דאגותיו או מכאוביו על הזולת. כאשר נכנסתי, כמקובל, לחדרו להציע מטתו – הסמיק כנער ובקש להפסיקני מפעולתי הזריזה. הוא בא ללונדון זמן קצר לאחר שהחלים מתאונה בה שבר את שתי רגליו. נראה שהאקלים הקר והלח של אנגליה גרם לו מכאובים. לכן נהג לטבול באמבטיה חמה מדי יום ביומו. אולם כאן עמדה לו למכשלה הטכניקה המיוחדת של הדלקת הגז בדוד האמבטיה. עליו היתה להציע בגפרור את הלהבה מבלי לפתוח ברזים שונים, וכן לסגור נכונה ברגע המתאים את הברז המתאים, שלא תהיה דליפת גז חלילה, לכך הוא נזקק לעזרתי. הוא בקשני כמעט בהכנעה להדליק לו את הגז. עשיתי זאת בשמחה ובאותו מעמד התכופפתי עם סחבה בידי על מנת לשטוף את האמבטיה, אבל ברל התנגד בעקשנות למעשה זה – לקח הסחבה מידי והנחני בעדינות החוצה.

באחד הערבים פנה אלי ברל, בעודנו מסמיק כנער ובקשני לעזור לו לענוד את עניבתו היחידה והסרוגה. עשיתי זאת בשמחה מתוך רצון עז

לשרתו וברל ממלמל כל העת לעצמו "מעולם לא ענדתי עניבה". בחדר האוכל החוה ברל קידה לעברי והזמינני ללוותו למסיבה בביתו של ד"ר וייצמן. הפגישות הללו נערכו ביזמתו של דוב אשר השתדל להפגיש מיניסטרים של ממשלת הפועלים האנגלים, עסקנים ציוניים וכמה עשירים ונדבנים. שם הבהירו וליבנו בעיות הקשורות בבית הלאומי בארץ ישראל.

אמנם השתוקקתי מאד להילוות אל ברל לראות ולשמוע את המתרחש בביתו של מנהיג התנועה הציונית ד"ר וייצמן – אבל היות שדוב ורבקה לא הזמינוני לפגישות אלה אף לא שיתפוני במתרחש בהם, מחשש שאינני יודעת את פשרו – חשבתי למיותר לחרוג מן המקובל ולא קבלתי את הזמנתו, בטענה כי קצרה העת בידי ועלי להתמסר ללימודים לקראת הבחינות. ברל קבל את סירובי כנער מבויש והלך בגפו למסיבה. עם צאתו את הבית פנתה אלי רבקה ואמרה: "את יודעת שלברל לא מסרבים, כיצד עשית זאת?". בחזרו – שאלתי מדוע כל כך איכפת היה לו שאצטרף אליו ועל זאת ענה לי בפשטות: "אינני בקיא בהילכות נימוסין וגב' וייצמן תרצה כי אחזר אחריה, אי לכך יכולת לעזור לי ברמיזה או בקריצה קלה." האם לא ידע ברל, או לא היה מודע ליחס האנושי העמוק והעדין שהיה טבוע בנפשו כלפי כל אדם שנוצר בצלם, ללא הפליה של עם או מפלגה.

צעירה מדי הייתי ולא ידעתי אז להעריך נכונה את המזל הגדול שנפל בגורלי לחיות במחיצתו של האדם גדול הנפש ועדין החושים הזה. הוא עקב בענין רב אחרי לימודי ותכניותי לעתיד, ואני בטוחה כי נהג כך עם צעירים רבים אחרים. פעם הביא לי לקריאה ספר שמצא בחנות ספרים ישנים בשם "אנה קובלבסקה" – בספר סופר על מתימטיקאית רוסיה דגולה, על דרך חייה כאחת הנשים האקדמאיות הראשונות – והתמודדותה המתמדת בעולם המדע עם הגברים. אני חושבת כי ברל המחנך חיפש דרכים לשלהב את דמיונה של נערה כמוני אשר נראתה בעיניו כראויה לעידוד לקראת פעולה יוצרת בארצנו.

בערבים גשומים, כאשר ישב ברל להתחמם על־יד האח, נהג בקסם המיוחד לו לגלגל עמי שיחה על העתיד, על מגמות ושאיפות. פה ושם אף רמז כיצד אאפשר לנצל את ידיעותי לביצוע כל מיני רעיונות שעלו במוחו. לאט ובזהירות פרש ברל לפני את צרכי הישוב והאפשרויות העומדות בפני בחזרי ארצה. הוא הרבה לדבר על בי"ס לנערות אשר סיימו בי"ס יסודי, אולם בגלל הגבלות בכשרונותיהן או ידיעותיהן אינן מסוגלות להמשיך לימודיהן בבי"ס תיכוני. ברל חשב כי בבי"ס כזה תנתן האפשרות להקנות לבנות השכלה כללית, כמו כן תוכלנה לרכוש שם לעצמן מקצוע נשי כמו בישול, תפירה ומשק בית. לדעתו עשוי בית ספר

כזה ליצור עבור תלמידותיו מסגרת לימודים קבועה אשר תרחיק אותן מן הניוון והבטלה.

אולם אני הייתי שקועה בימים ההם בלחץ הלימודים בשפה זרה, ובעול הפרנסה שהכביד על חיי. – פני באותם ימים היו מופנות להווה בלבד, וטרם שמתי פעמי או מחשבתי לעתיד. כאשר סימתי את לימודי וחזרתי ארצה, נבט אותו גרעין שזרע ברל במוחי, ובמשך שנים מספר השתלבתי בתור מורה ומדריכה בבית הספר בנהלל ובבית הספר המקצועי של ויצ"ו בתל־אביב.

ברל עקב כנראה בהתמדה אחרי מעשיהם של צעירים "מבטיחים" ביחוד בבעיות בנין הארץ. – כך הופיע יום אחד בנהלל להתחקות על מעשי ועבודתי. אני בתמימותי לא ספרתי לו על הישגי בעבודה או יחסי האימון שנוצרו ביני ובין הבנות שהיו ברובן בנות גילי, אלא גוללתי לפניו כמו לפני אח גדול את התלבטויותי וקשיי עם ההנהלה, אשר עקב גילי הצעיר, הפגינה חוסר אמון ביכולתי, ולא העמידה לרשותי את הכלים הדרושים לביצוע הצעותי החדישות והמתקדמות. ברל הקשיב, הצטחק לתוך שפמו, ליטף את גבי, ויצא לדרכו. לויתיו בשביל הארוך המוביל מביה"ס החקלאי בנהלל אל הכביש הראשי. האוטובוס מנצרת בושש לבוא.

קרני שמש של סתו ממושך חממו את ראשנו. ברל פשט את מקטורן העור שלו, פרס אותו בצל עץ הזית המאובק על האדמה היבשה אשר חכתה אף היא בכליון עיניים לטיפות הגשם הראשונות. – ישב לאטו על המקטורן, ובתנועת יד אבירית, הזמינני לתפוס מקום על ידו. שקענו בשיחה עמוקה, ברל דובב אותי כל העת, מדי פעם ענה לעומתי, והלהיב את דמיוני. דבריו קלחו והיו כארוכה לכל בעיותי. הוא כאילו סילק את המכשולים ואבני הנגף שנקלעו בדרכי, הוא עודדני בחיפושי דרך והתווית נתיב – דבריו נסכו בי הרגשת בטחון וחום.

בעודנו שקועים בשיחה והנה, לפתע, יורדת לה חנה מייזל מן האוטובוס שזה עתה הגיע מחיפה, בנעלי־גומי השטוחות שלה שרכה דרכה באבק הסמיך לעבר השביל הארוך המוביל לביה"ס. מבלי משים נפל מבטה על היושבים בצל עץ הזית. היא הסתכלה, הכירה את ברל ובת־צחוק רחבה וטובה השתפכה על שפתיה. היא דרשה בשלומו בחמימות רבה, הסתכלה בי בתמהון והמשיכה לה בדרכה. אינני יודעת מה היו ההרהורים שעלו במוחה, אולם לאחר מכן, שאלתני ביראת כבוד: "מאין את מכירה את ברל?", ומני אז עלה חיני בעיניה ואף גברו הערכתה ואמונתה ביכולתי.

כאשר מזדמן לך לגור עם אדם תחת קורת־גג אחת, אתה נפגש עמו בכל מיני סיטואציות אינטימיות ואחרות, הנוצרות עקב הקירבה במקום

ובשטח. התנהגותו ותגובותיו מאירות על קווים חיוביים או שלי־ליים באופיו ויוצרות יחס של קירבה או של ריחוק. אולם, יש והגר עמך בכפיפה אחת הנו אדם המרוכז בעצמו, העובר על פניך בקו מקביל אליך מבלי שיתעניין ולו גם קמעה בקורות עמך ומבלי שירצה לדעת כי עוד אדם זולתו – ולו יהיה סתם אחד נעלם – נושם אף הוא את אותו אויר שבחדר או במסדרון. עם אדם כזה לא נוצר בכלל כל קשר, לא של חיבה וקירבה, אף לא של סלידה או שנאה. ואינני מקנאה בבדידותו של אדם כזה.

חוסר מגע מוחלט הרגשתי כאשר התגורר בן־גוריון עמנו. אמנם סידרתי את חדרו מדי יום ביומו, אף הגשתי לו ארוחת הבוקר בעודני נחפזת לאוניברסיטה, אבל אף סימן היכר או מילת תודה קטנה לא קבלתי.

אולם, דומני כי אני הצלחתי להכירו קמעה והסתכלתי בפליאה להליכות חייו. ביחוד הערצתי את חריצותו ועקביותו בלימוד השפה האנגלית. את המורה הזמין לבוא בשעות הבוקר המוקדמות. אותו מורה לא העז כנראה להמרות את פיו של בן גוריון. הוא הופיע בשבע בבוקר מכורבל במעיל וצעיף ומטריה גדולה בידו. בן גוריון היה לבוש ומגולח למשעי. בחוץ עטפו החשיכה והרטיבות את היקום והעיר לונדון עדיין רדומה. הם נכנסו לחדר הקר והבלתי מוסק ונגשו מיד לשינון התורה. לבי הטוב דחפני לפעולה. התגנבתי בחשאי לחדר, הדלקתי את תנור הגז והתחמקתי בחזרה. איש לא הרגיש בבואי או בצאתי. איש לא טרח להודות לי ולו רק בתנודת ראש קלה.

חזרה למחצבתי בתל־אביב

בשעת 1932 סיימתי את לימודי וחזרתי לתל־אביב. בשנות היעדרי מן הארץ גדלה עירי והתרחבה. קם רובע חדש שנקרא בשם "לב תל־אביב", הבתים כאן היו יפים ומסוגננים לפי מיטב דמיון הארכיטקטים דאז. הרחובות אחד־העם, מונטיפיורי, בלפור ואחרים הלכו והתמשכו והגיעו לרחוב שינקין, שהצטיין עדיין בחולות עמוקים וכביש אין בו. רק בראשו, על־יד רחוב יהודה הלוי, סתם אותו מבנה רחב מידות, שנקרא

"בית המדידות". בית זה נמצא בחסות ממשלת המנדט, שם עבדו מודדים, רשמים ושמאים, אשר רבים מהם היו מכרים וידידים מבני תל־אביב. פה ושם צצה כיתומה עזובה איזו מכונית פרטית מהודרת. התחבורה העירונית התנהלה כבר באוטובוסים אולם בעלי האמצעים שכרו לעצמם מרכבות מבריקות נהוגות ע"י עגלונים ערבים ופעמונים מצלצלים בצוארי הסוסים המקושטים.

קולנוע עֶדֶן לא נשאר בן־יחיד בתל־אביב כי קם לו מתחרה רציני ברחוב אלנבי, והוא אולם מוגרבי, ולאולם הקולנוע החדש גג מתנועע המגלה בימות החמה את השמים הזוהרים בכוכבים, בעוד באי המקום נהנים ממשב רוח הים הקריר.

אנשי תל־אביב, ביחוד הצעירים שבהם, שינו במקצת את אורח חייהם. היו ביניהם רבים שסיימו לימודיהם באירופה והביאו עמם בחזרה את הלכות העולם הגדול על נימוסיו וגם על צדדיו השליליים. גימנזיס־טים רבים היו לעורכי־דן, רואי־חשבון, מוסמכים, אנשי מדע ורוח. מהם שהתגנדרו בחליפותיהם ועניבותיהם, חיזרו אחרי הבנות בצורה אלגנ־טית, רקדו ריקודים סלוניים, השתתפו בנשפי מסיכות מיסוּדָם של מר אגדתי או גב' פוחופסקי וטיילו ברחוב אלנבי, שהיה כבר מרוצף עד שפת הים. וכך ירד רחוב הרצל מגדולת הטיולים והפגישות של לילות ששי, אשר עברו לרחוב אלנבי ושפת הים.

בקפה "שלג לבנון" שהתמקם בפינת אלנבי סמוך לשפת הים התאס־פו סופרים, שחקנים, שופט זה או אחר, וכן מספר חלוצים וגימנזיסטים. שם שתו כוס תה בחצי אגורה או זללו מנת גלידה באגורה טובה. ובגינת מלון סן־רמו (כיום בנין האופרה) הצטופפו בני טובים ורקדו לצלילי תזמורת טנגו ופוקסטרוט. זוגות אשר אוו להתבודד לא ישבו יותר תחת השקמה בסמוך להיכל התרבות של עכשו אלא הלכו למסעדה בגינה החשוכה של בית לורנץ והיטיבו לבם על סטיק וצ'יפס, – חידוש אנגלי בתפריט הישראלי. ובחוצות תל אביב מטיילים להם קצינים אנגלים, בעלי פרצופים אריים וצחוק שובב נוצץ בקצה עיניהם.

קבוצת נשים צעירות ותוססת לקחה את היוזמה לידיה וייסדה את "מועדון הקצינים". כאן התהווה מקום מפגש לגיטימי לקצינים "הבוד־דים" האנגלים, גבוהי הקומה והמנומסים, עם גברות האופנה הנאות של תל אביב. מימי לא ביקרתי במועדון הנ"ל. כנראה פעמה בקרבי עדיין נפש חלוצית וצנועה. אולם היו בין חברותי כאלה שנהגו לבלות ערבי ריקודים אטיים ושקטים בזרועותיהם המאופקות של הקצינים האנגלים ויחידות סגולה ביניהן אף נישאו לאותם גויים טובים.

בשנת 1935 עבדתי כמורה בבית החינוך "מרכז". המוסד נמצא בבנין צנוע ברחוב בצלאל בעוד חצרו ועוד צריפי לימוד אחדים חולשים על

רחוב המלך ג'ורג'. המוסד היה עדיין טירון בחיפוש דרכי חינוך חדשות. רוח מיוחדת של הרגשת בראשית ושמחת היצירה שרתה על המורים והתלמידים. הורי התלמידים והמייסדים של המוסד, שהשתייך לרשת החינוך של הסתדרות העובדים, היו אנשים המעורים ומבוססים בחיי הארץ, אנשים שחתרו למשימות רבות בישוב ואף הגשימו אותן. שיטות הלימוד היו מתקדמות במטרה לעורר את התעניינות התלמידים בנושאים שונים מבלי לשים את הדגש על בחינות או ציונים. מובן, שהיו בין הילדים כאלה שלא התעניינו במיוחד בנושא מוגדר ומתוך שעמום פיגרווווו ברכישת ידע, אף לא למדו את תורת הכתיב. לעומתם, קיבלו הילדים המעוניינים את כל העידוד והתמיכה הדרושים מחבר המורים.

אני לימדתי תורת התזונה וזמרה, שני מקצועות קוטביים ונפרדים בהחלט, אולם, לפעמים זימרנו עֵת בישלנו. הכתות היו זרועות ילדים חביבים, ילדים אשר הביאו עמם מבתי הוריהם מטען של אידיאליזם, ילדים אשר חונכו על ידי הורים טרודים בעסקי ציבור בהגנה ובהסתדרות הפועלים, הורים שנשאו בעול הציונות והגשמתה.

בבית־הספר נקלעו הילדים שוב בין מחנכים ומורים השופעים חדוַת יצירה וחינוך, כמו המורה והמשורר זאב, אשר בקסמו האישי כבש את לב הקטנים כמו הגדולים. זאב חיבר שירים רבים השזורים חוטים מהווי הילדים וחיי היום־יום.

למשל, בעת שהחקלאות שלנו לחמה על קיומה ותוצרת הארץ התחרתה קשות בתוצרת החקלאית מן הארצות השכנות, בזמנים שהוקמו ועדות ציבוריות לתעמולה למען תוצרת הארץ, כתב זאב את השיר:

אכלו ילדים לחם תוצרת,
צמחה החיטה על שפת הכנרת,
עמלו אנשי דגניה בזעת אפיים
שם אור השמש חזק שבעתיים.

ועוד ועוד. או, באחד במאי, כאשר הזדהה בית החינוך עם חג הפועלים והילדים צעדו בתהלוכה לעבר אסיפה רבתי בבית העם, חיבר זאב שיר המתאים למאורע:

הידיים, אחת שתיים
הידיים עובדות בעיר
עובדות בכפר
חוצבות בסלע.

זכורתני את האחד במאי בשנת 1935. ישבתי עם הילדים בבית העם. הנואמים דברו, נופפו בידיהם, הזדהו עם פועלי העולם, שכחו לגמור או לרדת מן הבמה, עד שהתנכל להם מזג האויר, וחמסין יבש, עבה ומעיק

ירד על היקום. המחנק הלך וגדל, הילדים שבין כה וכה לא תפסו בדיוק את מטרת ההתקהלות הזו, התחילו להתמוטט, הרכינו ראשיהם והיו על סף העלפון. אז העזתי אני, החדשה והצעירה, להתריע בפני המנהל על האוולת שבריתוק הילדים התמימים באולם, ביחוד ביום חמסין כל כך מעיק. רק לאחר שכנוע ארוך קבלתי סוף סוף את הרשות לחלץ את הילדים הקטנים מתוך קהל המאמינים המעולף והמשועמם שהשתתף באסיפת העם הנודעת.

אותו חמסין איום נקלט בודאי בזכרונם של כל אלה שחיו כאן במאי 1935. השרב הנורא נמשך עשרה ימים תמימים ורוח זלעפות שבאה מן המדבר העיבה את עין השמש, וברחובות העיר אין יוצא ואין בא.

בשנות השלושים, היה מיועד לכל כתה המחנך שלה שהתווה ויצר יחד עם הילדים חיי חברה פעילים לפרט ולכלל.

ביחוד הצטיין במשימה זו בית החינוך. שם עשו המורים את ביה"ס לביתם ובילו בו את מרבית שעות היום. הם השתתפו במשחקים ובריקודים בהפסקות, ערכו עם הילדים טיולים ארוכים וקצרים, ישנו עמם על הרצפה, שרו ולימדו אותם שירים שונים, לא הסתכלו לשעונם ולא התחשבו עם מסטפר שעות העבודה וניסו להקנות לחניכיהם ערכי חברות, עזרה הדדית ואזרחות. אני התקרבתי מאד אל הילדים, השתובבתי והשתוללתי עמם במשחק ה"תפיסה". בהפסקות קפצתי בחבל, זימרתי במלוא כוחי והתרועעתי עמם בכנות ואהבה.

זוכרת אני את אחת הכתות הברוכה בילדים כשרוניים. שם התגלגל תמיד צחוקה העליז של מריסה בעלת גומות החן והתלתלים השחורים והשובבים שעטרו את ראשה. תתתמיד דבק בי הצחוק הזה, לא יכולתי לכעוס או לנזוף בה ולמרות שניסיתי להתאפק התחלתי לחייך בשקט ואט אט עברתי לצחוק עליז בעוד כל הכתה צוחקת עמנו יחד. על אחד הספסלים האחרונים ישב גם יצחק, ילד בהיר שיער ומנומש. הוא לא חרג מן התלם המקובל, שקט ומופנם היה בין קהל הילדים המשתובבים, חסר חוש הומור כנראה, ישב לו מאופק בפינתו ולא השתתף בצחוק הגדול בכתה. הוא הכין את שיעוריו ולא התנגד למורה. לא הרחק מיצחק ישב חיים, עיניו יוקדות, ובלוריתו השחורה מתמרדת על מצחו. הוא דילג בחצר כאחוז קדחת פנימית, הירבה להג, חרז חרוזים והשתמט מעבודת כפיים במטבח או בחדר־האוכל.

באחד הימים ערכנו "יום תזונה" בביה"ס. הילדים קישטו בציורים שונים את חדר־האוכל, הם ציירו ותלו על קירות המסדרונות פלקטים המדגימים את אבות המזון, תפריטים מומלצים ופסולים והתכונה היתה רבה בין כתלי הבנין. בתוך כל ההמולה הזאת, בעודני מתרוצצת מפנה לפנה, הפתיעני חיים בעל העיניים הבוערות, כאשר עצרני בחצר ובקול

נרגש אמר לי: ״ציונה, כמו מים חיים לצמא במדבר, כך הנך לבית החינוך״. ואמנם, מלים כאלה עלולות לעודד לא רק אשה מבוגרת כמוני, היום, אלא גם בחורה צעירה, כמוני בימים ההם.

לאחר שנים רבות, ואני כבר מבוגרת וגם הילד התוסס התבגר, פגשתיו בקפה ״עטרה״ בירושלים. הוא הכירני, ניגש ודרש בשלומי. לרגע לא הכרתיו אף לא קשרתי את מראהו עם הספר ״פרחי אש״ שנכתב בכאב גדול כל כך אחרי מלחמת השחרור. אולם, מבלי משים, עבר לפני עיני הילד הרגשן, אשר אינו מוצא מנוחה לנפשו, וככה סתם נפלט מפי: ״חיים, הרי תמיד אהבת לדבר הרבה ולעשות מעט״.

לאחר מכן, כאשר עיכלתי מה שאמרתי, הצטערתי על כי נשמטה ממני פגישה חמה וכנה.

ילדה מיוחדת במינה היתה נ. מראֶהָ חיוור, שערה ישר ומבטה עיקש. נדמה היה כאילו היא מתחמקת ממגע אישי עם הזולת. בעיני דמתה לאותו פרח הנקרא בפינו ״אל תגע בי״ אשר לכל משב ומגע קל הוא מקוון את עליו לקרבו ונסגר כליל לסובבים אותו. הילדה הזו נמצאה בתוך עולם משלה, שם אין מוסרות או התחייבויות. היא החסירה שעות וימים, לא עקבה אחרי תכנית הלימודים, אף לא התגוננה או הצטדקה, אלא עשתה את כל העולה על רוחה באין מעצור או מכשול. המורים עזבוה לנפשה וקבלוה באהבה עת הואילה לפקוד את הכתה. אולם, כאשר התבגרה, מצאה לה את דרכה המיוחדת ויצרה רבות במקצועה.

העיר הלכה והתפשטה צפונה. רחוב דיזנגוף התמשך לעבר שדרות קרן־קיימת, אשר החולות עדיין שלטון בהן. קמו שיכוני עובדים בשדי־רות קרן־קיימת, ברחוב לוי יצחק ועוד, וילדים שם לרוב. כך נוסד הסניף לבית החינוך ״מרכז״ בצפון העיר ונקרא בשם בית חינוך ״צפון״. חלק מן המורים הדגולים עברו ללמד ב״צפון״ ובמוסד זה, אשר שמר על צביונו המיוחד, ביקרו ומבקרים ילדים ונכדים של אנשי ארץ ישראל העובדת.

בתי החינוך הללו היוו את העתודה ל״בית ספר תיכון חדש״ – מיסודה של המחנכת טוני הלה – אשר הגיעה ארצה עם גל העליה הגרמנית. בתשתית בית־הספר הנ״ל בלטו הידע השיטתי והמעמיק, היסודיות והתוכניתיות של המייסדים יחד עם האידיאולוגיה הציונית והפועלית של ההורים. כל הורה, שחשב את עצמו לאדם מתקדם ופתוח, שלח את בנו לבתיה״ס הנ״ל.

אולם, עם התקדמות הזמנים, העיר הלכה והתפשטה. המרחקים גדלו, קמו הגימנסיות העירוניות שבלידתן הבטיחו רבות. גם הגימנסיה הרצליה חידשה נעוריה בבנינה החדש. מנהלי תיכון חדש התבגרו והתעייפו, ההורים שמחו לשלוח ילדיהם ליעדים יותר קרובים ו״תיכון חדש״ נכנס לשורה הרגילה של כל התיכונים בעיר.

חלק שלישי

יהדות גרמניה מתערה במולדת

תמורות במנהגי החיים בישוב

שנת 1933 על כל זוועותיה. חיי הקבע של יהדות גרמניה הלכו ונתערערו, גלי טינה וחוקי אפלייה דחפו משפחות ובודדים לעקור, לברוח ולחפש לעצמם חוף מבטחים.

כך זכתה ארצנו הצחיחה מזת השרב ומוכת הקדים לעלייה גדולה וחשובה מגרמניה. חלק מן הבאים השתייכו עוד בארץ מוצאם לאיגודים ציוניים או יהודיים אחרים. נימנו עמהם חברי תנועת הנוער הציוני, כחול לבן, יוצאי איגוד הסטודנטים הציוניים או איגודי ספורט, מועדוני טניס וכו'. אנשים אלה היו בעלי הכרה ציונית והתגעגעו לארץ עוד בגרמניה. בחובם היתה הרגשת השתייכות ורצון כן להשתתף בבנין הארץ. אולם היו גם כאלה, אשר באו משכבות מתבוללות, אשר משב רוח הציונות טרם צרר אותן בכנפיו. כאלה, אשר במשך דורות השתדלו להידמות לגוי שישבו בקרבו. אלה קיבלו צביון פרוסי על כל חוסר גמישותו וחוסר יכולתו להסתגל לתנאים אחרים וחדשים.

העלייה הברוכה הזו הביאה עמה מטען גדול של תרבות, ידע, הרגלי־חיים, מוסכמות שונות, נימוסין, חריצות, אי רתיעה מכל עבודה ונכונות רבה להכות שורש ולהקים דור חפשי בארצנו. בעצם, הם היו אנשי חובה ואחריות. הם לא התאוננו, לא רגנו ולא רטנו. אלא להיפך, טמנו את רגשותיהם בחובם ולא הפגינו אי־נוחות או רגשי־תסכול. אולם בגלל תמימותם והגינותם ובעיקר בגלל קשיי למוד השפה – התקשו להשתלב בדפוסי ארצנו.

אנחנו, בני הארץ הצברים, ילדי עולים ממזרח אירופה, נפגשנו עמם בחיי יום־יום בשטחים שונים ולא פעם התקיימה כעין התכתשות "גזעית" בינינו. מקורות התרבות שלהם ושלנו, תפיסת החיים והיחס לערכים היו שונים אצלנו ואצלם, חיינו בקטבים רחוקים וזרים. אנחנו שאבנו את ידיעותינו ממקורות המוסר היהודי. התעמקנו בידיעת התנ"ך, אשר הפך בשבילנו למקור ההיסטוריה של עמנו, למבוע לא

אכזב לליטושי הלשון והשירה, לדברי מוסר־השכל, לידיעת הארץ, נופה וטבעה. אנחנו התרכזו בתנועת שיבת ציון, שראשיתה שירי יהודה הלוי והמשכה בשירי ביאליק. והשירה החילונית התמקדה בשבילנו בשירת טשרניחובסקי ושניאור וכן בתרגומים מספרות העולם שהופיעו לרוב בהוצאת ״שטיבל״, תרגומי יצירותיהם של גדולי הסופרים הרוסיים ושל חלק מן הסופרים האנגליים והצרפתיים. לעומתנו, הביאו עמם עולי גרמניה מטען עמוק ורחב של חינוך וידע בפילוסופיה ובמיתולוגיה היוונית והרומית. הם למדו את הענקים גיתה ושילה, הם נולדו וגדלו בערים ועיירות בעלות מסורת ארוכה של בנין וארכיטקטורה. הם הכירו תיאטרון ואופרה מצויינים, מן החשובים בעולם. הם חיו במשך שנים בדפוסים של חברה מאורגנת והקפידו על החוק והמשפט. הם קיבלו בירושה מוסכמות חברתיות של ״עשה״ או ״אל תעשה״. הנה כי כן, נוצרה תהום בינינו. אנחנו בני הישוב, הרגשנו בחסר לנו, אולם יחד עם זאת נרתענו מהם בחשבנו כי הם מסתכלים עלינו מגבוה ומבטלים את כל מטען ההשכלה שלנו.

לאחר שהתישרו כל ההידורים, ספרו לי ידידים מיוצאי גרמניה, כי הם הם שלָקו באותה תקופה בהרגשת נחיתות, הן בגלל ההינתקות מן הקרקע ממנה ינקו במשך דורות את השכלתם וכל האכזבה הכרוכה בכך, והן בגלל חוסר כשרונם ללמוד ולהתבטא בשפת הארץ החדשה לרוחם.

אנחנו, הצברים המתלהבים ומשתלהבים על נקלה, נתקלנו אצל ה״ייקים״ באיפוק וכיבוש־הרוח הגובלים בשתיקה, תופעות שייחסנו אותן לחוסר רגישות ולמזג קר. את היסודיות וחוסר הגמישות שבגישתם לבעיות שונות, ראינו ככבדות תפיסה, כחוסר הומור וכתמימות, והפער בינינו היה גדול.

כיום, לאחר שנכנסתי בקהלם, למדתי להעריך ואפילו לקנא בחינוך־כם, חינוך שעיצב טיפוס־אדם רגוע ושקט, אנשים היודעים לטמון פצעיהם בחובם ואינם נותנים פורקן לכאבם לעיני הבריות.

העלייה הגרמנית, על כל צרכיה ודרישותיה, שינתה את האטמוספי־רה התרבותית בעיר, אף הרחיבה והעמיקה את דרישות הציבור בכלל. רבים מעולי גרמניה שהתיישבו בתל־אביב, התמקמו ברחוב בן יהודה והרחובות הצמודים לו. רובע זה נבנה יותר מאוחר מרחובותיה הראשונים של תל־אביב הקטנה. דירותיו היו יותר חדשות ומודרניות. רוב הבתים בעלי הקומות כאן היו מיועדים להשכרת דירות. מבלי משים נוצרה בסביבה הזו קהילה חדשה המנהלת את חייה על טהרת השפה הגרמנית. ברחוב פרישמן, בין בן יהודה והירקון, שכן בית הכנסת שלהם אשר נקרא בשם ״איחוד שיבת ציון״, לא הרחק ממנו קמה גימנסיה עבור ילדיהם בשם ״בן יהודה״. כיום, לאחר מיזוג הגלויות, כאשר ילדי יוצאי גרמניה

השתלבו בחיי יום־יום של הנוער בעיר, שבקה הגימנסיה הנ״ל חיים לכל חי.

ברחוב בן יהודה הופיעו חנויות ספרים גדולות כמו ליגום או לנדס־ברג, אשר חלק הארי של הספרות והעתונים שבהן היה על טהרת השפה הגרמנית וגם מעט אנגלית. אני ביקרתי בחנויות אלה לעיתים רחוקות, עת נזקקתי להכין מתנה לידידים מהחוג ״הגרמני״.

לפתע צצו חנויות הדליקטסים, אשר היוו נאות מדבר בין חנויות המכולת שלנו. מי אינו זוכר את חנות כהן, או קון כלשונם, אשר ברחוב בן־יהודה, בה שרר סדר ונקיון למופת. הזבנים לבשו חלוקים מבריקים מלובן, ושרתו אותך באדיבות וברצון וכמובן על טהרת השפה הגרמנית. באי החנות לא ויתרו על הרגלי תפריטם. אם חשקה נפשך בשִׁינְקֶן, היה עליך לפסוע על בהונות רגליך לחדר אחורי עמום, שם חתכה מכונה את פרוסות בשר החזיר הטעים בעובי המבוקש. אני לא הייתי מימי להוטה אחרי מאכל תאוה זה, אולם אלה, שהיו תאבים לנגוס בפרוסות ״חזיר״ – כך נקרא המטעם בפי תושביה הותיקים של ת״א – היו נאלצים בימים הקדומים לכתת רגליהם בחולות העמוקים למושבה הגרמנית ״שרונה״, היא כיום ״הקריה״, ולקנות בצנעה את מבוקשם.

בחנות המזון של יוצאי גרמניה כאילו נקטלו ונעלמו הזבובים מן העולם. כאן נראה הכל סטרילי ומעורר תאבון. את הדג־מלוח לא שלפו יותר מתוך חבית גדולה ומרופטת, אף לא דלו זיתים מאיזה פח מחליד שהעלה עובש על פניו. כאן הופיע הדג־מלוח המבוקש מקורצף ומקולף, מונח על מגש צחור ולידו, על מגש אחר, סלט תפוחי־אדמה, אשר זה מקרוב קנה לו מקום בתפריטנו. במגשים הערוכים על הדלפק יכולת למצוא סלטים שונים במיונית, ממרחי גבינות וכיוצא בזה. אצל קון, לא ארזו לך את מבוקשך בנייר עתון, אף לא הרטיבו אצבע בריר הלשון לפני שלקחו נייר פרגמנט. כאן קבלת לידך חבילה נקייה וארוזה בנייר חום. לחמניות טריות מצאת בארון מיוחד. הן לא נזרקו יותר לקופסת קרטון על המדרכה מופקרות לאבק הרחוב וריחותיו. ובאותם הימים טרם היו מזגנים בנמצא. טרח אדון קון וקבע מאוורר גדול באמצע התקרה – להנעים את האוויר והאווירה על קהל הקונים.

תוך זמן קצר נתפסנו אף אנחנו לנוחות האירופית הזאת ולא הידרנו רגלינו מחנויות הדליקטסים של ״הגרמנים״.

העולים החדשים קבעו לעצמם מושב בעיר. ברחובות הראשיים, אלנבי ונחלת־בנימין, הופיעו חנויות הבגדים ההדורות הראשונות: א.ב.ג., איטם ו״מדים״. בעליהן בעלי הנסיון והידע העתיקו חלק מרכושם ארצה ובעקבותיהם גם את קהל צרכניהם. הם ידעו כיצד להציג את מצרכיהם בחלונות הראווה בטוב טעם ובהדגשה וכך משכו חלק גדול גם מקהל

הישוב הותיק, אשר מצא שם שרות אדיב והיצע מגוון ומודרני של בגדים. כעת למדנו כי ישנו מקצוע מיוחד הנקרא בשם ״דקורטור חלונות״. ההתחרות בין החנויות על החלון היפה הלכה וגדלה. אט אט נעלמה האנדרלמוסיה של המוצגים ואבק הדורות שנערם בחלונות נעלם אף הוא.

עולים רבים, ביניהם אקדמאים או סוחרים בני המעמד הבינוני, שלא הסתדרו במקצועם, היו נכונים לכל עבודה ואימצו להם מקורות פרנסה שונים. הם תרו אחרי שרותים שטרם היו מקובלים בארץ. הם ניסו להקים מפעלים קטנים. היו שהצליחו, אולם רבים נכשלו. הם ניסו להקים קואופרטיבים שונים. היות שחינוכם בארץ מולדתם פתח אצלם חוש לנקיון, דיוק ואהבת ״מדים״, היו הקבוצות הללו מתבלטות במדיהן שציינו את אופיין המיוחד.

קבוצה יוצאת דופן מעוררת עליצות בחוצות תל אביב היתה זו של ״מנקי החלונות״. בעברי לתומי באלנבי, נתקלו עיני לפתע בתלת־אופנוע עליו מורכב סולם גבוה ובראשו מתנוסס שלט המכריז באותיות קידוש לבנה ״ניקוי חלונות״. רוכבי התלת־אופנוע היו חבושים קסדות קטנות וכתומות, ענודים סינרים בצבע גזר ובידיהם החזיקו דליים ומטליות כתומות. מאחריהם הזדנב קהל סקרנים. האנשים הממושקפים והמגולחים שישבו באופנוע הצטחקו לעבר העוברים ושבים. איש לא הצליח לחדור מעבר לבת־צחוק זו ולראות את המתרחש בלבם, שמא מרירות או אכזבה ואולי תקוה ורצון עז להשתרשות. למרות העובדה כי הוסיפו נופך צבעוני לנוף העיר, נעלמו תוך זמן קצר מן התמונה. נראה, שהישוב ביכר את עבודתה של שמחה התימניה על שירותם שלהם.

קבוצה אחרת שהתארגנה אז היתה של ״מוכרי הנקניקיות״. אכילת נקניקיות היה בה מן החידוש בארץ, ועל אחת כמה וכמה אכילת נקניקיה בתוך לחמניה עם חרדל. בקבוצה הזאת חברו יחדיו בעלי מקצועות חפשיים, זמרים ובוהמים, וגם כאן תפסו המדים מקום נכבד: חלוקים צחורים ומגבעת טבחים גבוהה ולבנה לראשם, על חזם נשאו דודי מתכת קטנים, אשר מדי פעם לפי בקשת הקונים שלפו מתוכו נקניקיות מהבילות. בלילות סגריר ורוח כיתתו מוכרי הנקניקיות את רגליהם בפתח התיאטרון או הקולנוע ללא תלונה או טרוניה ובת צחוק מתמדת על שפתיהם. שריד בודד מהימים ההם היה מסתובב בלילות עוד לפני מספר שנים בככר מוגרבי ומספק את ״סחורתו״ לקוניו הקבועים. הלה היה שולף את הנקניקיות בחריצות כפיים כאילו נולד לתפקיד.

קואופרטיב אחר, אשר יסדו העולים מגרמניה, נועד להעברת מטלטלים ממקום למקום. בימים ההם טרם נפוצו ה״בתים המשותפים״.

אנשים התגוררו בדירות שכורות. הם היו קלי־עקירה יותר מאתנו כיום, ועם בוא ה"מוחרם" – מועד החלפת הדירות – נהגו משפחות רבות לעבור מדירה אחת לאחרת, הכל לפי הצורך והמקום. תמונה שכיחה היו אז העגלות הרתומות לפרידות ונהוגות בידי עגלונים יהודים או ערבים, אשר היו עמוסות ברהיטים לרוב, מטלטלים שונים וכלי מטבח שנכרכו באנדרלמוסיה עם כלי מיטה או בגדים. אמנם, לקראת סוף שנות העשרים, התארגנו העגלונים היהודים ויסדו קואופרטיב של טנדרים, אולם אלה עדיין לא שמעו על "שיטה" באריזת חפצים, ו"מוחרם" היה לשם דבר ולסיוט לעקרות הבית.

יוצאי גרמניה הביאו עמם נסיון וידע בהעברת חפצים, ובקואופרטיב שלהם "זהיר" השתמשו בטנדרים נקיים, מצויידים בשמיכות לרפד ולכסות בהם את הרהיטים. הם ציידו מראש את המשפחות העוברות בארגזים גדולים בהם ארזו מבעוד יום את חפציהן. הם ידעו לעטוף תמונות בזהירות ובכובד ראש. במחיר תשלום לא גדול נאותו לבוא לביתך ולארוז עבורך את כל כלי הזכוכית והחרסינה שברשותך. איזו נוחות – איזו מהפיכה!

מהפיכה גדולה חלה בבתי קפה ומלונות בארץ. אמנם, בתחילת שנות השלושים, התקיימו כבר בתל־אביב בתי קפה מסויימים, שם נהגו ללגום כוס תה בלימון, לזלול גלידה בימי החום או להיטיב את הלב על כוס לבן או קפיר. מראם החיצוני של בתי־קפה אלה לא היה משובב את הלב. הכסאות רעועים, הקירות עירומים, השולחנות מתנועעים כך שמקומות אלה לא היוו מקום מפגש קבע לרעים ולידידים.

העליה הגרמנית לא ויתרה על הרגליה ועקרונותיה. בית הקפה שלה שימש לפגישת אנשים לשיחה, להתייעצות, ולפעמים סתם לגלגול רכילות. אנחנו, בני הארץ, הלכנו מהר בעקבותיהם ולמדנו להשתמש וליהנות מן הפגישה ב"קפה". עדיין זכור לי היטב קפה "עטרה" הראשון. הוא נפתח ברחוב אלנבי (לפני רחוב דיזנגוף היה זה הרחוב הראשי), במקום שם נמצא היום קפה קפולסקי, בדיוק מול "עטרה" היום. כדי להגדיל את שטח המחיה שלו, הקימו בצד הבית סככה צבעונית על גדר הבית וצרפו את המעבר שבחצר אל הקפה שבחנות. בשטח צר זה הציבו שולחנות קטנים וחומים כצבע הקפה וגם כסאות מתאימים להם. היושבים שם בצפיפות, יכלו להסתכל אל הרחוב ולצפות בעוברים ושבים. בקפה הזה, שמחיריו היו עממיים, התרכזו רווקים וטובים מבין עולי מערב אירופה. רבות מבנות תל־אביב הנאות, אשר בנבכי לבן תרו אחרי "חתנים" אקדמאים או מתורבתים, נהגו לטייל לתומן על יד הקפה הפתוח הזה, והיה כי הצליחו לתפוס עינו של אחד הרווקים הללו, נכנסו בדרך מקרה כביכול פנימה, מצאו מקום בין השולחנות הצפופים,

לגמו כוס קפה באטמוספירה שהיתה זרה להן לחלוטין, ובלבן מבצבצת התקווה לפתוח בשיחה עם היושבים בקרבתן.

אלה מן הישוב הישן ששתו קפה בביתם – והללו לא היו מרובים – נהגו לקלותו על מחבת בביתם ולטחנו בטחנת הקפה העשויה מנחושת. כעת, חיים חדשים. בקפה "עטרה" קולים קפה טרי מדי יום ביומו, ניחוחו עולה למרחוק, ומספר הקונים הולך ורב. הם, היהודים מגרמניה, הביאו עמם גם דרכי תעמולה חדשים, כמו למשל, אותה בובה גדולה ומצחיקה שהציבו בחלון הראווה של "עטרה", אשר בידה החזיקה ספל קפה ופתחה וסגרה את פיה באופן אוטומטי. הבובה הפכה לאחת האטרקציות של רחוב אלנבי. בשעות מסויימות בבוקר, יכולת למצוא בסמוך לחלון הבובה הנ"ל הורים מודאגים יוצאי מזרח אירופה, אשר הגיעו במיוחד הנה עם פרי בטנם המסרבים לבלוע את דייסת הפירות הידועה שהיתה מוכתבת להם ע"י קופת־חולים. הבובה האוטומטית הזו באה לעזרתם של ההורים. היא, בלי יודעים ובקצב פתחה את פיה והופ, בחטף בלע התינוק ה"ירוד" כפית מלאה דייסה ואם הבנים שמחה.

וברחוב אלנבי מספר 66 נפתח קפה רפאל. הם, יוצאי גרמניה, קראו לו בשם "רַפַּאֵל", בית־הקפה שבימות הקור צומצם בתחום החנות, התפשט בימות החמה החוצה על המדרכה הרחבה. הוא קנה לו שם בעוגותיו המצויינות, ביחוד בעוגת הגבינה ושטרודל התפוחים. בית־קפה מהודר זה היווה מקום מפגש לאנשים מבוגרים אשר באו לשפוך לבם לפני רעים ושותפים לגורל הגלות – על כוס קפה ניחוח ועוגה של אחה"צ. הגבירות המבקרות כאן לא נפרדו מפרוותיהן והגברים מעניבו־תיהם. סְפוּרים היו בני הארץ שביקרו שם. אני לא פגשתי מעולם מכר או מודע בבית הקפה הנ"ל.

עולי גרמניה הביאו עמהם "ליפטים", ארגזי עץ גדולים כבתים ואחרים קטנים מהם. בארגזים האלה ארזו בהקפדה את שארית הפליטה מרכושם אולם גם המעט שהביאו עמם נראה בעינינו כשכיות החמדה, בהשוואה לדירותינו הדלות ומספר חפצינו המצומצם.

העליה הגרמנית חוללה מפנה ניכר בתרבות הדיור בארץ. למרות העובדה שעולי גרמניה חישבו פרוטה לפרוטה, שכרו לעצמם דירות קטנות ולפעמים אף התגוררו שתיים שלוש משפחות בדירה אחת, הרי לא ויתרו על הרגלי הנוחות והטעם האסתטי שהביאו עמהם. הם דחסו לתוך דירותיהם רהיטים מחוטבים ומסוגננים, כלי כסף ובדולח וחרסינה משובחת ועתיקה. הם ישנו על מזרוני קפיצים וישבו על כורסאות נוחות ובחדריהם הצפופים בנו והציבו ספריות גדושות ושלמות על נושאים מנושאים שונים. כל ה"סידור" הזה, שהיה כרוך בקשיי קליטה, בחוסר שפה, בעימות מתמיד עם מושגים שונים, בהתנגשות עם רוח ההומור של

הישוב על חשבונם – נעשה בשקט ובצנעה, מבלי להתחכך האחד ברעהו או מבלי רצון להסיג איש את גבול רעהו. אבי נהג לפוש מעמל היום וחומו בישבו על ספסל עץ צר וקשה במרפסת בגופיה לגופו וכל אימת שהגשתי לו כוס תה מהביל מן המיחם היה שבע רצון, כי התפרק כליל מטרדות היום. הוא לא העלה על דעתו כי יותר נוח להתפרקד על כורסא מרופדת ונוחה ולהירדם לשעה קלה בעוד ראשך רכון על משענת. בלילות חורף גשומים, עת פקדונו נדודי שינה בגלל הקור החודר והרוח המיללת מבחוץ, היינו רגילים להתגלגל מצד לצד על מזרון קש אשר גבנונים ובקעות הופיעו בו לסירוגין. התכסינו גם בשמיכות צמר־גפן כבדות אשר נדושו מרוב ימים. חיי היום־יום היו מושתתים על אימפרוביזציה ואת הקשיים הטכניים קבלנו כצו מגבוה.

עלי להודות, כי היו אלה יוצאי מערב אירופה שדחפו אותנו בני הישוב ויוצאי מזרח אירופה ללמוד מהרגליהם. כך אימצנו לעצמנו מושגי נוחות, טעם יותר תרבותי ושיפור ניכר בחיי היום־יום שלנו.

מן האנשים הקרובים לי למדתי כיצד התגוררו שלוש משפחות רופאים בדירה משותפת בת חמישה חדרים ברחוב אלנבי. לכל משפחה היה חדר מגורים שלה ועוד חדר לקבלת חולים ולבדיקתם. החדר החמישי היה חדר המתנה משותף ובו פסנתר־כנף מצוין, עליו פרט להפליא ד"ר הורביץ וכך העביר את הזמן בין ביקור של חולה מצופה אחד לבין ביקור־שמא של חולה אחר. באותה דירה מבורכת נערכו ישיבות רבות עם יסוד התזמורת הפילהרמונית הנודעת שלנו. שם, על יד הפסנתר, בלוויו של ד"ר הורביץ, התאמנו הוברמן, תלמה ילין ואחרים. שם המתיקו סוד והזמינו כל מיני מוסיקאים למבחנים ועל שולחן הכתיבה של השותף לדירה, ד"ר רבאו, נוסדה התזמורת הפילהרמונית שלנו.

בעקבות העליה הגרמנית הגיעו ארצה אקדמאים רבים. השפה לא היתה שגורה בפיהם ולכן נתקלו כאן בקשיים רבים. עורכי־דין, למשל, נאלצו לעבור בחינות מיוחדות אשר כללו את תורת החוק התורכי, ורבים מהם נרתעו מהבחינות הנ"ל ותעו דרך ארוכה עד אשר מצאו את מקומם. במקצוע הרפואה נוצר עודף ניכר של רופאים. חלק ניכר מן הבאים היו בארץ מוצאם רופאים בכירים אשר תפסו שם עמדות מפתח ותפקידים נכבדים בבתי חולים. היו ביניהם גם רופאים עצמאיים או רופאי קופת־חולים. כאן בארץ נתקלו כולם בקשיים שונים. אלה שהצליחו והעזו לשכור דירה ולפתוח פרקטיקה פרטית, נדונו במקרים רבים לחוסר עבודה, ביחוד אם לא יצאו להם מוניטין בארץ מוצאָם, כי בהתחלה היו תלויים באוכלוסיה הגרמנית בלבד. היו כאלה שהתקבלו לעבודה במרפאות קופת־חולים אולם תוך זמן קצר נעשו רבים מהם

מתוסכלים. הם גילו כי הינם נתונים לשלטון הפקידים אשר דחסו מספר רב של חולים לתוך המרפאות. העבודה בצורה כזאת, כאשר חשוב ההספק ולאו דווקא העזרה הרפואית, דיכאה את רוחם. אבל הם נאלצו להיאחז במרפאות כי הבינו שזו היא הדרך היחידה המאפשרת להם להכיר את ציבור החולים, להשתלט על השפה ולהשתלב בחיי הישוב.

בין העולים היו אנשי הגות, בעלי שם בינלאומי, פילוסופים, מדענים והומניסטים. האריות שבהם הצליחו להשתלב בסגל המרצים והחוקרים באוניברסיטה העברית. הם עבדו כדרכם – בהתמדה ועקשנות, חתרו להתקדמות מרקיעה, שאפו ליצור אוניברסיטה המושתתת על ידע ומחקר ומרכז רוחני צרוף שמוקצה בו מקום לטובים ולמצטיינים.

רבים מהאקדמאים הצעירים נשארו ללא עבודה ונאלצו להחליף את מקצועם. הם לא התייאשו ולא נרתעו מלקבל על עצמם כל עבודה. לפיכך זנחו את מקצועותיהם מתוך הכרה ובחירה חופשית. הם בחנו את מצב שוק העבודה וביסודיות האופיינית להם עברו רבים מהם לחקלאות. הם למדו בדייקנות את בעיות הלול והרפת. וכך קמו כפרי עולי גרמניה מיסודה של "רסקו", כמו "רמות השבים", "כפר שמריהו" ו"כפר ידידיה" – שם עשו רופאים, רוקחים ועורכי־דין צעירים בלול וברפת כאילו היו איכרים מבטן ומלידה. הם היו הראשונים שביצעו בהצלחה את גידולי האספרגוס והרובּרבה ואלה מבני הארץ שטעמו מטעמים אלה בטיוליהם בחו"ל הפכו לצרכנים נאמנים למצרכים הנ"ל.

למשל, בכפר שמריהו, שהצטיין ברפתותיו, הקימו מחלבה מודרנית ובה תעשיית גבינות קשות וצהובות כמוהן לא הכירה הארץ אלא מיבוא הולנדי. עד בוא היהודים מגרמניה, האמינו תושבי הארץ באגדה המתהלכת, כי באקלים ארצנו פסה כל אפשרות ליצור גבינות כאלה. והנה, באו "הגרמנים" הללו, ביניהם כימאים ובקטריאולוגים, אשר הפעילו את אוצרות ידיעותיהם, ערכו ניסויים במעבדות מיוחדות (ומי חשב אצלנו כי לתעשיית גבינה זקוקים למעבדות?) גידלו והצמיחו תרביות חיידקים שונים, היוצרים חורים גדולים, או קטנים, ובזכות אותם חיידקים מקבלת הגבינה המבוקשת אחד משבעת טעמי גן־עדן. הם הצליחו סוף סוף לייצר, אף להוציא לשוק גבינות שונות אשר שמות אירופיים דבקו בהן – וכך ירדו מגדולתן הקצקבל וגבינת העיזים – ובמקומן עלו לגדולה מיני־גבינה כגון אדמר – ורומדור, רוקפור ועוד ועוד.

תעשיית הגבינות הקשות הלכה והתפתחה, אף עברה לייצור בקנה מידה רחב ב"תנובה" ובמחלבות "שטראוס", וכיום אנו מסוגלים להתחרות במינים מסויימים מתוצרת צרפת או הולנד.

קהילת עולי גרמניה שומרת מצוות

בין עולי גרמניה היו גם שומרי דת, אשר מלאו את חובותיהם היהודיות בדפוסים מיוחדים להם, מקפידים על הידור מצוה וכבוד למסורת ולמוסדות הדת השונים. אי־לזאת נבצר מהם מלהשלים עם הרעש וההמולה, העזובה וההזנחה ששררו במוסדות הקהילה כאן. והיות שכר־חם היה יפה באירגון ובהתמדה, יסדו לעצמם קהילה כמתכונת קהילו־תיהם המוסדרות וההרוסות בגרמניה. כך קם בית־הכנסת ״אחוד שיבת ציון״, השוכן בבית קטן ברחוב פרישמן, וברבות הימים עבר לבנין המפואר ברחוב בן־יהודה. הזדמנתי לבית תפילה זה בחתונות או בחגי־גות בר־מצווה. כאן לא נקלעת להרגשת חיפזון. הגבאים לא נהגו בך בזלזול אלא להפך. הם ידעו להעניק יחוד לכל חגיגה וחגיגה. גם בננו מיכה ונכדינו חגי ודן עלו למצוות בבית־הכנסת הנ״ל. הרב ועוזריו ידעו להקנות לנוער המתבגר הרגשת שייכות לקהילה ולמסורת. גם נישואי בנותי נערכו ע״י הרב והחזן של הקהילה הגרמנית וטכס החופה השאיר עליהן וגם עלי רושם כביר. ביחוד שבה את לבי יחס הכבוד שלהם לתפקידם. הגישה המאופקת והעדינה אל חתני החג והסובלנות הדתית כלפי קטני האמונה. עלי להודות ולהתוודות כי אף אני, הצברית המושבעת, הרגשתי והודיתי במקרה זה בעליונות יהודי גרמניה עלינו.

ומה שנוגע לחברה־קדישא – הרי סוף סוף, לאחר ארבעים שנה של העליה הגרמנית, מוצאים גם סדר־מה בועד הקהילה שלנו. לעולם לא אשכח את צורת הלוויות שהיתה נהוגה בארץ, את חוסר הכבוד למת, את חוסר ההתחשבות במשפחה האבלה, את הקפוטות המרופטות של אנשי חברה־קדישא, את טלטול המת באלונקה מזוהמת, ולבסוף את זריקתו לבור הנורא לעיני כל המלווים. וביחוד את האדישות הנוראה של כלי הקודש. בלוויות אלה עלה בראשי תמיד הפסוק ״ויעט העיט על הפגרים״.

לימים השתתפתי בלוויות של עולי גרמניה. הם הקימו חברה־קדישא משלהם. רוב חבריה מחזיקים משרות כבוד ועושים מלאכתם בהתנדבות, כמנהג בארץ מוצאם. (בביתי נמצאת חנוכית כסף ועליה כתובת הקדשה לחמי מיכאל רבאו והודיה מאת החברה־קדישא של עירית ברלין.) בלוויה כזו, הופך היחס בין המטפלים במת לבין המשפ־חה ליחס אישי וחם, ובתוך מסגרת הרשמיות המאופקת ישנה הרגשה של תמיכה והשתתפות. את המת מכניסים, ולא זורקים לקברו, תחת כיסוי מיוחד וכך מקלים על המשפחה את רגע הפרידה האחרון.

הכאב והרגשת השכול לנוכח אבדן היקר והקרוב משותפים לאנשים רבים ושונים, לא כן צורת ההבעה וההתייחסות: יללת־המקוננות בלוויות של עדות המזרח; בכי נרגש והתפרצות כאב אצל יוצאי מזרח אירופה; התאפקות מוחלטת ובליעת הדמעות אצל יוצאי מערב אירופה. לעתים נדמה היה לי כי אלה האחרונים נטולי רגש הם. גם בימי האבל הם ממשיכים בשיגרת יום יום, מקפידים בלבושם, מארחים ומתארחים. אולם לאחר שהכרתים מקרוב נוכחתי בכאב העמוק והחרדר המכרסם בנבכי נשמתם.

חיי תרבות וחברה

יוצאי גרמניה ומערב אירופה לא הסתפקו באירגון חייהם הגשמיים. הם באו ארצה מארצות עשירות בתרבות המוסיקה, התיאטרון והקברט. כיוון שהשפה ורוח ההומור של הישוב בארץ היו זרים להם, ניסו ליצור לעצמם מופעים תרבותיים משלהם. הם ערכו ערבי תקליטים בדירותי־הם שם הקשיבו בריכוז ללא ניד עפעף ליצירות שינברג או ברטוק, אשר נחשבו לקומפוזיטורים מודרניים בעולם האוונגרדי התרבותי דאז. פעם, בליל חמסין ארץ־ישראלי, הוזמנתי לחוג כזה ונאלצתי להקשיב למוסיקה הזאת במשך ערב תמים. לבסוף אמרתי לתומי: ״מדוע דווקא ברטוק בליל חמסין, עת קשה להתרכז, האם לא כדאי יותר לנגן מעט מוצארט?״ נו, כולם הרימו גבותיהם, השתאו כנראה על הבורות הצברית, אף חרצו משפט, וכתוצאה מגילוי הלב שלי לא הוזמנתי יותר לחוג הנערץ הזה.

חבר אקדמאים, ביניהם רופאים רבים, מצאו לעצמם פורקן בתזמורת קאמרית קטנה, שהתאספה בדייקנות אחת לשבוע. אליהם הצטרפו גם כמה ״צברים״ נבחרים, ביניהם אחותי הכנרת צפירה אשר נהנתה מאד מרוח האחווה והחתירה לשלמות של משתתפי התזמורת.

ובסמטת בית־השואבה, נמצא אולם קטן, אולם שהיה שייך לבית־הספר למוסיקה ״שולמית״, ואשר נקרא בזמנו ״אולם ישה חפץ״. באותו אולם התקבצו זמרים ונגנים מיוצאי גרמניה ויסדו את ״האופרה העממית״ אשר יצאה אח״כ למרחב לאולם מוגרבי.

באותו אולם ראינו לראשונה "תיאטרון בובות" מיסודו של פאול לוי, אשר היה מאורע חדש ויוצא דופן בארץ והשאיר אותנו בני הארץ, פעורי־פה ומשתוממים לחכמת היצירה.

והנה עברה השמועה מפה לאוזן, כי הגיע מר טאובה, מנצח דגול ומומחה גדול ליצירות מוצארט. כמו אחיו העולים חיפש עבודה במקצועו, אך היה גם מוכן לויתורים. התארגנה איפוא קבוצת צעירות, מתקדמות בנגינה בפסנתר, כמו אחותי ידידה ובתיה רבינא, אשר השלימו לימודיהן באקדמיה למוסיקה בברלין ועוד ארבע פסנתרניות וגם אני בתוכן. (בימים ההם עוד הרביתי לנגן.) למר טאובה טרם היתה דירה או פסנתר ולכן נאלץ לנדוד על פתחי תלמידיו. רוב השעורים הקבוצתיים הללו ניתנו בבית הורי, שם היו באותה עת שני פסנתרים, האחד שרכש אבי עוד בילדותנו והכנף של אחותי ידידה, שהיתה כבר מורה לפסנתר. צורת השעורים שלו היתה מאד מקורית ומאלפת. כולנו יחדיו ניתחנו סונטה של מוצארט, האחת מנגנת את היצירה, השניה מנגנת רק את הלווי על הפסנתר השני, והאחרות מזמזמות כל מיני מעברים. וכך למדנו כל תו ותג של היצירה. מובן כי מר טאובה נתן את הסבריו בגרמנית. הקומנטרים וההלצות שהחלפנו בינינו היו בעברית אולם הוא צחק עמנו כאשר פרצנו לפתע בצחוק.

השעורים הללו פתחו לפני עולם של שיח וניתוח, עולם של פענוח ומוטיבציה. עכשו נוכחתי לדעת כי שתים־עשרה שנות לימודי במוסיקה, היו צחיחות, מורי קדמוני רק בביצוע אקדמי וטכני של יצירות מבלי לפתוח לפני שער רחב יותר לעולמה של המוסיקה. לאט לאט הכרתי מוסיקאים צעירים אשר טרם תקעו יתד בקרקע שלנו. אירגנו בבית הורי לילות שבת של מוסיקה. בין הבאים היה ד"ר הורביץ הפסנתרן, פרנק פלג, צעיר שזה עתה הגיע מפראג, הכנר והצ'ליסט האחים ויסברג, אשר לימים נמנו עם חברי התזמורת הפילהרמונית, וכמה נגנים ישראלים.

הנגנים האירופיים היו מאומנים על נגינות אנסמבל – שלישיות ורביעיות ודואטים בלווי פסנתר, והיו בקיאים בכל הלהטוטים והאימפרוביזציות במוסיקה. בערבים חברתיים אלה אשר נועדו לבידור, נפתח לפני עולם חדש ועליז. המנגנים המציאו כל מיני מעברים מצחיקים ביצירות הקלאסיות, הטליאו יצירה של קומפוזיטור אחד על גבי משנהו וניגנו פופורי משוכלל מבלי לעבור מסולם אחד לשני, וקהל המאזינים, אשר הכיר את רוב היצירות, זיהה את השינויים ומלא פיו צחוק על כוח ההמצאה הנפלא ורוח ההלצה המוסיקאלי של המנגנים הללו.

אולם מובן, כי כולם, כולנו, היינו צעירים ושמחת החיים הטבעית

של גיל הנעורים היתה לדחף פנימי לקראת יצירה, שינויים והלצה.

את בעלי, ארוין רבאו, הכרתי לרגל עבודתי במחלקת ההדרכה לתזונה. בשנות 1935/36 עבדתי בהדרכה בקיבוצים. מצבם הכלכלי של הקיבוצים בימים ההם היה גרוע. תחרות פרועה השתוללה בין התוצרת החקלאית של הארצות השכנות וזו שלנו. תעשייה כמעט שלא התקיימה בקיבוצים. אי־לכך היה תקציב הכלכלה שלהם מצומצם. אם אינני טועה הוא הסתכם ב־28 אגורות לנפש ליום. בבקורי השגרתיים בקיבוצים, שם נסיתי בעזרת המחסנאית ליעל את התקציב, נתקלתי בעובדה כי נשים הרות מקבלות מנת מזון מוגזמת, היינו, שתי ביצים וגביע שמנת לארוחת הבקר. כמו כן הגדילו גם את מנות הבשר שלהן ולא חסכו מהן מאומה. הקיבוצים היו עדיין צעירים והמשפחות שאפו להקים דור. ולכן רב היה מספר החברות שנכנסו להריון. נהגתי אז לתת הרצאות בערבים בחדר־האוכל, לשכנע את החברים לאכול גבינה לבנה ולהשתמש לשתייה גם בנוזל הנשאר אחרי קרישת החלב היות שגם בו נמצא חלבון לרוב. עד אז נהגו להפרישו לעגלים. המלצתי על אכילת דג פילה שמחירו היה סביר ודרשתי כוס חלב ליום לכל חבר. לתמהוני נתקלתי בתפריט העמוס של הנשים ההרות. הבעתי את השתוממותי ואף ניסיתי לשכנע בכוח הידע שרכשתי במקצוע ולהוכיח לחברים כי אמהות לעתיד אינן זקוקות למנות כפולות, היות שלרגל מצבן הן לא עבדו עבודה פיסית קשה. הוכחתי ע״י טבלאות שונות, כי הגברים העובדים בשדה סובלים מבלאי יותר גדול של השרירים, אי לכך הינם זקוקים לתפריט מאוזן ויש לחלק באופן שווה את התקציב לכל החברים והחברות וע״י כך להעשירו. אולם, למרות הטפתי, לא קצרתי הצלחה בנדון. פניתי למרכז קופת־חולים בבקשה ובהצעה לשלוח רופא גניקולוג להרצות בנושא, בתקווה כי הופעתו האוטוריטטית תתרום לפתרון הבעיה. ״המרכז״ קיבל את הצעתי והמליץ על ד״ר רבאו כאיש המתאים לתפקיד. באתי לביתו באלנבי 66 במטרה לתאם את תוכנית ההרצאה בינינו. לתמהוני פגשני אדם צעיר הנראה כנער שובב ומדבר עברית עילגת וצחוק טוב על פניו. לאחר שהסברתי לו לאט לאט למען יבין את מטרת בואי, אמר גלויות, כי איננו בקיא במיוחד בבעיות התזונה. ניסיתי לשכנעו לקבל את התפקיד, אף הבטחתי להביא לו מספר ספרים לעיון. לאחר ימים מספר חזרתי לדירתו והשארתי שם שלושה ספרים בתורת התזונה. בראש כל ספר הכנסתי פתק בו סימנתי את שם הפרק והדף, אשר ימצא בהם את החומר הדרוש לו. לאחר שנים סיפר לי, שהמיון הדייקני – ולדעתו האקדמי – שבפתקאות הללו עשה עליו רושם כביר ולהפתעתו ״מצא בתוך השממה״ אדם המכיר את חוקי הדייקנות המדעית אליהם הורגל בארץ מוצאו.

כעבור שבוע עברתי ברחוב אלנבי בדרכי למטבח הפועלים ברחוב ברנר. לפתע נבהלתי בהרגישי כי אוטו "מוריס" קטן עוקב אחרי אף מבקש לדרסני. פניתי אחורה וראיתי דרך זגוגית החלון את פניו הצוהלות בילדותיות טבעית של ארוין. רציתי לנזוף בו, אולם הוא יצא מן האוטו, קד קידה מנומסת לעומתי וביקש רשות להחזיר לי את הספרים בביתי. עלי להודות ולהתוודות, כי עלצתי בלבי להצעתו. קבעתי עמו פגישה ומהרתי לבטל פגישה אחרת. בהגיעו לבית הורי פתחה לו במקרה אמי את הדלת והוא, כהרגלו עוד מגרמניה, סגר את כפתור מקטורנו, החווה קידה והציג את עצמו בשם: "ד"ר רבאו". כאן בארץ, תודות לצניעות הרגלינו, לא נהגנו לקרוא ל"מדופלמים" בשמות התואר האקדמי שלהם. לימים למדתי שגם נשות האקדמאים האלה, מיוצאי גרמניה, שמחות ולפעמים גם דורשות להקרא בשם "גב' ד"ר" או "גב' פרופ'" או "גב' יועץ משפטי", או "גב' אינג'ינר" וכיוצא בזה. אמי הצטחקה ומלמלה לעצמה "איזה יעקע מטופש". טוב שארוין לא שמע, כי לאחר זמן קצר למד לאהוב את אמי, אפילו להעריצה ולהתחשב בדעתה. הוא נכנס לחדרי, ישב על הספה ובכנות ובפשטות שלו פנה אלי ואמר: "האם את חושבת שאני מבקרך על מנת לעיין בספרים המשעממים הללו? הניחי למדע ובואי נסע לטייל". מאז נפגשנו כמעט יום יום. ארוין הזמינני לארוחות צהריים למלונות המפוארים דאז, מקומות אשר רגלי טרם דרכה בהם כמו "מלון ארמון", "סן־רמו" (האופרה היום), ו"פלטין" בפינת אחד העם ונחלת בנימין. בדרך כלל נהג לאכול אצל אחותו היחידה גרטה, שבישלה עבורו וגהצה את כותונותיו הצחורות. באחד הימים הביאני לביתה של גרטה. טובת־לב ועליזה היתה. היא הסתכלה בי ואמרה: "אחי לא החליף את הטיפוס, גם לחברתו בעבר היה שביל באמצע, שערות שחורות וקוקו מאחור". לאחר שהכרנו האחת את רעותה שמחה בי כמו באחות ותמיד הדגישה כי בברלין לא רצה אחיה לצאת עמה היות שצחוקה העליז והמתגלגל הפריע לו. "ועכשיו" – הוסיפה, "יש לו "הרעש" הזה יום יום בביתו."

ארוין הזמינני לבר "חינגא" שנמצא באחד המבואות של רחוב גאולה. קניתי לי לכבוד המאורע מעיל שחור. בעצם לא שערתי לנפשי את המתרחש שם. נכנסנו. קול מוסיקת רקע מלא את חלל האולם וזוגות רבים רקדו את ריקוד הטנגו והסלו פוקס טרוט. מצאנו לנו מושב, ולאחר רגעים מספר קם ארוין, סגר את מקטורנו, השתחווה לעומתי והזמינני לרקוד. נאלצתי להשיב את פניו ריקם, כי מעולם לא רקדתי בבר והריקודים הללו טרם היו ידועים לי. אני הכרתי אז רק את ההורה הישראלית, פולקה וקרקוביאק. היות שקשה היה לנהל שיחה

לרעש הנגינה עזבנו לאחר זמן קצר את הבר. באחד הימים טיילנו באוטו שלו ברמת־גן ובהגיענו לגבעה ברחוב הגלגל ממנה נשקפת תל־אביב על כל אורותיה, פנה אלי לפתע ואמר: "האם הנך מסכימה להיות גברת רבאו השלישית?" השתוממתי לדבריו ועניתי: "האם היית נשוי כבר פעמיים?". אז פרץ בצחוק וספר: "יש לי שני אחים נשואים כך שקיימות כבר שתי גברות רבאו ואני מבקש אותך להיות השלישית." לאחר ימים מספר הזמנתיו לבית הורי לארוחת־ערב. בבואו, הגיש לאמי בונבונירה מתוצרת־חוץ, עשוייה קטיפה אדומה, מקושטת בסרטים אדומים ואורכה כחצי־מטר. אחותי, האוהבת דברי מתיקה, מזכירה לי את הבונבונירה הזאת עד היום. השיחה על־יד השולחן התנהלה בכבדות כי למרות שהוא שלט באוצר מילים גדול התקשה להביע את מחשבו־תיו בעברית שוטפת. לאחר שהלך, פנתה אלי אמי ושאלה: "האם זו החלטתך האחרונה להנשא לו? הרי הוא כה זר לנו, וכיצד ישתלב במשפחתנו בעודנו מדבר עברית עילגת?" עלי לציין כי הורי שלטו בשפה להפליא. היכרותם וחליפת המכתבים ביניהם היתה על טהרת השפה העברית עוד ברוסיה. אבי היה יוצא ישיבת ולוז'ין, משם גורש על כי ערך בין כתליה עתון ציוני בעברית, ואמי השתייכה בחרסון אשר ברוסיה ל"אגודת דוברי שפת עֶבֶר" ולמדה עברית בהתמדה עוד מגיל רך. אבי האהוב הצטחק וענה לאמי: "את טועה, רעיתי. בהיותך במטבח שוחחתי עמו ועמדתי על טיבו ואמנם גיליתי כי הוא "כלי" – בשפת הישיבה התכוונו ל"כלי" המכיל את המרובה – והוסיף: "נהירים לו דברי המשנה והתלמוד. הינו בקי בהלכות היהדות ואני מבטיחך כי ילמד עברית על נקלה, היות שהוא מחונן בכל הנתונים". אבא לא היה אדוק אבל המשנה והתלמוד, סיפקו לו מקור לא אכזב של אינפורמציה וידע הן בחוקים והן בשפה.

הנישואים שלנו נערכו ברוב פאר לפי מושגי תל־אביב בשנת 1936. הורי ערכו חתונה יוצאת דופן אשר התקיימה באולם "סיטי", כיום "היכל דוד", הנמצא בבית סיניבר בפינה החולשת על רחובות נחלת בנימין וגרוזנברג. ארוין הזמין, דומני, את רוב החברים של הסתדרות הרופאים, ומצידנו באו כל בני משפחתנו המסועפת ועוד ידידים ומקור־בים רבים. החופה והקידושין נערכו ע"י הרב עוזיאל, – בעל הדרת־פנים ויפה־תואר היה הרב. הוא הגיע עם העוזרים על ידו לבוש גלימת משי ארוכה בצבע תכלת השמים ולראשו חבש טורבן חכמים בצבע לבן. את כל הכיבוד הכנו בבית בעזרת מדריכות וויצו שעבדו עמדי, במרפסת הגדולה שבביתנו ברחוב שינקין 72. בתור מלצרים שרתו צעירים וצעירות מבני המשפחה בהנהלתו של הדוד וולודיה הוא אח אמי, כי התכוונו לקבל ולארח באופן אישי את הקרואים. אני בשמלת

קטיפה לבנה קישטתי את שערי בצפורנים לבנות חיות וריחניות, וארוין לבש את חליפתו השחורה. כל ילדי דודתי ונכדיה הצטופפו מתחת לחופה, ועם תום הטקס נתנו קולם בשירה יפה בניצוחו של בן־דודי יהודה שרת בעוד כולנו מצטרפים אליהם. הדים רבים היו לחתונה הזאת בחוגי תל־אביב הקטנה כמו בין עולי גרמניה, ומיזוג הגלויות נעשה שריר וקיים.

אחותו של ארוין גרטה מיהרה להסביר לי כי ארוין רגיל לנשים אלגנטיות ועלי לחבוש כובע לראשי במקום המטפחת האדומה והשובבה, לא רק בימי חמה ושמש לוהטת אלא גם בעתות החורף. היא הובילתני לכובענית ידועה באלנבי ובהדרכתה ולמרות התנגדותי הסמויה לעצמי שני כובעים. יצאנו לירח הדבש בדרכנו לקאהיר אשר במצרים. חבשתי בגנדרנות את אחד הכובעים שהיה עשוי בד טפטה בצבע חום אשר התאים לצבע חליפתי, עוד לפני שגמרתי לחבשו, ניגש אלי ארוין, הסיר את הכובע מעל ראשי, מעכו בשתי ידיו וזרקו ממני והלאה. הוא צחק למראי ובקשני, אף אסר עלי לחבוש אי־פעם כובעים לראשי. גישתו הלמה בדיוק את מצב רוחי. הכובעים נגנזו אחת ולתמיד. בהזדמנות זו ברצוני לספר כיצד פעם הלכתי לשוק הכרמל ביום קיץ לוהט והגנתי על עצמי בכובע קש רחב שוליים. הרוכל הספרדי פנה אלי ביידיש קלוקלת אולם אני העמדתיו על טעותו ובקשתיו לדבר עמי עברית. ואז ענה: למה את חובשת כובע למה, האם הנך עולה חדשה?

נסענו ברכבת למצרים דרך מדבר ושממה בואך לקנטרה, שם החלפנו את הרכבת והמשכנו דרכנו לקאהיר. האנשים היו חביבים אבל מאד עניים. בתחנת הרכבת עטו עלינו סבלים רבים וכן פגשנו פושטי־יד ועושי להטוטים. ארוין לקחני לאחד ממלונות הפאר במקום בו גרתי בפעם הראשונה בחיי בחדר עם שירותים צמודים. הוא נהג בנדיבות וברוחב־לב להפליא. ארוין לקח מדריך מיוחד בעל אוטו שידע להסביר בגרמנית, והוא הראה לנו את שכיות החמדה שבסביבה.

לאחר נישואי, נקלעתי לעולם שונה לחלוטין מעולמי אני. ההסתגלות למשפחתו וידידיו של בעלי דרשה ממני ריסון פנימי ורצון טוב, מאמץ שעלה לי בכוחות נפש גדולים. פה ושם קרו גם התפרצויות והתנגשויות. נקודות התורפה היו אמנם פחותות־ערך – אבל בימים ההם נראו בעיני שנינו כויתור על עקרונות ודרכי־חיים. אני מנסה לשלות מזכרוני כמה מהם אשר העכירו את רוחנו. חוסר הדייקנות ואי הסדר, הפריעו במיוחד, למשל, בתלבושת. חלילה כי יחסר כפתור בבגד תחתון, או אם ראו את הריץ־רץ המוסווה בצד שמלתי אחרי כביסה. איסור גמור חל עלי ללבוש מחשופים יותר מדי גדולים, ועוד כיוצא בזה.

סדר מופתי חייב להיות בארונות. למזלי לא בקשני לקשור את הסדינים בסרטים אולם הוא דבק בתיק העור המיוחד שלו – שריד מחייו בברלין – המכיל תאים רבים ובהם ממויינים ומסודרים תעודת לידה, תעודות בתי־ספר, תעודות הצטיינות בבית־הספר היהודי בימי ראשון, תעודות רופא אסיסטנט ורופא בכיר, תעודות הצבא הגרמני מלוות בצלב הצטיי־נות (אותו נתן לבנינו למשחק), תעודות מקרקעין, קבלות על תשלומי ארנונה חשמל ומים ולבסוף, תעודות המוות של הוריו. אחרי שנים רבות נוכחתי לדעת כי תיק כזה מועיל מאד ורכשתיו גם לעצמי. פרק מיוחד בחיכוכים בינינו תפסה הבעייה של מכתבים אשר טרם קבלו תשובה. אני לא ראיתי כל סיבה להמשיך בהתכתבות עקרה עם איזה פטפטן או סתם אידיוט. נהגתי להתכתב עם מי שאהבתי או כיבדתי. אולם ארוין רגיל היה לאשר בדייקנות כל מכתב המגיע לידו. לטורח היו עלי ההזמנות וקבלת האורחים השונים הזרים לי. עלי היה לשנות את הרגלי הקודמים כאשר נהגתי לבקר חברים או ידידים ככל העולה על רוחי, אם מצאתים בביתם מה טוב, ואם נעדרו מביתם, המשכתי לי בדרכי. תל־אביב מנתה אז רק רחובות מספר. לא היו טלפונים ואנשים הסתגלו כנראה לתנאים. היות שארוין היה עסוק מאד בעבודה, לא היה מוכן ללכת לקולנוע מבלי שהכינו כרטיסים מראש, בה בשעה שאני אינני אוהבת לתכנן אלא לעשות מה שעולה על רוחי ברגע האחרון. כאשר חיפשתי את הארנק או את הכפפות, היה ארוין אומר בצחוק טוב: ״אמי מצאה את המספריים לצפורניים גם בחשכת הליל״ – אבל לי לא היו בכלל מעולם מספריים כאלה. הוא חינך גם את הילדים לסדר ולנקיון. חלילה כי אחד הפעוטים יטיל קליפה של בוטן על רצפת האוטו המצוחצח! ואמנם בננו ירש ממנו תכונות רבות, את השקט והנימוס, וגם תיק עם תאים למסמכים ואוטו מבריק ומטופל. שיא בקשיי קליטתי היתה הגישה השונה של שנינו לעקרון ה״נימוס״. ידעתי מה זה כיבוד הורים. מילאתי את חובתי ״בפני שיבה תקום״, אולם לא נרתעתי מלהצביע על חסרונותיו או ליקויו של אדם זה או אחר. תכונתי זאת היתה לא פעם סיבה למחלוקת בינינו, כי לפי חינוכו הוא, חלילה לפגוע בזולת. אם הוא לא פגע בך – מוטב לשתוק ולעבור לסדר היום. במרוצת השנים התרגלנו זה לזה. אני למדתי כי סדר ודייקנות, למרות שאינם מעניינים, הינם גורמים מועילים בחיי היום־יום וארוין למד, כי דיבורים גלויים אינם מזיקים אפילו הם כרוכים בחוצפה זוטא.

נכנסתי לחוג עולי גרמניה. שם יש לארוין ידידים רבים קרובים מאד. רובם הינם חברי תנועת הנוער הציוני כחול־לבן ואיגוד הסטודנטים הציוניים בגרמניה, ה־ק.פ.א., אליהם השתייך ארוין בגרמניה. רוב החב־רים שהכרתי הינם מחוננים בטוהר מידות, יושר הליכות, בחברות כנה,

בנכונות לעזרה, בציונות אמיתית, בהתעניינות מעמיקה בחיי הציבור בארץ, שמותיהם היו זרים לי, לא נתקלתי בכגון שכאלה – לא ב"אנה קרנינה" ולא ב"חטא ועונשו". עם חברינו הקרובים נמנים כיום עליסה ומקס, גרט וולטר, לורה וקורט ואחרים. כל ימי נעורי עברו עלי עם חברי, הרצל, אליקים, אביבה, נעמה ואחיותי ידידה ובעלה ליובה (מוצאו מרוסיה) ואחותי הצעירה צפירה ובעלה יצחק. כך חלה מהפיכה בנוף החברים שלי, ואפילו בשמותיהם. שם החבה שקראה לי אמי ציונלה, הפך בפי חמותי לציונכן – מה שתמיד עורר צחוק בקרבי.

גרמנית היא שפת החברותא שלהם עד היום. צוחקים לי כי למדתי להתבטא בסלנג ברלינאי, אבל אינני מצטערת על כי באתי בקהלם, אם כי לא נטמעתי בקרבם.

לאחר שנים רבות, הודו בפני רוב מכרי מעולי גרמניה על רגש הנחיתות שלהם כלפי בני הישוב המחוננים ושומעים שפות שונות, והם, למרות מאמציהם לא הצליחו לדבר את שפת הארץ והעם, – וזאת היא הסבה שהסתגרו לתוך עצמם.

בית החולים בילינסון ומנהליו הרפואיים, יוצאי גרמניה

כאשר הקימו בשנת 1936 את בית־החולים בילינסון, שהיה הראשון ברמתו בארץ, התקשרו אנשי מרכז קופת־חולים עם רופאים מן העליה הגרמנית, כאלה אשר היו כבר רופאים בכירים בגרמניה. הרופא למחלות פנימיות ד"ר הלר ז"ל, הפתולוג ד"ר כספר ז"ל ויבדלו לחיים הכירורג ד"ר נתן, הגניקולוג ד"ר רבאו והרנטגונולוג ד"ר זלינגר (כיום כולם פרופיסורים). "המרכז" מסר לשיקול דעתם את תכנון הבנין, כל אחד במחלקה שלו וד"ר הלר כמנהל חולש על כולם. רופאים אלה התמסרו בכל ישותם, כשרונותיהם וידיעותיהם למבצע הנועז ואמנם, שם בית־החולים בילינסון הלך לפניו. הם לא הטילו את כל האחריות על סגנים ואסיסטנטים, אלא עזבו את דירותיהם בעיר ועברו לגור בחדרים צפופים בבית־החולים, שתהא עינם פקוחה באופן מתמיד על החולים. הם שאפו

למסור את ידיעותיהם לבאים אחריהם ואמנם, אין בית־חולים בארץ בו לא נמצאים תלמידיהם שהינם כיום מנהלי מחלקות. עבודתם השיטתית, הקלינית והאקדמית של הרופאים יוצאי גרמניה הביאה לשינוי ולהתקדמות הרפואה בארץ.

בית־החולים החדש הוקם ע״י אנשים צעירים בעלי דחף פנימי, אשר עבדו מתוך הרגשת חלוציות והתמסרות ללא ליאות. גם ה״נספחים״, כמו נשות הרופאים, ולָמים גם ילדיהם, היוו חלק בלתי נפרד של הנוף הכללי במוסד על דשאיו המרהיבים, שדרות העצים הירוקים, הפרדס הנודף ניחוחו מסביב. חגיגות הפורים, החנוכה, האחד במאי, שמחות הבריתות וימי ההולדת של הילדים הכניסו חיים עליזים לחצר.

נוסף על צוות העובדים אשר הכירו כולם איש את רעהו, השתלבו בעבודה תלמידות של בית־הספר־לאחיות, הראשון בקופת־חולים. בנות אלה נבחרו בקפידה ע״י ועדה מיוחדת. מקצוע האחות הרחמניה קסם לנערות שגדלו וחונכו ברוח החלוציות והשאיפה לטוהר־מידות. הבנות שציינו באותם הימים את הישוב הצעיר בארץ. בחרו במקצוע הקשה הזה מתוך הרגשת יעוד והתמסרותן לעבודה לא נפלה מזו של הרופאים. לפני הועדה הופיעו מספר גדול של צעירות והבחירה מתוכן היתה די קשה. הבנות באו ממושבים, מקיבוצים, ממושבות ותיקות. רובן חיניניות ורעננות ויפות בטבעיותן, ללא כחל ושרק או כל איפור אחר. גם כיום, לאחר שלושים וחמש שנה, לאחר שנישאו וילדו ילדים, נשארו בוגרות המחזורים הראשונים בהנהלתה של האחות בעלת המוסר הגבוה דינה ז״ל, נאמנות למקצוען. הן לא זנחו את עבודתן כל השנים ואנו פוגשים אותן היום בתפקידים מנהליים ברחבי הארץ, כמרכזות מרפאות, כמנהלות ומדריכות בבתי־ספר לאחיות, כאחיות ראשיות בבתי־חולים וכו׳. ידידות כנה נרקמה בינינו וביניהן והיינו למשפחה אחת. הן גילו בארוין אדם בעל לב רך וחם, אשר הדריך אותן ברפואה ועזר להן בשעות משבר. רבות מהן התנדבו בשמחה להיות שומרות־טף בביתנו בשעת הצורך. גם היום, לאחר שדרכינו נפרדו הן עדיין ממשיכות לפקד את ביתנו. אנו מפליגים יחדיו בשיחה נוסטלגית על העבר המשותף, שלנו ושלהן. אנו, מצידנו, משתתפים בחתונות וחגיגות בר־מצוה של ילדי גלילה וחבה, רבקה וחיילה. בכל מקרה שנזקקו האחיות האלה או בנותיהן לעזרה גניקולוגית, נשאר עבורן ארוין המיעץ והמבצע.

עבודת הצוות של עובדי בית־החולים, הפרסונל הרפואי והפועלי, התבטאה לא פעם בחגיגות המשותפות. באחת מחגיגות פורים העליזות הציגו התלמידות קריקטורות בצלליות מהווי בית־החולים. באחת מהן ראינו, כיצד פרופ׳ הלר, מנהל ביה״ח, לבוש חלוק וסטטוסקופ בכיסו, לוחץ את ידה של אֶתֶל, פועלת נקיון קבועה ומסורה למוסד. היא פונה

אליו ואומרת – ״אתה ואני הקימונו את בית־החולים״. בחגיגת פורים אחרת, התחפשתי לתלמידה, בתלבושת מפוספסת ומגבעת אחות חינ־ נית, וצעדתי בסך בתוך שורת התלמידות שנכנסה בקצב לאולם. שם עמדו מנהלי המחלקות והתלמידות עברו על פניהם ולחצו את ידיהם. ארוין לחץ את הידיים לאחת אחר השניה ומחשבותיו נדדו כנראה למרחקים. ד״ר הלר הכירני וקרא: ״ציונה״. קול מחיאות כפיים ליווני ונשיקה עליזה מבעלי.

באחד הימים נפסקה לפתע זרימת המים מן הברזים בחדר ניתוח. קראו מיד לאריה, האינסטלטור הראשי, ולאחר שפרק והתקין את הברזים לא הצליח לאתר את מקום התורפה. אז התלוצצה אחת האחיות ואמרה: ״אולי נשאל את יורם?״ כולם השתאו, האם ישנו אינסטלטור חדש במוסד? אבל האחות הפטירה: ״יורם הקטן, בנו בן הארבע של פרופ׳ הלר – כל סודות החצר ומכמניה נהירים לו״. ואמנם, הזעיקו את יורם והוא בקונדסיות תמימה וילדותית, רץ ופתח את השיבר על הקיר החיצוני של חדר הניתוח. אף סגירת אותו שיבר היתה מעשה ידיו.

ונשות הרופאים היו לאמהות צעירות. מכונות כביסה אין, גם לא שרות חיתולים. מכבסים את החיתולים ביד בבית ובימות החורף הם אינם מתיבשים. כאן בא לעזרתנו החצרן וקבע חבלים בחדר ההסקה של בית־האחיות, שם תלינו ויבשנו את כביסות בגדי הילדים. החיתולים התיבשו, גם בשעה שבחוץ השתוללה סופה.

גם הילדים נעשו לחלק בלתי נפרד מהווי החיים בבית־החולים. באחד הימים נשמע קול פעמון האזעקה של בית־החולים. השוער חשב כי הגיע מקרה דחוף של התקף לב או של תאונה קטלנית. הוא מהר לפתוח את הדלת והנה, לנגד עיניו שני פעוטים בני שלוש. ערי מחזיק בידה של בתי נורית וקורא: ״הבאתי יולדת״.

סיפורים וזכרונות רבים מלווים אותי מאותן שנים ברוכות של יצירה לשמה, שנים של חיי צנע וטוהר מידות, בחצר המוסד הנ״ל. שם חיינו במשך אחת־עשרה שנים. עברנו לגור לדירות הפרסונל, השתכַּנו בדירה מעל דירתם של משפחת הלר. בימים ההם, טרם הייתי מודעת לחוק של מנוחה בין השעות 2–4 הקדושות. אלה היו שעות רגיעה עבורי. הילדים והבעל ישנו את שנת אחה״צ ואני הסתגרתי לי בחדר עם הפסנתר והתאמנתי בשקדנות. בני משפחתי המשיכו בשנתם כי בריאים וצעירים היו. אולם, נזיפתו השקטה של ד״ר הלר לא אחרה לבוא. צלצול הטלפון הפסיקני מנגינתי וקולו האדיב של הלר מלמדני: ״אלה הן שעות מנוחה. חלילה להפריען ע״י נגינה״. שוכנעתי והפסקתי נגינתי בדאבון לב.

כאשר פרצה מלחמת העולם השניה ואוירונים איטלקים הפציצו את

בתי האזרחים בתל־אביב, אף גרמו אבידות בנפש, יצא צו חמור מאת הנהלת בית־החולים אל יושבי החצר – לשמור בקפדנות על חוקי ההאפלה. היות והדייקנות לא נמנתה עם תכונותי הטובות זלזלתי קמעה גם בהאפלה. מדי ערב נשמעה ללא לאות ובסבלנות מירבית הערתו הטלפונית של הלר: ״ציונה, ישנו חריץ אור בצד השמאלי של חלון פלוני״. הוא נהג לעבור מדי ערב בערבו את כל החצר ובניניה, אף עלה על גג הבנין, ובדק כל נקיק או נקודת אור בחלונות ובהתמדה מופלאה ניסה ללמד את האוכלוסיה בבילינסון לנהוג בדייקנות כמוהו.

ועוד גזירה אחת יצאה מאת ההנהלה: עם צפירת האזעקה, על הרופאים לנטוש את בתיהם ולהתרכז על משמרותיהם בבית־החולים, בעוד האמהות חייבות להעיר את ילדיהן, להוציאם ממיטותיהם החמות, לקחת ילקוט עם חמרי עזרה ראשונה ודברי מתיקה ולרדת בנחת למקלט למען לא יבהלו הפעוטות. בהתחלת המלחמה צפרו צופרי האזעקה לעיתים תכופות. הסביבה היוותה מרכז לתעשיה ולבתי־חרושת שונים. לא אצתי להעיר את בתי הקטנה משנתה. גם לא חשבתי שאוירוני האויב יטילו בשגגה פצצות דוקא על בנין חשוך בתוך פרדס עבות שעל־יד פתח־תקוה. אולם, קריאת הטלפון לא אחרה לבוא ומרחוק נשמע קולו של ד״ר הלר: ״ציונה, את עדיין בבית?״ ״כן״ – עניתי, מבלי שהערכתי נכונה את דאגתו ורגש אחריותו כלפי. ואז המשיך קול נוקשה לאמר: ״אני מפקד עליך לרדת למקלט״. אולם אני התעקשתי וסרבתי כי טרם למדתי לקבל מרות ועניתי: ״אבל בעלי פקד עלי להשאר״. במקרה שלי נפגש ד״ר הלר עם אגוז קשה ואפילו בלתי הגיוני, ובאחד הוויכוחים בינינו פנה אלי ואמר: ״מהי כבר התרבות שקיבלת, שירי ביאליק?״ הוא הצליח לפגוע בי עמוקות ואז עניתי בחזרה: ״ואיזה מוסיקה אתה מכיר, רק לווי לאופרות?״

בשנות המלחמה, עת הארץ היתה כמעט סגורה ומסוגרת בפני יבוא מן החוץ סבלו גם מוסדות הרפואה, היות שכמות התרופות וביחוד הנדירות, הלכה וקטנה. ד״ר הלר קיבל על עצמו לערוך תכנית ופיקוח על חלוקת הרפואות במרפאות ובתי־החולים של קופת־חולים. ע״י הקיצוב החמור וההגיוני שהנהיג חסכו קופת־חולים והמשק הכלכלי בארץ סכומים ניכרים. באותם ימים של הפיקוח המבורך על התרופות, לקיתי פעם בכאב ראש קשה. נאלצתי לעזוב את עבודתי וחזרתי ישר לבית־החולים לבקש עזרה. הרופא התורן הזריק לי זריקה מסויימת לתוך הוריד ואידע, שפרופ׳ הלר עבר במסדרון. לאחר שהתבונן בחוורון פני התענין לסיבת נוכחותי בחדר הרופאים. בשמעו על אותה זריקה שקיבלתי רגז כולו ואמר: ״האם על כאב ראש אתם מרשים לעצמכם לבזבז זריקה כה נדירה?״

לא באתי לפרט כאן את פעליו הרבים של ד״ר הלר. אולם השתדלתי לספר את התרשמותי מן האיש, אשר מסר את חייו וידיעותיו בעקביות, למטרות קידום הרפואה בארץ, הן בבית־החולים הקיים, כמו בתכנון מפורט של בית־החולים בילינסון שהוקם על תילו לאחר שנים מספר ובוועדות המובילות בבעיות הרפואה בארץ.

מנהל המחלקה הכירורגית, פרופ׳ פאול נתן, היה אף הוא מיוצאי גרמניה. הוא בא מעולם רחוק ומתבולל וקבע את מושבו בפלשתינה האסיאתית. אינדיבידום רב־גוני ומיוחד במינו הינו ד״ר נתן. לעיתים, דימיתיו לאיזו אנציקלופדיה חיה המהלכת על שתים. למרות היותו מלא תורה וידע כרימון, קפץ את פיו והיה כאילם. אולם, בנפשו פנימה, מצאת פינות חמד בהן קוננו המוסיקה, הצילום האמנותי, הענין בחיי הצפורים וידע האוטומובילים למיניהם. בתחילת עבודתו, היה עדיין רווק וגר כחלוץ באחד הצריפים. אחד הניתוחים הדחופים הראשונים שביצע היה מקרה תאונה של צעיר מכפר־ויתקין, אשר רגלו נקרעה כליל מנגיחתו של פר משתולל. ד״ר נתן נאלץ לקטוע את הרגל האבודה. איש לא ידע את המתחולל בקרבו. לאחר הניתוח, עלה למעבדה שהיתה צמודה לחדר המעלית, הוא חדרנו, התישב על אחד השרפרפים הגבוהים, השעין ראשו על ידו, הצית את הסיגריה התמידית וכאילו שקע בהלם פנימי. השעה היתה קרובה לחצות. במקרה עברתי ע״י המעבדה, הצצתי פנימה, כי לרוב נהג לשבת שם בלילות ד״ר שיבא, אשר תר וחיפש במיקרוסקופ אחרי אמבה אחת מתנועעת וחיה בצואת אחד החולים ואיש שיחה נעים היה. אולם לא מצאתיו. רק ראיתי את נתן במצב נפשו המדוכדך. לא העזתי לגשת אליו כי לא איש דברים היה. צעדתי על בהונות רגלי לחדרנו וספרתי לארוין את שראיתי. אבל בעלי, גם הוא לא איש דברים היה. בשקט ניגש אל הארון הקטן והוציא מתוכו שלושה־ארבעה בקבוקים של משקאות חריפים ובלי אומר ומילים הלך למעבדה. לשוא חיכיתי כי יחזור. לאחר שלוש שעות חזר ובידיו נשא ארבעה בקבוקים ריקים. הוא נראה מפוכח לגמרי. לא אמרתי לו מלה אבל בלבי התפלא־תי, על כי במקום להג, סיפור, השתפכות והשתתפות בכאב, יושבים להם שני רופאים מיוצאי גרמניה וללא מילים לוגמים קוניאק וטובעים בשיכחה עצמית.

מנתח למופת הוא פרופ׳ נתן, אף הקים דור של תלמידים מנתחים מפוזרים כיום בבתי־החולים ברחבי הארץ. אבל בהיותו אדם נחבא אל הכלים, או בגלל היקף הנושאים בהם התעניין, לא האיר את מקצועו בהילת נצחון או שלטון. לעומת זאת, בילה חלק גדול מזמנו במוסיקה. בקיא היה בכל שטחי המוסיקה ובביתו נמצאה ספריית תקליטים גדולה ומגוונות, ביניהם אוסף מיוחד של שירי ריקודי־עם עתיקים. בתור חובב

מוסיקה, אירגן בבית־החולים ערבים מיוחדים להשמעת תקליטים לפי תוכנית שהכין בקפדנות רבה וביסודיות הפרוסית שלו. במו ידיו הכין והדפיס במכונת כתיבה עלוני הסברה מפורטים, אותם חילקו בין קהל הנוכחים, אשר הכיל רופאים, אחיות ותלמידות. אני אישית למדתי ונהניתי מאד מערבים מודרכים אלה.

לימים יצאו בארץ מוניטין לערבים מוצלחים אלה. ד"ר נתן הוזמן לרדיו לערוך ולהשמיע אף שם תוכניות מוסיקליות מיוחדות במינן. כל המוסיקה הזאת הושמעה לקהל השומעים בהצנע לכת וללא פרסומת.

אם הצלחת לגלגל עמו שיחה ולהעלות נושא מסויים, הפתיע אותך תמיד בתרומתו המבוססת על קריאה ומחקר. אם התענינת בתורת הצילום, מיד הרחיב את דבריו על כל נתוניה, על האור והצל, חומרים כימיים וחדרי החושך. ואם נתקעת בחוסר ידע על כלי חרסינה עתיקים, הרי פירש לפניך את תהליכי התעשיה והתחלתה, שמות בתי־חרושת לחרסינה שרופה או לא שרופה, ציור יד או ציור מודפס ועוד כהנה וכהנה. והנך עומד לעומתו פעור־פה ומשתאה על המצבור והרב־הגוניות של הידע. פעם הביא לי לקריאה ספר ישן בשם "הדבר" של דה־פו. רותקתי לספר כי המחבר הביא באוטנטיות גמורה את תיאור מחלת הדבר בלונדון במאה הקודמת. הוא הדגים בכל מיני סיפורים את אכזריות החוקים של אז, את הפחד ורוע־הלב שאחז באוכלוסיה. את הרקע לסיפורים הללו ביסס על ארכיונים וכתבי־עת ישנים.

לעיתים תכופות, בחזרו לעת ערב מעבודתו, מצאתיו יושב נינוח על הספסל היחידי שהוצב ע"י הכביש. אותו ספסל קשר את יושבי בילינסון עם העולם החיצון כי מכוניות פרטיות טרם נמצאו ברשות הרופאים, יהיו אלה מנהלים סגנים, רופאים בכירים או סטג'רים. ד"ר נתן לא ישב ללא מטרה. הוא ערך כנראה איזה משחק עם עצמו, הסתכל במכוניות החולפות ותוך כדי טיסתן ניסה ואף הצליח לזהות את הפירמה של כל מכונית וכך הפטיר לעצמו בשקט ובשביעות־רצון עצמית: פורד, בלילה, פיאט וכו'.

כביש צר חיבר את הַכביש הראשי עם שער בית־החולים. במשך היום עברו בו טנדרים נושאים בקרבם מצרכי מזון או תרופות. לפעמים בא אוטו־משא עמוס מיטות ומזרונים. בשעות ביקור נהר קהל קרובים וידידים כשבידיהם חבילות ופרחים. הם היו בדרכם לבקר את יקיריהם. אולם לעת ערב, עת פג החום קמעה, הופיעו אמהות וסבתות של חצר בית־החולים, דוחפות עגלות עם פעוטות או מחזיקות בידו של ילד קטן. לצידן התרוצצו באי סבלנות בחורים צעירים שהגיעו הנה לאחר העבודה ובכליון נפש מדדו את הכביש הצר הזה פעמים רבות וחוזרות עד שסוף סוף הופיעו הבנות־התלמידות, שזה עתה השתחררו מעבודתן, ושחררו

אותם מן הציפיה. בצידו של הכביש הצר והמאוכלס הזה נמצאה חורשת אקליפטוסים צפופה שם מצאו לעצמם מפלט זוגות נאהבים רבים בלילות, ובימים שמעת את ציוץ הצפורים אשר קיננו בחורשה למכביר, כאלה שהגיעו לחודשים מספר מארצות הקור אל ארצות החום או אחרות, החיות חיי קבע בארץ. כל מספר שנים גדעו הבעלים את צמרות העצים אולם חיש מהר העלו העצים צמרת חדשה. ד״ר נתן עקב כנראה בהתמדה אחרי חיי הצפורים בחורשה. הוא טייל בטיילת, ביקר בחורשה בכל מיני שעות משונות. יתכן שגם ניהל רשימות בפנקסו, ואם הצלחת לגלגל עמו שיחה בנושא, פרש לפניך משטח מגוון ומפורט על חיי הצפורים למיניהן, על ציוצי הצפורים למיניהן, על לחני האהבה השונים, על חריצותן בהכנת הקן לזוג הנאהבים, על הקש והנוצות האופייניים לכל מין צפורים, על עונת הטלת הביצים, על מועד התבקעותן, על זוגות שאצלם הזכרים דואגים למשפחותיהם בשעת הדגירה ועל רבות מן הלהקות הבאות ארצה מארצות הקור לתקופות מסויימות. הסיגריה בפינת פיהו ארחה לו תמיד לחברה. באחד הימים פשטה דליקה גדולה במשק הפועלות אשר בפתח־תקוה. איש לא הצליח לנחש את שם המצית, או פשר הדליקה. המאורע הפך לשיחת היום בין המבוגרים, אף הילדים קלטו מן הדברים ורוח תזזית דבקה בהם. בנו של ד״ר נתן המנומש, התרשם כנראה עמוקות מן המציאות וניסה לשחזר ולהמחיש מחדש את הדליקה. הוא אסף עצים והצית מדורה באחת הפינות שבחצר בית־החולים. נתן גילה את בנו בעודו עומד ע״י המדורה ומנצח על האש האוכלת. הוא נרעש ביותר מן העובדה, מה עוד שהיא צופנת בחובה סכנה רבה. לכן החליט להרתיע את הילד אחת ולתמיד. הוא ניגש לטלפון והזעיק את המשטרה ובנוכחות הילד דרש מן השוטרים לעצור את הקטן ליממה תמימה למען יראה וישמע.

בשנות המלחמה, עת הצבא הגרמני התקדם באפריקה ורומל וחילו נמצאו על גבול מצרים, נתקף נתן בפחד. אחד החולים האחרונים שלו בגרמניה היה הורסט ווסל. יתכן שהלה נפטר לאחר הניתוח. אי לכך, רדף אותו פחד מתמיד מפני הנאצים. הוא חיפש דרכים להעלים את זהותו היות שככל יהודי גרמני היה מסודר ומאורגן, החזיק בתיק מיוחד את כל התעודות הגרמניות המזהות אותו. הוא מיהר לשגר אותן לארצות־הברית למשמרת עד יעבור זעם.

מיסדה ומנהלה של מחלקת יולדות היה פרופ׳ ארוין רבאו. אביו היה בן למשפחת יהודים אשר גרה מספר דורות בביטו אשר בפומרניה, אולם אמו באה עם משפחתה לברלין ממזרח אירופה והיא עדיין נערה צעירה. היא חיתה בגרמניה במשך 50 שנה. כיוצאת גאליציה, שמרה בקרבה לחלוחית יהודית ונפש גמישה ורגישה אותן הורישה לארבעת ילדיה. בנה

ארוין היה ציוני פעיל וחבר תנועת הנוער הציונית כחול־לבן בארץ מולדתו. הוא התמיד בלימודי עברית תלמוד ומשנה בקבוצה אליה השתייכו ד"ר הלר ז"ל ותיבדל לחיים אשתו גרטה, ד"ר זדקר ז"ל ופרופ' שלום. המדריך והמנחה אותם בלימודים היה הרב בליכרודה, שעלה עם שלטון היטלר – ארצה. דמות נאצלת ניצבה לפני בבקרי אותו בירוש־לים. עריכי היה (כי רווק היה) בבית קטן שכל קירות חדריו היו מוקפים אצטבאות ספרים. עם פרוץ המלחמה, עת נפסק משלוח משכורת הגימלאות שלו מהממשלה הגרמנית, הקימו תלמידיו בהצנע ממנו קרן מיוחדת. כספים אלה שימשו לתשלום חדשי לרב המזדקן, אשר עבד בספרית האוניברסיטה על מחקרים שונים שפרופ' שלום המציא עבורו.

לפני שד"ר רבאו עבר לביה"ח בילינסון הצטרף לארבעים הרופאים המיסדים הראשונים של ביה"ח אסותא בהנהלתו הכשרונית של ד"ר הראל. רוב המשתתפים היו מיוצאי גרמניה, אשר התערו בעיר ופתחו פרקטיקה פרטית. בארץ בימים ההם, היו רשויות שונות לבתי־חולים, כאלה שהשתייכו לממשלת המנדאט ונוהלו בתת־תקציב לאדם, שם נמנעו אנשים בעלי רמה מסויימת מלבקש מרפא. קופת־חולים טרם עסקה באופן פעיל באישפוז ובעיר תל־אביב רק בית־חולים אחד "הדסה", שהיה קטן מלשרת את האוכלוסיה. הרופאים חיפשו בתוך העיר בית־חולים יותר חדיש למען יוכלו לאשפז בו את חוליהם הפר־טיים. ביוזמתו של ד"ר הראל השקיעו ארבעים המיסדים מכספם וקנו מניות חבר וע"י זה נתנו תנופה להקמת הבנין. הם התחייבו לשלוח שמה את חוליהם כדי למלא את כל המיטות. גם כאן ישב ד"ר רבאו לא אחת עם המהנדס נויפלד ליעץ בתכנון חדרי הלידה והתינוקות. עם היווסד ביה"ח בילינסון החליט ד"ר רבאו לעזוב דירה מפוארת בת חמישה חדרים ברחוב אלנבי 66 ופרקטיקה פרטית עשירה ולעבוד במשרה שלמה בשרות הציבור ולהקים מחלקת נשים ויולדות למופת בביה"ח בילינסון. אחת משאלותיו הראשונות אותי היתה: "האם הינך מוכנה לחיות עמדי חיי חלוץ?" אמנם הופתעתי לשאלתו, אך לא ראיתי שום חידוש במשימתו כי עוד מימי ילדותי התנהלו החיים בבית הורי בצניעות רבה ובויתור אישי. לבי התרונן בקרבי על כי מצאתי בו רע ושותף אמיתי להשקפת עולמי.

בשלהי שנת 1936 עברנו לגור לביה"ח בילינסון והיינו לחלק מן המשפחה היוצרת שהשתכנה בפינות שונות בחצר המוסד. הוקצה לנו חדר קטן, החולש על הגג, שהיה מיועד לפי התכנון למעלית. בתוך החדר עברו צנורות ההסקה עטופי צמר־גפן מתפורר, צנורות ביוב מבורגים בברגים שונים. הרהיטים שלנו היו מיטה, שולחן כתיבה קטן וארון. יתר הריהוט הדרוש לצרכינו, הוצב ברחבה שחיברה את החדרון עם הגג,

הספריה והמעבדה. החדר היה ממוקם מעל לחדרי לידה ואנו השתמשנו בחדרי השרותים של "חדר הצירים" אשר בקומה מתחתינו. בעלי אסר עלי באיסור מוחלט לרדת או לחזור מן השרותים או מן המקלחת לבושה חלוק או נעלי בית. עלי היה להתיצב בתלבושת מושלמת ולו גם נצרכתי לשרותים בחצות הליל. כי חלילה לגרום ליולדות איזה אי נעימות. את ארוחותינו אכלנו בחדר האוכל הכללי – המיועד לפרסונל, שהצטיין בנקיונו ובגיוון תפריטו. באחד הלילות השתוללו הצרצרים אשר שמו להם משכן בצמר המדובלל על גבי צנורות החימום. הם תינו אהבים וצרצרו עד כלות הנשמה. לפתע, קפץ ארוין ממיטתו, התלבש, הסתרק ועזב את החדר. חשבתי כי ודאי לא שמעתי את צלצול הטלפון שקרא לו למחלקה. התהפכתי על צידי השני והמשכתי בשנתי. אולם למרבה הפליאה, חזר אחרי דקות מספר ומזרק גדול בידיו. בריכוז ובשקט החל להתיז לתוך כל הנקיקים שבצמר הגפן הנ"ל. קול צרצור הצרצרים הלך והתרחק, נעשה יותר עמום, יותר נדיר עד שנדם כליל. "מה תרופת הפלא?" שאלתי. "אֶתֶר – ענה בשובבות – הם נרדמו".

באחד מערבי ליל שבת, צלצל אלי ארוין והזעיקני לבוא חיש לביה"ח. הפעם נבהלתי ורצתי כל עוד נפשי בקרבי. בפתח המחלקה פגשני ארוין בשלוה. הסתכלתי בו והוא רק הנחני במסדרון בהליכה השקטה שלו. ע"י אחד החדרים עצר ובקשני להסתכל פנימה. הצצתי ונשארתי מוקסמת. על המטה ישבה תימניה צעירה, ידיה שלובות על חזהָ, לראשה מטפחת לבנה בצורת הקשירה המסורתית לתימניות ועל הכתונת הצחורה גלשה על צוארה מחרוזת של אבני ענבר גדולות שהסתיימה בקמיע כסף מעשה אמנות. היא נראתה שקועה במחשבות או בתחינות ולבה מרחף הרחק מן המכאוב. לרגע דימיתי כי אחת המדונות של הצייר רפאל התגשמה כאן, בלבן ושחום בבית־החולים.

כאשר בתנו היתה בת חצי שנה, קיבלה קרבונקל גדול על גבה. לאחר שאביה ראה את הפצע הזמינני לחדר הניתוח למען יפתחו את הקרבּונקל. אולם, האב שלח רופא אחר לבצע את הפעולה בעוד הוא עצמו נעלם מן המקום, מה שהעלה את פחדה וצריחותיה של הפעוטה. לאחר שהטיפול נגמר והילדה נרגעה, הופיע אביה ואמר: "לא יכולתי לחתוך בעצמי לתינוקת. היא תזכור לי את זאת כל ימי חייה". מסופקני אם יש לילדה בת חצי שנה זכרון אבל ללא כל ספק יש לאביה לב רך ורחום.

אי־שקט שרר בימים ההם בארץ. הערבים החלו להתארגן. הם התגודדו במסגדים ובפרדסים והישוב הקטן והמבודד בחצר בילינסון המוקפת פרדס, כמו הרבה ישובים אחרים בארץ, נזקק להגנה ולנשק. ממשלת המנדאט הקצתה מספר רובים אשר נמסרו לגפירים מאנשי המקום שהושבעו במשטרה ושמרו על הנשק בביתם. גם בארון הבגדים

שלנו הסתתר לו רובה אחד, אשר לשמחתנו לא בא לידי שימוש.

התחילו מאורעות 1936 והממשלה הטילה עוצר על הישוב מהשעה 6 בערב עד 5 בבוקר. ישבנו נצורים בחצר, אין יוצא ואין בא. בכדי להשתעשע קמעא, אימץ לעצמו ארוין תחביב והחל עוסק במפת השמים ובכוכביה. הוא עיין בספרים ולמד ביסודיות את מפת השמים. אף אני הלכתי לדוד זכאי, שפירסם פרטים על הכוכבים, בעתון. דברתי והתייעצתי עמו על הנושא והספרים המתאימים. והיה, כאשר נקרא ארוין בשעות הלילה לביה"ח – וזה קרה לעיתים תכופות ביותר – היה מעירני בחזרו, מוציאני למרפסת על אף קור החורף שהרתיעני, למען אחזה במו עיני בפלא – כיצד קורץ הסריוס, או איך מהלך כוכב הלכת בגאוה. והנה העגלה הגדולה או הקטנה, שביל החלב הזרוע כוכבים קטנטנים. כל השמות שגורים על פיו של בעלי בלאטינית רהוטה, בעודני דולה מתהום זכרוני את השמות העבריים אשר שיננתי פעם בגימנסיה "הרצליה". בערבים הבודדים בהם היה חופשי, נהג להשכיב את הילדים לישון. הוא עשה זאת בדרכו שלו. ישב ע"י מיטת בכורתנו הפעוטה וספר תמונות עב־כרס על ברכיו. במקום לשיר לה שיר־ערש, דפדף בספר והראה לה את המלכה המצרית היפה נפרטיטי, או מדונה של רפאל. לעיתים סיפר לה נפלאות מן המיתולוגיה היוונית והרומית – סיפורים שאני לא שמעתים ב"הרצליה". ואמנם, ספגה הילדה מאביה אהבה כנה לאמנות וברבות הימים הפך מקצוע "תולדות האמנות" למקצועה.

בגרמניה לא נתקל ארוין עם יוצאי מזרח אירופה. הפגישה הרצינית הראשונה של ארוין עם הלך המחשבה וצורת ההתבטאות של יהודים אלה היתה עם משפחתי המורחבת ואתי. אמי היתה ילידת פינסק, שם בילתה את נעוריה וחזרה שמה עם אבי לאחר נישואיה. אי לכך, הפך השם פינסק עבור רבאו לסמל יהדות מזרח־אירופה. בעודנו גרים בחדר המעלית שמעל חדר היולדות, עלו באחד הלילות צעקותיה וגניחותיה של אחת הנשים וחדרו דרך החלון הקטן לחדרנו. מתוך הרגל הסתכל ארוין על שעונו וקבע כנראה לעצמו, כי מרווחי הזמן בין הגניחות "מאמא־מאמא" הנפלטות מפי היולדת, אינם מצדיקים עדיין כאבים כאלה הגורמים לצעקות כה חזקות. הוא ירד לחדר הלידה, ניגש לאשה, ליטף את מצחה ושאלה: "האם את מפינסק?" האשה שכחה רגע קט את כאביה, היא התפכחה וענתה: "ומה יש? גם ויצמן בא מפינסק".

השמירה על הסדר והנקיון במחלקה היתה לו לאופי שני. בהכנסו לחדרי לידה היה מעביר את אצבעו על ראש הדלת, כי גרגיר אבק עלול חלילה לזהם את האויר. והיה כי טרם הספיקה המילדת לנגב טיפת דם אחת שעל הרצפה, וכבר הגיעה יולדת שניה – לקח רבאו חיתול וניגב בעצמו את הכתם הזעיר לשמש מופת למילדות, כי לדעתו, חלילה

לעורר אף פחד קל בלבה של הפציאנטית.

אחת־עשרה שנים גרנו בבית־החולים בילינסון. פה הקים ארוין וניהל מחלקת נשים בעלת מוניטין. כאן חינך ארוין רופאים צעירים אשר רבים מהם ממלאים היום תפקיד של מנהלי מחלקות ברחבי הארץ. עם תום המלחמה, כאשר התחילו לעלות ארצה שרידי השואה, קיבל ארוין למחלקה רופאים פרטיזנים לתקופות קצרות ובהדרכתו המוסווית עזר לשקמם במקצועם.

שם, בבילינסון, הקימונו את משפחתנו. שם נולדו שלושת ילדינו. המקום היה גן־עדן לפעוטות. בימות החמה התרוצצו עירומים תחת הממטרות, התגלגלו על הדשאים, וכך קיבלה בתי השניה את השם ״גולו גולו״, על כי טרם למדה לשונה לדבר, קראה בחדוה גולו גולו והתגלגלה בעליצות במדרוני הדשא. כאן השארתי את בני בעל התלתלים הזהובים בלול, לתשומת לבם וטיפולם של העוברים והשבים – אחיות, שרבר־בים, רופאים או פועלות נקיון. בעבודתי עסקתי בהדרכה בבעיות התזונה בישובים מרוחקים ובקיבוצים. ארוין עודדני תמיד להמשיך במקצועי וכך עברתי את הארץ לאורכה ולרוחבה, באוטובוסים, בטנדרים, בשירות או במשאיות.

כאשר משפחתנו גדלה, התקשינו להסתדר במשכורות שלנו. גם לחץ הציבור שאינו שייך לקופת־חולים על ארוין, הלך וחזק ופניות רבות באו אליו למתן עזרה ותושיה. הרופאים הבכירים בבילינסון התארגנו ופנו לקופת־חולים בבקשה להרשות להם לקבל חולים פרטיים בין כתלי המוסד ותחת ביקורת המשרד. בתזכיר מנומק הסבירו למרכז, כי הינם מוכנים לקבל רק אחוז קטן מההכנסה ויתרת התשלום תהווה קופה לשיפורים בבית־החולים. הדברים הגיעו לועד הפועל של ההסתדרות בזמן שגולדה מאיר היתה מזכירת ההסתדרות. אנשי הועד הפועל סירבו לחרוג מן המוסכמות והעמידו את הרופאים בפני הברירה של המשך עבודתם בדרך המקובלת, או עזיבת המקום. ארוין העקבי ובעל התעוזה נאלץ לעזוב בכאב לב גדול את ילד טיפוחיו, את מחלקת הנשים הגדולה והמאורגנת. הוא עבר לבית־החולים הממשלתי ״הירקון״ (תחת ממשלת המנדאט). היה זה בית־חולים עני ומוזנח, שם עמדו לרשותו עשר מיטות בלבד. הוא לא פתח את סגור־לבו, לא התאונן, לא התחרט, אבל התהלך שפוף וכואב.

עזבנו את בילינסון עם רכוש גדול. שם לתהילה ומוניטין בכל רחבי הארץ, שלושה ילדים חמודים ופיצויים בסך 600 לירות עבור 15 שנות עבודה בקופת־חולים, ללא קורת גג לראשנו. כעבור זמן קצר עזבו גם ד״ר הלר ז״ל, ד״ר ספירא ז״ל ואח״כ גם ד״ר שיבא ז״ל.

השנה היתה שנת 1947, ערב מלחמת השחרור. העתקנו את מקום

מגורנו מהחצר המרווחת והשקטה של בילינסון אל דירה שכורה בת שלושה חדרים קטנים בצפון תל־אביב. כעבור שנה הצלחנו לקנות דירה בת 3½ חדרים, גם היא בצפון. את מחירה, שעלה ל־4000 ל"י, מיממנו מן הפיצויים הנ"ל, הלוואות אישיות של חברים טובים ומגמילות־חסד ממנהל בית־החולים אסותא.

זמן קצר לאחר שעזבנו את בילינסון, פרצה מלחמת השחרור. היות שהייתי חברה וותיקה ב"הגנה" ונוסף לזאת מומחית להתקנת מטבחים ציבוריים, גוייסתי מיד לצה"ל, כעובדת אזרחית. בלית ברירה מסרתי את מיכלה, בני בן השנתיים, למעון־יום בקרבת דירתנו ויצאתי עם השכמה לעבודה. השתתפתי באירגון המטבח במחנה יונה ובמחנה יהושוע. אלי נלוותה קבוצת נשים אשר עבדה בהתנדבות ובמסירות במטבחים הנ"ל. נברתי במחסני הציוד שהשאירו אחריהם החיילות האנגלים ומצאתי שם אוצרות של תנורי שדה המופעלים בבנזין. בעזרת מומחים מן הצבא הצלחנו לשנותם ולהפעילם בנפט. לאחר מזה הופעלו התנורים במחנות הצבא שלנו בכל קצווי הארץ. עברתי עם המפקדים בעמדות על גבול תל־אביב–יפו – שם הקימונו מטבחים קטנים לשעת חירום עבור קבוצות קטנות של חיילים. הערבים המשיכו להצליף מן המסגד שבהמשך רחוב הירקון לעבר העוברים והשבים ברחוב. עד מלון קטה־דן הגיעו הכדורים שלהם והפילו חללים. אנחנו זחלנו בין העמדות ורוח טובה שלטה בנו. באחד מלילות הירח, עת חזרתי הביתה, מצאתי את בני הקטן מתפלש בחול אשר ע"י הבית וכל גופו ופניו מכוסים באבעבועות רוח. ביום אחר, בהיותי בדרכי ממחנה יהושע הביתה, צפרה לפתע צפירת האזעקה. יצאנו מן האוטו ונכנסנו לאיזה חדר־מדרגות. עם מתן אות הארגעה רצתי בחפזון הביתה ואמנם, נפלה פצצה במגרש הריק שע"י ביתנו וארוין הצליח לשאת ילדים וביניהם גם את שלנו אל המקלט. בתי גולו נחרדה ביותר ובמשך זמן ארוך היתה מתקפלת כשבלול בלילות, למרגלותנו. הילדות למדו בגן ובביה"ס בצפון. באחד הימים לא הגיעו כמנהגן הביתה. רצנו שמה ומצאנו, כי עם האזעקה, רצה נורית הבכורה, לחלץ את אחותה הקטנה מן הגן, כברת דרך חשופה וארוכה. ושתי הילדות מחזיקות האחת בידי אחותה ומחכות בחרדה לאות הארגעה.

ארוין הציע את שרותו לצבא כמנתח. אולם משה שרת נזף בו ושכנעו כי נשים רבות זקוקות לעזרתו בבית־החולים וברחבי העיר, וכך אסר עליו באיסור מוחלט להתגייס לצבא. באחד מלילות הכוכבים שבארצנו, שוחחנו בישבנו על המרפסת ולפתע אמר לי ארוין בקול מרוסק: "אינני יכול בשום אופן לעמוד מן הצד. אני מוכרח להיות פעיל מבפנים ולעזור למאמץ". השתדלתי להיות סבלנית והסברתי לו כי הוא עובד עבור

המאמץ, כי החיילים הינם יותר רגועים בחזית בידעם כי נשותיהם ההרות או החולות נתונות בידיים אמונות.

עם תום מלחמת השחרור הוקם בית־החולים תל־השומר, אשר השתכן בצריפים שנשארו לירושה מבית־החולים הזמני של הצבא האמר־יקאי. ארוין צורף מיד לצוות הרופאים שם וקיבל תחילה 8 מיטות בצריף רעוע. לאחר מספר שנים השתתף ארוין בתכנון ובהשגחה על ביצוע נכון של בנין בית היולדות. הוא לא הדיר רגלו בשעות הבוקר המקדמות מן הבנין, וזאת עשה כמעט יום יום במשך שנים מספר. עינו פקוחה על שגיאות והצעותיו לשיפורים אינן מאחרות לבוא. הוא השתתף בישיבות לאין קץ בהן קרו לא פעם חיכוכים עם מומחים ומנהלים. ואמנם, בדם לבו ובליח עצמותיו קמה מחלקת הנשים המשוכללת שע״י בית־החולים תל־השומר.

אישים וחברים בין עולי גרמניה

אנסה לתאר בפרק הזה כמה דמויות ואישים מעולי גרמניה עמם נפגשתי יום־יום במקומות עבודה, במגורים או בחוג ידידים. דומני, כי למרות דיסוננסים ביניינו הצלחתי לחדור מתחת למעטה הנימוס ולהגיע לשורש אישיותם הטומנת בחובה הרבה סערות ומאוויים, לשמחתי נקלטתי ביניהם באהבה, בהערכה ובחוסר חשדנות, למרות השוני הרב ביניינו. הם היו נכונים להתמזג עם בני הישוב, למרות שלא פעם הרימו גבותיהם לשמע הגבותי הגלויות או התפרצויותי. היו ביניהם אחדים שקיבלו חינוך פרוסי. תארנו אותם כאילו ״בלעו סרגל״ והתקשו מאד לנוד קמעה למשב רוח הזמן או המקום. כולם, בלי יוצא מן הכלל, השתדלו בכל מאודם ללמוד את השפה העברית וביניהם כאלה המבקרים באולפנים עד היום. רוב הנשים לא הצליחו במשימתן אולם רבים מן הגברים שעבדו במשרדים שונים מדברים עברית. עלי היה להיאבק עם השפה הגרמנית.

משפחה מוזרה

חברים קרובים ויקרים היו לנו, פריץ וגרטה*, כל אחד מהם מיוחד ואוריגינאלי בתכונותיו ובדרך הפגנת ידידותו אלינו. יחד היוו יחידה מעניינת בעלת אינטרסים משותפים רבים אותם מיצו בחייהם עד תום.

פגשתי אותם לראשונה באקראי, בעברי ברחוב עם בעלי, כשבועיים לאחר נישואינו. ארוין שאלם לסיבת היעדרם משמחתנו וגרטה ענתה בתום לב: "הרי הזמנת כל כך הרבה רופאים יוצאי גרמניה אשר בודאי הופיעו כולם לבושי הדר, בבגדי ערב רשמיים ואנחנו, בתלבושתנו הצנועה המסמלת את רוח ארץ־ישראל העובדת, היינו נראים יוצאי דופן בקהל הזה". ואחר הוסיפה באנחה קלה: "ולמה בכלל לחגוג חגיגה פרטית שלכם ברוב עם שכזה?" – בלבי חשבתי כי אמנם צדקה בטיעונה. משך השנים נרקמו בינינו יחסי ידידות עמוקה והבנה כנה למרות שבאנו מקוטבי תרבות שונים.

פריץ, רופא ילדים במקצועו, היה בנו של פרופ' לבוטניקה בברלין. תחביבו של האב הנאור היו האורכידאות הנדירות אשר טיפח אותן בחצרו. אולם, גדר אבנים גבוהה בנה מסביב לגנו למען לא יראו או חלילה ייהנו העוברים ושבים מהדר הפריחה האקזוטית. הבן ינק בבית הוריו אהבה רבה לצומח והתעמק בתורת הבוטניקה. אשתו סיגלה לעצמה אף היא ידע ואהבה לצומח, וכך יצרו לעצמם מרכז התעניינות משותף, לו התמסרו ובו בילו חלק ניכר משעותיהם הפנויות. שניהם היו חניכי תנועת הנוער הציוני כחול־לבן בגרמניה (הוא היה מדריך של ארוין בתנועה). כחניכי התנועה וכבעלי אופי שלא ידע וויתורים, החליטו להגשים את רעיונותיהם הציונים. הם עלו ארצה בשנת 1931. פריץ וגרטה השתכנו בדירה זעירה בבית־החולים בעפולה, שם קיבל פריץ עבודה. את שלושת בניהם הכניסו לבית־הספר והפנימיה בעין חרוד.

אנשי פרינציפים היו. ושום רגש, – התחשבות או רוך כלפי ילדיהם לא הניאם מעקרונותיהם. שאיפתם היחידה בעלותם ארצה היתה לעשות את ילדיהם לחקלאים במולדת. לפני עלותם בשנת 1923 שלחו כחלוץ המשפחה את בנם בכורם והוא אז ילד בן תשע. הושיבוהו על אניה ושיגרוהו לבדו לארץ הקודש. בנמל יפו חיכו לו ידידי הוריו, עולי גרמניה שעבדו וגרו בכפר הנוער בן־שמן. קרה, כי באותו יום התחוללה סערה בנמל יפו. אי־לכך הפליגה האניה לפרוק מטענה בנמל חיפה, וכך

* שמות בדויים

הגיע הילד הבודד והנבהל לנמל ללא מכר או מודע ומזוָדה גדולה בידיו הקטנות. השלטונות הלינו את הנוסעים לילה אחד בקרנטינה, ונפל בגורלו של הילד ללון עם כושי זר וענק בחדר משותף, כאשר שוחרר לבסוף, לא עצר כוח לשאת את המזוָדה הכבדה בידיו. אי־לכך העמיס על גופו חליפה על פני חליפה וכל זה אירע בחודש תמוז. בהגיעו סוף סוף מיוזע ועיף לתל־אביב, פגשוהו הידידים, אשר משום מה החליטו כי יש לדבר עמו רק עברית, למען ילמד בן לילה את לשון הקודש. על הילד עבר בודאי זעזוע נפשי חזק, והוא צבר בלבו כעס כלפי הוריו, וביחוד רב חרונו על אביו התקיף. ההורים הגיעו אחרי חודשים מספר ארצה. במקום לקרבו ולפייסו הכניסוהו, כאמור, לחברת הילדים הזרה לו בקיבוץ.

פריץ וגרטה בנו לעצמם בית באחת המושבות והקיפוהו בגינה מרהיבה. הילדים נשארו בעין־חרוד. כחובב הצמח וכידען מעמיק, הזמין פריץ לעצמו שתילי אורן מכל קצוות העולם. זנים מזנים שונים אשר מוצאם מאוסטרליה, מרודזיה, מקליפורניה, מהוואי וממקומות אקזוטיים אחרים. כאשר טיילת בימות הקיץ בפֶּרגוֹלַת הגפן הארוכה שלהם, נטפה לפיך נופת־צופים של ענבים מזנים נדירים ומשובחים. בבריכה צמחו פפירוסים ושושני־מים אותם הביאו מביצות החולה, ומסביב לגדר נבטו בחורף נרקיסים, רקפות, כלניות ואירסים שחורים, אותה לקטה גרטה בטיולים השונים בהרים, בעמקים ובביצות של ארצנו.

היתה להם דרך־חיים משלהם. חלילה לזר, ויהא זה חבר או בן, להפתיעם בבקור כלשהו מחוץ לתוכניותיהם. באחת השבתות באה אחת ה"אחיות" הותיקות לבקרם מבלי שהוזמנה מראש. התדפקה בדלת ולא נענתה. התעקשה האשה, הוציאה מנרתיקה את עבודת הסריגה, התיש־בה קבע במרפסת והחלה בעבודתה. דלת זכוכית הבדילה בין הדירה והמרפסת. השניים רגזו בחדרם והחליטו כי ילמדוה לקח ובשום אופן לא יכניסוה הביתה. הם נאלצו להסתתר, לזחול על ארבע לשרותים או למקרר, וכך התענו בוקר תמים. אולם הפרינציפ נשאר שריר וקיים.

אותנו חבבו כנראה והזמינו לביתם לעיתים תכופות. ההזמנה נשלחה ע"י הדואר. לפעמים בצירוף תוספת: "בלי ילדים", או להיפך: "נא להביא הילדים". כאשר הבאנו את הילדים, הכינה בעלת הבית צעצו־עים ומלאכות המתאימים לגילם. כאשר שאלתיה לפשר הגיוון בהזמנות, ענתה: כאשר "בלי ילדים" הרי יש לי מה לספר לך או להתייעץ עמך ואני זקוקה לכל תשומת לבך. וכאשר "עם ילדים", הרי יש לנו זמן להשתע־שע עמהם.

תשומת לבה של ידידתי לזולת נגעה פשוט ללבי. פעם, ספרתי לה על חלומי להשתתף בפסטיבל המוזיקלי של קזלס. לאחר מספר ימים,

מצאתי ספר על חיי קזלס תחת צלחתי בארוחת הערב בביתם. בעצם מלחמת השחרור, בה גוייסתי להקמת מטבחים במחנות צבא, כאשר עייפתי מאד, באה גרטה העירה ולקחתני לביתה לשלושה ימים. הכניסתני לחדר מסודר ואמרה "אינני קובעת עבורך שעה לארוחות, גם אינני נותנת שירות. תישני כאוות נפשך ותאכלי מה שתמצאי במקרר". ואמנם, זו היתה אחת המנוחות וההתפרקויות הנפלאות שבחיי. באותה צורה אישפזה בביתה את שכנתה התימניה, אשר היתה זקוקה להחלמה, או אחד מחבריה לאחר מחלה.

אם הבית היתה אשה אוריגינלית ועקבית בעקרונותיה. מוכנה לכל עבודה ולכל משימה שיָשרה בעיניה. היא דגלה בשוויון הקיום בין בני־אנוש, ללא נימוקים או הערות כלשהם. בזמן הצנע, כאשר מנות הבשר הקצובות היו קטנות, סדרה לעצמה אספקה אישית ע"י שפנייה שהקימה בפינת החצר. ובכדי להוזיל את מחיר הבשר, לא נמנעה אשת הרופא מלהעמיס על גבה הרחב שק עשבים, שקצרה בפרדסים אשר בגבול המושבה, וחזרה לביתה ברחוב הראשי, מחייכת לעבר מכריה המשתאים. המשפחה, או יותר נכון זוג ההורים, חיו בחשבון מדוייק וחלילה לבזבז את הפרוטה, לא מתוך מחסור או דחק, אלא מתוך הפרינציפ והחשד שמא הזולת ינצלם.

הבנים התחנכו, כאמור, בבית־הספר שבעין־חרוד. הבן הבכור בלט בכשרונותיו במתמטיקה ופיזיקה. עם סיימו את ביה"ס דיווח המורה להורים על כשרונו והצטיינותו של בנם במתמטיקה. המורה המליץ בכל לשון על המשך הלימודים בתיכון ואחר כך באוניברסיטה. אולם האב, רופא במקצועו, בן לפרופיסור לבוטניקה, מוקף בקרובים אקדמאים, סירב בכל לבו ונשאר נוקשה בהחלטתו לאמור: "באנו ארצה לבנות ולהבנות בה בעבודת כפיים וזעת אפיים". הבן חזר מן הקיבוץ לבית הוריו. הוא אולץ ע"י אביו להשכים קום ולהגיע בשעה שבע בבוקר לביתו של הפחח הגרמני הגוי שישב בשרונה בואך יפו. הוא היה לשוליה אצל הגוי אשר לא חסך ממנו לפעמים מלקות מספר.

מלחמת העולם השנייה הלכה והתקרבה אלינו. הצבא הגרמני בפיקו־דו של רומל התקרב למצרים. עובדה זו ערערה את האב הקשוח ופגעה בעקרונותיו. לפתע התעורר בקרבו הלב הרחום של האב היהודי. הוא חשש פן האנגלים עלולים לגייס את שני בניו החסונים והיפים לצבא הבריטי. אי־לכך מיהר לסדר עבורם אשרות כניסה לאמריקה ושיגרם חיש לקליפורניה, הוא שאף כי ילמדו חקלאות ויחזרו אחרי המלחמה כחקלאים מומחים. מובן כי לא ציידם בסכוך כסף מספיק להוצאותיהם כי לפי הפרינציפ, אותו הביא עמו מפרוסיה, צריך אדם בוגר לפרנס את עצמו. את השפה לא ידעו, תעודת בגרות לא היתה בידם. באמריקה

הפכו לנתינים אמריקאיים ועם היכנס ארצות־הברית למלחמה גוייסו מיד לצבא. האחד מהם לחם בקוריאה והשני היה בצבא הכיבוש בגרמניה. עם תום המלחמה חזרו לאמריקה והקימו לעצמם חוות בוקרים שהלכה והתפתחה לחווה למופת. הקשר בינם ובין ארצנו, ארץ מוצאם, הלך והתרחפף. כנתינים זרים, אמריקאים, קשה היה בימי שלטון המנדט לקבל סרטיפיקטים לעלות ארצה. לאחר הפצרות רבות של האם, הגיעו ארצה (אינני יודעת באיזו קטיגוריה), שני גברים, חסונים ויפהפים, כאילו יצאו מסרט של ״המערב הפרוע״. נוסף לזאת היו זרועותיו של הבן הצעיר שלחם בקוריאה מקועקעות כדרך המלחים. זרים ומנותקים היו הבנים בבית הוריהם. עם אחיהם השלישי והצעיר כמעט שלא נפגשו, היות שהיה כלוא עם אסירי ה״הגנה״ מבית הערבה, בקישלה שבירוש־לים המזרחית. ביחוד היה זר ורחוק הבן הבכור, שנשלח בילדותו על סיפון אניה ארצה. ההורים לא מצאו דרך לדובבו, אף לא ידעו כיצד לחדור מעבר למעטה השתיקה שאפפה אותו. הם שלחוהו לעין־חרוד לחברת ידידים איתם בילה את ימי טעוריו. הוא נשאר שמה שבועות מספר, עבד ברפת וכאילו קשר אילו קשרים רופפים. כאשר בא לביקור הביתה שאלוהו ההורים על חוויותיו ורשמיו מן המשק. ואז העז הבן להביע דעתו ובפיו שיר הלל לקליפורניה ולמרחביה. הוא השווה חוות בוקרים ענקיות עם הרפת בקיבוץ. הוא ביקר את שיטות העבודה הנחשלות אצלנו לעומת החידושים באמריקה. לאמיתו של דבר לא התרברב, ושמא שאף רק לתקן כאן, – אולם האב המבוגר והרתחן לא שלט ברוחו. בשצף קצף חטף בידיו את מזוודות בנו, הניפם וזרקם מבעד לחלון החוצה ובלי בושה גרש אט הבן וצעק לעומתו – ״חזור לאמרי־קה״. הבחור הנפגע והפגיע גם בלאו הכי, לקח את מזוודותיו, עלה על אניה אמריקאית וחזר לארצות־הברית. מאז נעלמו עקבותיו. שנים רבות ניסתה האם לחפשו בכל מיני דרכים עד שסוף סוף הצליחה לאתרו בצבא הקבע האמריקאי, שם מילא תפקיד של טייס ניסוי. הוא ניסה בכל מיני דרכים לטשטש את זהותו ולהכחיש בקרבו פנימה את הקשר לבית הורים, ליהדות או לציונות. באחת מטיסותיו הרבות נאלץ לנחות נחיתת אונס בעיירה נידחת בקליפורניה. הוא ניגש לאחת המסעדות לסעוד את לבו. במסעדה עבדה מלצרית צעירה וחיננית. ניגשה הנערה אל הטייס היפה, הושיטה לו עתון והפנתה את תשומת לבו לאיזו מעשיה על גנב יהודי, בעוד פיה מלא שמצה על היהודים, אשר מעולם לא באה במחיצתם. הטייס הקשיב בתמהון לדבריה. משהו נדלק בלבו ולפתע אמר: ״את שונאת יהודים?״ ״כן״ – הפטירה. ״גם אני שונא אותם״, אמר – ״התהיי נכונה להיות לי לאשה?״ וכך, תוך ימים מספר, ארס לו הטייס את הנערה הצעירה לאשה. האם, חיבלה כל מיני תחבולות ליצור

קשר מכתבים עם בנה בכורה. אף עלה הדבר בידה להתכתב עמו לפי כתובת מיוחדת שהמציא לה. פעם אחת קרה, כי מכתב האם הגיע בדרך לא דרך לידי אשתו של הטייס. היא אצה לאחר ממכריהם שהיטיב לתרגם לה לאנגלית את המכתב הכתוב גרמנית. תשובתה אל האם המצפה לא אחרה לבוא. בשפת עלגים ילדותית ובשגיאות כתיב רבות הביעה האשה את שמחתה על כך שבעלה אינו איש בודד ועירירי בעולם, שכן יש לו אם דואגת ואב, גם אחים חביבים, אף הביעה תקוותה להתראות עם המשפחה ולהכירה בעתיד הקרוב. אחרי התכתבות רבה, הוזמנה האם ע"י בנה לבקרו. הוא גר עם משפחתו במחנה צבאי על גבול ארה"ב וקנדה. התכונה לקראת הנסיעה היתה גדולה ויסודית. האם למדה אנגלית בקפידה למען תוכל לשוחח עם כלתה ונכדיה. בבואה נתגלתה לפני האם צורת חייו המעוותת של בנה בכורה. אדם כשרוני ואיש הספר, יצר לו פינת לימודים בצריף קטן בחצר. שם התבודד עם ספריו, שם פתר משוואות מתמטיות מסובכות, שם התעמק במדעים וברח מפני היום־יום האפור שיצר לעצמו במסיבת משפחתו. האם הבינה כי לא עלה לדרגת קצין בחיל האויר הודות לעובדה, שנמנע מלפתור נכונה את המבחנים המתמטיים שהוצגו לפניו. וכל זה כדי שמפקדיו לא יגלו את כשרונותיו וע"י כך את זהותו היהודית. חוש הקמצנות אשר ירש מאביו וסבו הלך והתחדד אצלו יותר ויותר. הוא מנע מילדיו הקטנים מזונות יסודיים והעמידם לא פעם כמעט בפני חרפת רעב. האם בילתה שעות רבות עם כלתה, אשה טובת־לב ופשוטה. רמת השכלתה נמוכה ביותר היתה, וכאשר שאלוה פעם: "מי היה היטלר?" – ענתה – "יוצר מדינת היהודים". מטרתה של האם היתה לגשר על פני התהום שנוצרה בין הבן לאביו אולם לא הצליחה בשום אופן לחדור דרך הקיר האטום שחצץ ביניהם. כך נפרדה מהמשפחה לאחר שקשרה קשרים עם האשה הצעירה וילדיה, אולם ללא כל מגע נפשי עם הבן.

לאב מלאו 60 שנה. האם כתבה לבן מכתב בדם לבה. היא דברה אל לבו של הבן, התחננה לסליחה, הסבירה העיוותים, חיפשה הצדקות אולם, לשוא. הבן מאן להכיר באביו או לראותו.

כעבור שנים מספר נפטרה באופן פתאומי ידידתי הטובה גרטה. מותה היה אולי תוצאה של הדבקות של פריץ בפרינציפים ובמשמעת גרמנית. היא קיבלה התקפת כאבים בקיבה, הואצה במהירות ע"י בעלה הרופא לבית־החולים. הרופא התורן היה רופא צעיר שעזב מקרוב את ספסל הלימודים. הוא קבע מה שקבע. פריץ הרופא המנוסה והותיק, קבע דיאגנוזה שונה. אילו היו מנתחים מיד, כדעתו של פריץ, יכלו אולי, להצילה. אולם, בגלל המשמעת, לא דרש פריץ להזמין רופא בכיר. וכך נפטרה גרטה הטובה לאחר יומיים של יסורים מבלי שנבדקה ע"י רופא

מומחה. בניתוח שלאחר המוות, התאמתה הדיאגנוזה של פריץ. האחים הודיעו על מות האם לאח הטייס ביפאן. היחידה שלו עברה למחנה צבאי ע״י טוקיו שביפאן ומתפקידם היה לעקוב אחרי הוריקנים או סערות אחרות העלולות לאיים על היבשה. הוא אישר את קבלת המכתב, אף שלח תעודה נוטריונית בה וויתר על הירושה.

בימים ההם, תכננו אנו את נסיעתנו למזרח הרחוק. ידעתי, אף הרגשתי, מה עז היה רצונה של גרטה, לפשר ולהשלים בין האב ובנו. בכל מיני דרכים ניסתה לשכנע את בעלה לערוך נסיעה למזרח הרחוק. אולם כל נסיונותיה העלו חרס. האב העיקש סירב לנסוע אל בנו לפני שיקבל הזמנה לבבית ממנו. והבן הנפגע דבק בשנאתו וסירב להזמין את אביו. איש מהם לא היה מוכן להיות המתחיל.

לאחר מותה של גרטה נשאר פריץ תלוש ומנותק מן החברה. כי בעצם, היתה היא איש יחסי־הציבור שלו, אשר ידעה להחליק החתחתים ולהפוך העקוב למישור.

ערב נסיעתנו למזרח הרחוק, הזמנתי את פריץ לביתנו. הוא היה איש שיחה נלבב, שופע הומור ובדיחה ובחוג ידידים אף נעים הליכות. תוך כדי שיחה סיפרנו לו על תכנית נסיעתנו. פתאום חשתי, כאילו נעצרה נשימתו בקרבו. מבלי להתעכב, הצעתי לו באותו מעמד, לשלוח עמנו שי כלשהו לבנו ולמשפחתו הגרים בטוקיו, איזו מזכרת מן האם. בנהימה קלה השיב: ״אין לי דבר״. ״אז תקנה מתנות״ – צעקתי לעברו. לתמהוני כי רב, שוטט עמי האיש הקמצן בחנויות תל־אביב, ידו וכיסו פתוחים לרווחה. קנינו מתנות לכל בני המשפחה, ביניהן סיכה יפה שאמורה היתה להיות מעזבונה של האם, לאשתו של הבן.

אחרי נסיעה מלאת הרפתקאות ועניין, חנייה בארצות שונות במזרח הרחוק, הגענו לטוקיו, עיר המליונים של יפאן. ובטוקיו, בפרוורי העיר, שכן לו לבטח מחנה צבאי אמריקאי. מחנה גדול ומאורגן, בו דירות למשפחות החיילים והטייסים, בית תפילה ההופך בשעת הצורך במהי־רות מפליאה מכנסיה נוצרית לבית כנסת יהודי, בית מלון קטן עבור קרובי משפחה ומרכז קניות שבחלקו מכיל תוצרת אמריקאית ובחלקו השני תוצרת יפאנית, שלל דגים ותולעי מים, בדים וברוקטים וכיוצא בזה. באותו מחנה התגורר בנם בכורם של ידידינו הטובים. גם כאן תיפקד כטייס ניסויים. עליו היה להמריא מדי פעם לשחקים, לארוב למונסון או רוח רעה אחרת המשתוללת ומאיימת על האוכלוסיה, להודיע ולהזהיר את תחנות המטאורולוגיה וכיוצא בזה. על פני אשתו גיליתי את הפחדים והחרדה בהם חיתה תדיר עת המריא למרחקים, שמא יתנגש ברוח, שמא לא יחזור.

ארוין הכיר היטב את הטייס הזה. עוד בימי ילדותו בגרמניה נהגו

הוריו האפיקורסים לשלחו עם ארוין לבית הכנסת האורתודוכסי, ביחוד בימים הנוראים ובחגים. הם רצו לעורר אצלו מודעות לכור מחצבתו היהודי.

צלצלנו למחנה הצבאי ואיתרנו את הבן הטייס. דברנו ביניינו עברית. הוא זכר אותנו ולא התנכר לנו. סיפרתי לו כי בידי מזכרת מן האם שאהב, ומתנות מהאב עבור הילדים. תשובתו הרגשנית היתה "אני בא". כעבור שעה קצרה הופיע עם אשתו, בנו ובתו למלון שלנו ואנחנו מסובים עדיין בחדר האוכל לארוחת הבוקר. גבר יפה־תואר, עיניו כחולות ושערו שחור, זקוף ושזוף, נרגש היה עד כי נעתקו המלים מפיו. כולנו נמצאנו במבוכה וכאילו מהלומה ניחתה עלינו. אולם לבסוף, שברתי את הקרח כאשר התחלתי לספר לו על ימיה האחרונים של אמו, על געגועיה לבנה בכורה ולמשפחתו. כל העת נמנעתי מלהזכיר את אביו. קשר חם ובלתי אמצעי נוצר ביניינו. הוא הסתכל בי כאילו רצה לדלות ממני את רגשי האהבה של אמו, אולם לא דיבר, לא שאל ולא חקר. לאחר ימים מספר הזמיננו לארוחה בביתו שנמצא במחנה הצבאי. בית מסודר ונקי. הגברים לגמו כוסית והאשה הצעירה הכניסתני לחדר השינה והראתה לי את כל מכמני החמדה שהצליחה לצבור בזמן שהותה ביפאן: בדי משי וברוקד, מחרוזות במבוס, אולם שיא התפארת היה כובע רחב־שוליים מעוצב על טהרת נוצות בת־היענה. תוך כדי תצוגה גוללה לפני את פרשת ילדותו העגומה של בעלה. למרות השקפתה הפרימיטיבית הרגישה כי הילד גדל באטמוספירה של קשיחות לב וקפדנות, הילד ספג מלקות מאביו על לא עוול בכפיו. היא המשיכה וסיפרה כיצד רצה האב להגשים בבנו את שאיפותיו הוא וכך מנע ממנו כל אפשרות לימודים וקידמה, ברצונו להפכו לבעל מלאכה מושלם כיאות לבני הארץ המתנערת מן הגלות, כיצד לא ידע וגם לא רצה לדעת האב השתלטן כי הנער ניחן בנפש רגישה ובמוח מזהיר.

אולם הבן התרפק בתת־הכרתו על בית הוריו וזכרונות ילדותו. שמחת־חיים רבה שפעה מאמו, אשר מצאה את המפתח למסתרי לבו של האב ולא פעם הצליחה לרכך את אופיו, ואז הצטרף האב לחבורת המשפחה עם הגיטרה וקולו הערב, אף לימד את ילדיו את שירי תנועת הנוער כחול־לבן, שהושרו על טהרת השפה הגרמנית.

שני ילדים לזוג הצעיר. הבן הבכור נראה כמו אמריקאי מטקסס ואין לו אף שמץ דמיון למשפחת ידידינו בעוד הילדה החמודה הזכירה בחזות פניה ובעליזות הליכותיה את הסבתא.

ארחנו לשולחן ערוך ונקי. היטבנו לבנו בסטיקים אמריקאיים ותוס־פות שונות. עם תום הארוחה התבקש הילד לנגן לפנינו על הגיטרה החשמלית. לתמהוננו, השמיע הילד בן הטייס האמריקאי, שם בטוקיו

אשר ביפאן, מנגינות רחוקות ונדושות, מנגינות שהושרו בפי חניכי תנועת הנוער הציוני בגרמניה, שירים אותם שמע הטייס בילדותו בשעות רצון מאביו, פריץ, הוא סבו של הנער, אותם תירגם היום לאנגלית עבור בנו, בן האשה הגויה. לבי התכווץ בקרבי למראה הגבר המתרפק מבלי משים על עבר שנגנז ונמחק, בזכרי את אמו המנוחה שלא זכתה לשמוע ולהרגיש את הקירבה הזאת. הסתכלתי מן הצד בפניו של הטייס. נוקשות נפשו נמוגה ועיניו הכחולות כוסו דוק דמעות סמויות. פיו רטט כאילו הביע את געגועיו לבית אבא אשר הצליח לעוות הרגשות אלה ולהפכם לשנאה־אהבה. ואז, לאט ובזהירות, החילותי לגולל לפניו את מצבו של אביו היושב בודד ועזוב בביתו, עטור הגינה הגדולה. סיפרתי לו כי לאחר מות האם, אשר ידעה לגשר ולַיֵשֵר ההדוּרים בינו ובין ידידיו ומקורביו, נשאר האב בגלל אופיו המתפרץ בודד וכמעט מנודה. מובן כי לא החסרתי גם דברי ביקורת כלפיו אולם יחד עם זאת פניתי למצפונו ובמלים רכות העליתי לפניו את רצונה האחרון של אמו והוא, להשלים בין העיקשים ולהביאם לידי פגישה. הטייס הנוקשה שעמד כל עת דיבורי, צנח בכבדות על אחד הכסאות. הוא הסתיר פניו היפות בידיו ובקול רוטט, נקרעו המלים מקרבו: ''את מביאה אותי במבוכה''. לאחר שתיקה קלה עניתיו: ''זו היתה כוונתי''.

בשובנו ארצה, סיפרנו לאב את שראינו. דיברנו בשבחו של בנו בכורו ומשפחתו. הוא שמע בהסתייגות, פניו סתומות. אף לא ניד קל בפרצופו. אולם, לאחר שבועות מספר הופיע פתע בביתנו אובד עצות ונרגש. בעוד שמחה אצורה מתפרצת מקרבו. הוא הוציא מכיסו מכתב והציגו לפני. מכתב ארוך ומתוסבך מבנו, בו הוא מפרט סיבות משונות על התרחקותו מעם ישראל ויחד עם זאת הזמנה שאינה מוסברת לשני הצדדים המופנית לאביו, לבוא ולבקרו בטוקיו. לבקשתו של האב קיבלתי עלי את תכנון הנסיעה הארוכה והסידורים במשרדי הנסיעות. כמה תקוות סמויות של כמיהה, התרפקות ומחילה, תלו האב ובנו בפגישתם הצפויה. הטייס שריין לעצמו את ימי חופשתו, פגש את אביו, הביאו לביתו ולמשפחתו. הוא עשה כל שביכולתו לשעשע את אורחו. יצא עמו לטיול ממושך בכבישי יפאן, הראהו את חמדת הארץ במלוא פריחתה ויופיה. היה לו לפה בכפרים ובעיירות. אולם, לדברי פריץ, קימץ עליו בנו בארוחות ובמאכלים. האב הכילי מנעוריו לא תפס, כי הוא עצמו היה לדוגמא חיה לבנו במשך שנים רבות.

הטיול הארוך והיקר נגמר בקרע סופי. שני הצוקים לא השתחקו. הם רק התנגשו, נפרדו ואולי אף נשברו קמעא.

לאחרונה, שמעתי מפי אחיו של הטייס, כי הלה גמר את שרותו בצבא ויצא לגימלאות. הוא צבר חסכונות, רכש מגרש גדול באמריקה

הגדולה, הציב שמה קרוונים (אוטומובילים כעין דירות) ועסק בהשכרתם לפועלים ניידים.

משה, הבן השני שחזר בשעתו מאמריקה, הוא חקלאי מנוסה, איש עמל וחרוץ. זרועותיו מקועקעות כדרך המלחים. משה חיפש לעצמו מקום עבודה במשק, אף הצליח להתישב באחת המושבות. שם התקשר לזוג חברים קשישים בעלי משק במושב. חשוכי ילדים היו ובגילם המתבגר התקשו להשתלט על עבודות המשק. אי־לכך, גמרו אומר לצרף אל ביתם את הבחור הצעיר, אף חוזה ערכו ביניהם. על הצעיר לעבוד ולנהל את המשק בחייהם. הם ישבו בביתם, יקבלו את רוב הכנסות המשק ואחרי מותם יורישו את המשק לצעיר. יחד עם זאת, התירו לצעיר לגדל ברפת, ליד הפרות שלהם, עגלות שהן רכושו הפרטי שלו. משה נכנס במלוא מרצו לעבודה. הוא שיפץ את הרפת, חלב את הפרות, זרע חציר, טיפל בעצי הפרי ובשעות הפנאי המעטות עבד כשכיר על טרקטור במושב. משכר עבודתו קנה עגלה ועוד עגלה, עד שהגיע לחמש עגלות. הימים עברו־חלפו וחג הפסח מישמש ובא. בעלת המשק הקשישה רצתה לציין את בוא החג. היא קנתה צלחות חדשות, בקבוקי יין אחדים ועוד מצרכים אחרים. משה נכנס לאחר יום עבודה מפרך לבית. נעליו הכבדות, שבוססו בבוץ הרפת, דרכו על הרצפה הממורקת, ריח צואת פרות וחלב חמוץ נדף מבגדיו. רעב וצמא היה. מבטו נפל על השולחן הגדול שניצב באמצע החדר ולפתע הבחין בערימת הצלחות החדשות והמבריקות וכל יתר ה"מותרות" אותם העזה איכרה שבעת־ימים־ועבודה לרכוש לעצמה. דמו רתח בקרבו. לאחר ששמע הסבר לפשר "הקניה" וההוצאה הזאת, תפס צלחת, זרקה לרצפה ולפתע פרץ האדם השקט והאלם בצעקות וקריאות: "האם על חשבוני אתם מייפים את חייכם?" ריב פרץ בין הנוכחים. האכר הותיק נפגע עד עומק נפשו. הוא אזר עוז ותוך כדי קריאות גנאי משני הצדדים, דרש ממשה לעזוב מיד את המשק. בשצף קצף נכנס האחרון לרפת, הסתכל בעגלות אשר לחכו והיטיבו לבן בחציר הדשן ובקריאה נואשת גרשן מסעודתן ויצא אחריהן אל הכביש המאובק. זקוף וגבוה צעד בכביש, העגלות פוסעות בעקבותיו ואיש אינו יודע את המתרחש בקרבו. לפתע, הבחין מעבר לגדר בחלקת שדה, אשר השרב והרוח יצרו חריצים מעוקלים באדמתה היבשה. בקצה החלקה מחליק לו לאיטו טרקטור המתאמץ לפלח ולחרוש את האדמה הצחיחה. הטרקטור הלך והתקדם לעבר גדר התייל הפונה אל הכביש. ולמרבית פליאתו של משה נהג בטרקטור לא גבר בריא ומגודל, אלא נערה צעירה ושברירית. משהו צבט בלבו. הוא דחק את הָעֲגָלוֹת אל התעֲלה שבצד הכביש ובעצמו קפץ ברגליו הארוכות מעבר לגדר. בלי גינונים עלה על הטרקטור, דחף את הנערה הצידה ותפס

את מקומה ע"י ההגה ובפיו משפט קצר: "בקליפורניה לא ראיתי מעולם אשה חורשת בטרקטור. זו עבודה שנועדה לגברים בלבד". תוך שעה קצרה הצליח לחרוש את השדה אולם גם לרכוש את לבה של הנערה. עגלותיו מצאו מחסה ברפת של הוריה והוא – מקום לינה בביתם. הצעירים מצאו איש את רעהו ואהבה כנה נרקמה ביניהם וכעבור זמן קצר חגגו את כלולותיהם בככר המושבה.

מימי לא ראיתי את אב הבנים כה מאושר כביום נישואי בנו האיכר לבת איכרים במושב במולדת.

לפתע כאילו נשרו מעליו כל שנות המרד והדבקות בעקרונות אשר לפעמים גבלו אפילו בעקרונות השמאל החדש. מבלי משים חזר להרגלי בית־הוריו, עליהם חונך. ממעמקי המזודה אשר הוטמנה במרתף עם בואו ארצה הוציא חליפת חג, מכנסים שחורים עם פסים לבנים ומקטורן שחור, אשר ריח הנפטלין נדף ממנו למרחקים. צרה היתה החליפה, אולם הוא נדחס לתוכה ולמרות החום של תמוז ענד עניבה לכותנתו. אגלי זיעה נטפו ממצחו על חליפתו, אבל לבו היה רונן בקרבו, כי הרי מלאו מאוויי נפשו, לחגוג את נישואי בנו המתישב בכפר עברי, לנערה עבריה בת להורים יוצאי גרמניה, יודעת עבודה, חליבת פרות וטיפול בגן־ירק. כדרך המושבים, התאספו כל בני הכפר לקחת חלק בשמחה. האב כאילו חזר לימי נעוריו. הוא ניגן בגיטרה, חרז חרוזים בגרמנית, דילג והתלוצץ בין הקרואים, כולו מיוזע בחליפתו השחורה, אשר בלטה למרחקים מבינות מכנסי החקי והכותנות הלבנות של יתר הנוכחים.

הזוג הצעיר התישב בדירה קטנה בחצר המשק של הורי הנערה. בחריצות ובעבודת כפיים מפרכת שיקמו את המשק המוזנח ולאחר מותו הפתאומי של אביה, רכשו את המשק מן האם. הם בנו רפת במו ידיהם, הוסיפו עוד פרות ועגלים, הגדילו את הלול, זרעו שדות תלתן וגן ירק. כאשר נזקקו למזומנים, לוו סכום כסף מסויים מידידנו, הוא אבי משה, אף חוזה עשו ביניהם, שלא יסבול המלווה חלילה מפיחות או מירידת ערך המטבע. סדר צריך להיות. אי לכך הצמידו את הכסף למספר ראשי הבקר אשר רכשו תמורתו. ואמנם, לאחר שנתיים, כאשר רכש האב לעצמו אוטו וגזק לכסף, נאלץ הבן למכור פרה או שתיים בהתאם לחוזה.

והימים ימי צנע בארץ והשר דוֹב יוסף מושל בכיפה. מצרכים רבים ניתנים לציבור במשורה לפי תלושים מיוחדים. הבשר, החמאה והביצים חולקו במנות קטנות. הילדים והקשישים מועדפים עלינו, המבוגרים.

ערב אחד הוזמנו לבית ידידינו לארוחת ערב. השולחן היה עמוס שפע צלי־תרנגולות, פשטידות ביצים וכיוצא בזה. בהכירי את ידידי על עקביות הליכותיהם ויושר לבם, בטחתי בהם כי לא יתנו ידם לשוק

השחור, שם קנו אמידים וזוללים אוכל למכביר. אי־לכך הבעתי תמיהתי על רוב המאכלים שהושפעו עלינו בערב זה. אולם, סקרנותי באה על סיפוקה, כאשר הם פרצו בצחוק וספרו לי כי מזונות אלה קיבלו מבנם, האיכר המהולל והמצליח, המחזיר להם בתוצרת משקו את תמורת הריבית עבור הפרות הלוחכות ברפתו

המשפחה הצעירה הלכה וגדלה. נולדו שלושה ילדים. הסבתא ידעה לעניינם. במו ידיה תפרה להם בובות, בנתה להם מרפאה על כל אביזריה, הנכדים התקשרו לסבתא ודרכה אף לסבא. לפעמים רגזה הסבתא על כלתה האיכרה ששלחה אליה ילדים מוזנחים ומלוכלכים ובשיטתיות הפרוסית שלה שיגרה אליה מכתב ובו רשימה מדוקדקת של הבגדים, שעל הילדים הבאים לבקרה להביא עמם, כגון: 3 זוגות תחתונים, 3 גופיות, 2 שמלות, 2 חולצות. על זאת רגז האיכר הגבוה ומכתב תשובתו לא איחר לבוא. במכתב כתב: ״עלינו להפסיק הקשרים בינינו. היות ואתם אקדמאים נקיים ובורגנים ואנו סתם עובדי אדמה מלוכלכים.״ – התנגשויות כאלה, המלוות בהתפרצויות רוגז, היו דבר שכיח בבית הזה. כן גם רבו ההתפייסויות והשמחות.

יונתן הבן הצעיר, שונה הנהו משני אחיו. את מורשתו קיבל מאמו. הוא נעים־הליכות ואסתט מטבעו. כחבר פעיל בהגנה ישב שנים בבית־הסוהר של ממשלת המנדאט. בצאתו את בית־הסוהר, חשקה נפשו לעסוק במוסיקה, אשר היתה משאת נפשו עוד מימי נעוריו. כאן התערב שוב האב הקשוח, והתנהג לפי דרכו מבלי לחדור לנבכי נשמתם של בניו ומבלי להתחשב עם ערגותיהם ונטיותיהם. במקום לתת לו מקלט חם בביתו, התנכר לרצונו ואף לא נתן לו תמיכה כספית. הבן נאלץ לקום יום יום לפני עלות השחר, לעבוד במאפיה חמש שעות ורק אז לנסוע בשני אוטובוסים מן המושבה לביתי שלי בתל־אביב. בבית התאמן תוך ריכוז שעות תמימות על הפסנתר. לאחר שנה של מאבק קשה על קיומו ולימודיו, הצטרף לקיבוץ, שם עשה את ביתו. לימים, נשא לו לאשה נערה מחברות הקיבוץ. ההורים הדגישו כי היא בת להורים מיוצאי מזרח אירופה, וכי הם אינם מתכוננים לקשור עמם קשר איזשהו. (בעצם, גם הורי באו מרוסיה, ולא הבנתי מדוע התקשרו עמי).

זמן קצר לאחר נישואיו, הודיע הבן להוריו כי הוא לקח לעצמו שבוע ימים חופש ובדעתו ללוות את אשתו לקורס מטפלות שייערך בקירבת ביתם וברצונם להתארח אצלם. התאריך שנקבע לא תאם את תוכניות ההורים. במקום שישנו ההורים את תוכניותיהם, כנהוג במשפחות יוצ־אות מזרח אירופה, שיגרו לו מברק, כי יבוא בתאריך אחר. אולם קורס המטפלות לא נקבע לפי עקרונות ההורים ולכן הופיע הזוג הצעיר והמאושר לבית אבא בתאריך הבלתי רצוי.

''ואיפה תישנו?'' – שאלה האם – ''בחדר הילדים מתגורר אחי''.
''בחדר האוכל יש שתי ספות'', ענה הבן.
האם: ''אולם אבא סועד ארוחת הבוקר בשעה שבע בבוקר.''
''הבן: ''אנחנו נקום בשבע''.
האם: ''אבל עלי לערוך את השולחן''.
הבן: ''נקום ב־6.30 בבוקר.''

בוקר־המחרת האומלל הפציע על פני השמים. הצעירים ישנו שנת ישרים ולא קמו. ההורים הרי יכלו לסעוד פעם אחת במטבח, אבל, חלילה לסטות מדרך הישר. האב הזועם דפק על הדלת וקרא להם לפנות את החדר. לאחר רגעים מספר יצאו שניהם לבושים. הכלה עזבה את הבית והבן נשאר חוור, בעודו מפטיר כלפי הוריו: ''אני הולך אחריה ולא אחזור לביתכם.''

ההורים נשארו המומים ומוכים ואינם מבינים את העוול שעוללו. האם, כדרכה, ניסתה לישר את ההדורים, שלחה חבילות לקיבוץ, סרגה סוודרים ומכתב של פיוסין מלווה את תשורתה. לבסוף, הגיע מכתב מן הבן לאב ובין היתר כתב: ''מעולם לא התנהגת עמדי כעם בן. מעולם לא התעניינת בשאיפותי. תמיד חנקת את כמיהתי למוסיקה, השמדת כל דבר יפה מלבי ורק עבודת כפיים כפית עלי. אי־לכך איני מכיר בך כאבי. לכל היותר אתה יכול להיות אחד מחברי.''

תשובתו של האב לא איחרה לבוא. בין היתר כתב: ''אינני יכול לבחור את בני, אולם בגילי יכול אני לבחור את חברי. לכן איני מוכן בגיל 60 לקחת לעצמי חבר בן 25 שנה.''

למרות כל החיכוכים שררה אהבה בלתי מובנת, תת הכרתית, בין הבנים לאביהם. לעת זקנתו, לאחר שנפטרה אשתו, טיפלו בו במסירות וברגש חובה עד יום מותו.

עליזה ומקס

צביון מיוחד יש לגינתם של מקס ועליזה. כאן מקום־מפגש קבוע לידידים משכבר הימים. כאן שופעת הכנסת־אורחים מתמדת ולבבית. ההלך הבא בצל עציה העבותים של הגינה מוצא כאן פינת רגיעה וחום.

הכואב והפצוע מוצא כאן השתתפות כנה וארוכה למכאוביו. לא כן אדם שאינו מקובל על בני הבית. מנוכר ומתוסכל יצא הלז מבין כתליו. כי כאן שולטים העקרונות הקבועים. יוצאי תנועת הנוער כחול־לבן הם בעלי המקום. עם הנוער בשנת 1925 הגיעו בפעם הראשונה ארצה, התנסו כאן בכל עבודות החקלאות ומשק בית, ובפעם השניה חזרו למכורה עם עלות היטלר לשלטון במאי 1933.

דרך ארוכה עברתי אף אני, בתור נספחת רצויה, עם חברי אלה, אנשים שאינם יודעים משוא־פנים מהו, אנשים המוכנים לסעוד ולטפל בזקן ובחולה, אנשים שלעולם לא ינטשו את חבריהם, אשר ברבות הימים הפכו להיות אתם לכעין משפחה ענפה אחת. העקביות הגרמנית על צדדיה הטובים בולטת בכל הלכות חייהם, החל בגינה המטופלת, שלאחר עשרים שנה לא נס ליחה. הדשא עדיין רענן וסמיך, שלל פרחים ססגוניים בכל עונות השנה, בערוגות הרבות עצי פרי למכביר, וכלב אהוב ומאולף פוגשך בלגלוג בהכנסך בשער הפתוח לרווחה.

עליזה אינה אוהבת לבשל אבל היא אוהבת מאד להעמיס על שולחנה מזמרת הארץ וצופה. סנדביצ׳ים מצויינים רבים מוגשים לך בכל שעות היום והערב, קפה למכביר, מיץ שזיפים תוצרת בית ולפעמים, במקרים מיוחדים, סרטנים וסטייקים. עליזה אינה שוכחת חסד נעורים למדריכים ומנהיגים של התנועה הציונית מימי נעוריה. כך הפכו פנחס רוזן וד״ר פינר לאורחים קבועים בביתה, אליהם היא מסתכלת בטוב־לב מהול בחיבה והערצה.

אולם, למרות כל נדיבות הלב וגילויי החיבה והאהבה לידידים, ישנן בלבה פינות חבויות וסגורות, שם כמוס סודה על מכאוביה ולבטיה. למשכן זה, הכלוא בנבכי נשמתה, אין דריסת רגל אף לקרוב בידידיה. כך התגברה על הכאב ללא נשוא על אובדן בנה, אשר נפצע במלחמת השחרור ומת כתוצאה מפציעתו לאחר שנים רבות. מוקפת ידידיה וחבריה, ישבה איתנה כחומה זקופה וחתומה. אף דמעה לא הזילו עיניה, אף אנחה לא פלטו שפתותיה. רק פרחים רעננים מגינתם הפורחת, פרי עבודת ידם, הניחה מדי פעם על קברו. עליזה ומקס היו חברים פעילים בתנועת כחול־לבן ולכן קיבלו על עצמם לכנס את החברים החיים בארץ לחגיגת היובל של יסוד התנועה בגרמניה. הם עשו עבודתם בדבקות, בשיטתיות ובדייקנות. מקום המפגש היה ב״נהריה״ – עיר ה״יקים״. שפת הכינוס על טהרת הגרמנית אולם תוכן הכינוס היה רווי הרגשה ציונית כנה, השתייכות בלתי מוגבלת לארצנו הקטנה, רוח הגשמה וחזון לעתיד. באי הכינוס הגיעו מכל פינות הארץ על שכבותיה השונות. ביניהם חברי קיבוצים וותיקים, אנשי מושבים, איכרים, בנקאים, עורכי־דין, אקדמאים, רופאים ומוסיקאים וגם מנהיגים ושרים. כאן

נטשטשו הגבולות החברתיים, כולם הפכו לחברה מגובשת, חברה בעלת תרבות זהה. כאן התאספו יחדיו אנשים בעלי חזון ורוח הגשמה שינקו בנעוריהם בתנועת הנוער. כאן נשרו שמות התואר של ״אדוני הדוקטור״ או כיוצא בזה. כאן היו לפתע לנערים ונערות החולמים והשואפים, האנשים שהקימו דור חלוצי המעורה בחיי הארץ.

לאחר בילוי של יומיים גדושי הרצאות, נוסטלגיה ושירה, התפזר הכינוס בהחלטה להנציח את התנועה בהקמת אכסניית נוער ב״ערד״ על שמה.

עליזה נרתמה לעבודה ובשקט ובצנעה התרימה את החברים על סכומי כסף שונים. עבודת נמלים נעשתה תוך מעקב תמידי אחרי חברי התנועה החיים בארץ ובחו״ל עד אשר נאסף הסכום המתאים, אשר בעזרת רשות אכסניות הנוער בארץ, אִפְשֵׁר את הקמת האכסניה הנהדרת בערד. חברי תנועת הנוער, ביניהם קשישים רבים, חנכו את האכסניה בנוכחות מלאה. אחרים תרמו סכומים גדולים לזכר אהוביהם והקימו חדר תרבות וגינה יפה. אכסנית הבלאו־וייס (כחול־לבן) שרירה וקיימת עד היום על פסגת ההר במדבר הנרחב.

כעבור עשר שנים מיום כינוס־היובל של תנועת הנוער ״כחול־לבן״ – חגגו חבריה את מלאות ששים שנה להיווסדה. חלק מן המשתתפים הלך כבר לעולמו, אחרים לא נעשו צעירים יותר. אולם, עליזה ומקס ברעננות בלתי נדלית ובמרץ נעורים, ארגנו את הכנוס החדש. הפעם התחשבו בגיל החברים וקבעו פגישה ליום אחד בלבד בבית ההבראה בקיבוץ ״שפיים״. החברים הגיעו, עמל השנים השתקף בפניהם. התרבו קמטי הזקנה או הכאב. רבים מהם שכלו בנים ונכדים במלחמות ישראל, אחרים הנם הורים לחברי קיבוצים או לאקדמאים הלוקחים חלק פעיל בחיי הארץ. בלבושם ניכרה אחידות מסויימת. שער קצר אפור, חוסר איפור, לבוש חסר גינדור ומסודר. ולמרות השתייכותם למפלגות שונות, או יריבות, הופיעו כחילים השייכים לפלוגה אחת. סבר פניהם חביב והר־גשת אחדות שוררת מסביב. הנגנים שבחבורה הביאו עמם את הגיטרה או האקורדיון. החברים פרקו מעצמם את שנות ״הגבורה״, רבצו על הדשא בקבוצות, שרו משירי תנועת הנוער ״כחול־לבן״ ולאחר מכן הקשיבו בריכוז לדברי חברים שסיפרו על פעלם בבנין הארץ.

בתור ״נספחת״, זכיתי להשתתף בכנס הנ״ל.

שוב עמדתי משתוממת נוכח העקביות הפדנטית של באי הכנס. הרגשתי כי עבורם היתה העליה ארצה לא בבחינת הכרח אלא זכות. כל אחד מהם השתדל, כמיטב יכולתו וידיעותיו המקצועיות, לתרום לבנין הארץ ולהתקדמותה. הם השתתפו במבצעים חלוציים רבים, והקימו דור שחונך לאזרחות כנה, לעבודת כפיים וליושר לבב. כך הניחו נדבך חשוב, בשנות ״המדינה שבדרך״ – ובשנות קיומה.

חלק רביעי

הנזירה

יהודים רבים מכל קצות העולם החלו נוהרים ארצה. ביניהם פליטי חרב ומחנות השמדה. פליטי קהילות שלמות שחוסלו בגלות. שבטים ממדבריות וגם בודדים מארצות רווחה. כל אחד ומנהגיו עמו ומטען כבד של סבל היהודי בגולה על גבו.

בשכנות לדירתנו בצפון העיר נכנסו לגור זוג קשישים. מוצאם מפאריז ושפתם צרפתית. הם עלו ארצה לבלות את ימי שיבתם בחיק משפחתם הענפה בארץ. אנשים מכובדים היו. הם ארגנו את חייהם בתל־אביב לפי מנהגי החברה הבורגנית באירופה. בשעות של אחר־הצהריים יצאו את דירתם שבקומת הקרקע, לבושים בדיקנות ובהדר – כנראה הלכו לאחד מבתי הקפה ברחוב דיזנגוף או לביקור אצל קרובים. הם הזמנו לחתונות ובר־מצוות, קנו מתנות יקרות ויפות, היו לחברי קופת־חולים, קבעו את שעות אחר־הצהריים של יום רביעי בשבוע בתור ״יום קבוע״ או ״אנחנו בבית״ – ואז אירחה גברת הבית על שולחנה, העמוס טוב הארץ ועוגותיה, גיסים וגיסות, אחיינים ואחייניות ולפעמים לא נעדר אף מקומי ביניהם.

ע״י המרפסת שלה שתלה האשה גינה קטנה ומטופחת. עם צאתי את הבית בשעות הבוקר, הבחנתי כיצד היתה מסתובבת כאובדת עצות בגינתה, מדברת אל עצמה, לרגעים עומדת בוהה ושקועה במחשבות ומתנערת מהזיותיה עת הבחינה בי. ואז ברכתני לשלום בצרפתית רהוטה או ביידיש עלגת.

הזמנתיה לביתי לכוס תה של אחר־הצהריים. הגברת הופיעה בזמן המיועד, לבושה לפי כל הדקדוקים המקובלים בסביבתה. מעיל פרוה שחור, כובע פרוה לראשה וכפפות עור לידיה, עדי עתיק ויקר לצוארה וניחוח בושם צרפתי נודף ממנה. שיחתנו קלחה על התפריט, על הכנת מאכלים שונים, ועל בעיות משק־בית אחרות. אבל היא פשפשה כל העת בארנקה ולבסוף הוציאה מתוכו והציגה לפני תעודות שונות

המעידות על יחוסה כ"אחות מדופלמת". כמו כן סיפרה, כי בעלה היה רופא שיניים, בעל עמדה בפאריז. בלי כל שמץ של התרברבות תיארה לי את ביתה בפאריז ולאט לאט גלשה לסיפור חיים מסובך וכאוב. פרשה הטמונה עמוק בלבה ומעיקה עליה יומם וליל. "וזוהי הסיבה" – הוסיפה – "לשיחותי הארוכות עם עצמי. יש ומרוב בושה אני מדברת עם הקירות האטומים, למען לא יקשיב הזולת ויגלה את רגש הכלימה המכרסם את נשמתי". מתוך דבריה נחשפה לפני אחת הטרגדיות הרבות שפקדו את היהודים בזמן השואה בגולה. בצבעים חריפים תארה האשה את פאריז תחת שלטון הנאצים. בקול קפוא ספרה כיצד נחטפה בתה הצעירה ע"י הנאצים ונשלחה לאושוויץ, משם לא חזרה. בגלל הרדיפות הללו נאלצו ההורים ובתם הבכורה למצוא להם מקלט באחד מבתי המנזר המרוחקים. הם התגוררו שם כל שנות המלחמה. עם שוך הסערה חזרו לביתם אשר בפאריז. בשקט כמעט מפחיד דברה על הרגשת הריקנות והשכול שאחזה בשובם לביתם. כיצד השתדלו לבנות את חייהם מחדש, ולמצוא איזו דרך להשלים עם אסונם. והנה, לתדה־מתם הרבה, ניצבה לפניהם לפתע בתם הבכורה והודיעה בלשון שאינה משתמעת לשתי פנים, כי היא התנצרה ועברה לדת הקאתולית. ההורים האבלים הוכו בהלם. הם לא ראו דרך להשיב את הבת המודחת. ביסוריהם כי גדולים הקשיחו את לבם וגרשוה מעל פניהם. הבת האבודה וחסרת הבית חזרה למנזר והלכה בדרך אותה התוו לה הנזירות. כעבור חדשים מספר התקדשה לנזירה במסדר הנקרא: "אחיות ציון". כחוק המנזר, מאבדת הנזירה את זהותה האזרחית ועמה את שמה הפרטי ושם משפחתה. היא מקבלת שֵם־היכר חדש בו היא מתפקדת. כיום יודעים ההורים את מקום הימצאה אולם אינם מתכתבים עמה, כי אינם מוכנים להכירה בשמה החדש. מני הימים ההם, ראו אותה רק פעם אחת – לפני עזבם את צרפת. היא הופיעה לביתם בפאריז במדיה השחורים והארוכים, מה שהמחיש להם את מלוא ההפיכה העגומה שחלה בבתם האחת בעלת השער הבלונדיני ועיני התכלת הצוחקות. מתוך השיחה למדתי, כי קשרי ההורים ליהדות היו קלושים ביותר ולולא הטלטול הנפשי הנורא שאחז בהם עם שלטון היטלר – היו קרובים מאד לסף ההתבוללות. בנשימה אחת הוסיפה שכנתי לדבר על בריאותו הרופפת של בעלה, ועל געגועיו לראות עוד פעם אחת את בתו היחידה.

באותה שנה נסעתי לחופשה לאירופה. ספרתי זאת לשכני ושאלתי אותם אם יש את נפשם שאפגש עם בתם הנזירה. שמא אצליח לשכנעה לבוא ארצה לבקר את הוריה הזקנים אשר נשמתם קרועה בין אהבה וכלימה. הזקנים הסתכלו זה בזה והסכימו מיד להצעתי. אולם, הדגישה

האם, חלילה לה, לבת, להופיע בפתח ביתם בתל־אביב במדי נזירה. ״עליה לחזור אלינו כבתנו.״

בערב צאתי את הארץ, הופיעה האם בביתי. בידה האחת החזיקה פרחים שהביאה לי לאות פרידה ממני, ובשניה תיבה קטנה ומשופשפת. בידיים רועדות פתחה את הקופסה ובתוכה היה מונח מגן־דוד קטן ושחוק עשוי זהב – מזכרת יחידה שנשארה בידם מבתם הצעירה, אשר נספתה במחנה הסגר נאצי, ושאותה נשאה האם כל העת על לבה. היא בקשתני למסור את העדי לאחות הבכורה, מזכרת טבולה בדם אחותה ובחום לב אמה, בתקוה כי מחווה זה ישבור את מעטה הקרח שעטף את הנזירה, יחזירנה קמעה להרהורים על ימי ילדות מאושרים בחיק משפחתה ויעורר בקרבה געגועים אל הוריה.

בהגיעי לשוויצריה, כתבתי מכתב לנזירה היושבת בצרפת. הוריה לא נתנו לי את שם כינויה במנזר וכך קראתיה בשם ״העלמה ג׳״ כשם משפחת הוריה. תשובתה לא אחרה לבוא. כתב ידה היה זעיר ומדויק. כל האותיות שוות כאילו חרזו אותם במחרוזת פנינים. גראפולוג אמר לי כי זה אופייני לכתב־ידו של אדם בעל אישיות מפוצלת, הכומס בחובו מאבקים גדולים ומאוויים. הכותבת הציעה לי מקום מפגש בג׳נבה הנמצאת בין באזל – מקום מושבי, וגרנובל – מקום משכנה. הפגישה היתה צריכה להתקיים במוסד של המנזר, המשמש מקום מפגש לנערות צעירות.

ביום המיועד הגעתי לג׳נבה. העיר הזרה עטתה שלג טרי. עברתי דרך שדרות עצים אשר צמרותיהם הלבנות נבטו עלי כזקנים עתירי ימים. בקצה השדרה ניצב המנזר – שדה שלג לבן סובב אותו ובין מבנה אחד למשנהו צועדת לה בצעדים שקולים וזהים שורת נזירות אשר בלבושן השחור ומעטה ראשן הלבן נראו בעיני כעין פינגווינים – צעיפיהן התנופפו ברוח, ידיהן שלובות על חזן ונעליהן הכבדות משאירות את עקבותיהן על פני השלג הרך.

קר היה בחוץ. לבי דפק בקרבי. זקפתי ראשי ונשמתי עמוקות לפני שאצלול לעולם הזר שלפני. דפקתי בדלת הראשית. נזירה צעירה וורודת לחיים הקבילתני בפתח הבית. בדומיה, צועדת על בהונות רגליה, הובילתני לחדר המפגש. חדר מרווח וחשוך, חלונותיו ארוכים וצרים, באמצעיתו ניצב שולחן ארוך מעץ מלוטש וממורק. התבקשתי לשבת על אחד הכסאות הכבדים בעל משענת גבוהה וזקופה. המתנתי ומרוב התרגשות כאילו שמעתי את דפיקות לבי. כעבור רגעים מספר גלשה לחדר אם הבית, נזירה בעלת פנים קשוחים, שפתיה קמוצות ועיניה יוקדות וחודרות. בעקבותיה צעדה נזירה וצחוק מלבב על שפתיה. אם הבית הציגה לפני את הנזירה: ״קוֹלֶט״ – היא ״העלמה ג׳״ –

ובגב זקוף נוקשה פנתה אחורה ויצאה את החדר. נשארנו לנפשנו בחדר הקר והחשוך. אחת נוכח השניה ישבנו. הצעירה הביטה בי בעיניה הכחולות, אשר ניצוצות שובבות סמויות ריצדו בקרבן. מדי פעם הפשילה את עפעפיה בעלות הריסים המסתלסלים, כאילו מתוך כניעה למשמעת פנימית – בעוד תנועות ידיה אמרו חופש, או התנגשות מאוויים שרוסנו בכח רצון חזק והפכו לצניעות חיצונית.

בעצם, כמעט שאיבדתי את זהותי אני באוירה הזרה אליה נקלעתי. אולם לבסוף, אילצתי את עצמי לדבר, ובקול דיקלום אדיש החילותי בשיחה. סיפרתי לה כי בתור שכנה של הוריה המזדקנים, באתי לדוח לה על שלומם. מסרתי לידה את מזכרת אחותה וציינתי כי אינני מתכוונת להיכנס עמה לוויכוח על ענייני דת או מצפון. סיימתי את דברי הקצרים בהצעה, כי תבוא ארצה לבקרם בעודם שולטים בכל חושיהם ובכך תגרום להם שמחה גדולה בערוב ימיהם. האשה הצעירה הקשיבה לדברי, מסכת האבן נמוגה מעל פניה, רעד קל עבר על שפתיה, עיניה מסתכלות, שואלות, חודרות. היא חיכתה בקוצר רוח לתום דברי ומיד החלה לגולל לפני פרשת חיים כאובה של נפש סוערת ומחפשת. היא נאחזה בי ורצתה להעביר דרכי את דבריה להוריה, אשר בכוח ניתקה אותם מלבה. היא חיפשה ומחפשת עדיין את צידוק הדין למעשיה. בפיה היה סיפור על משפחה מתבוללת בצרפת, שם לא טרחו ההורים להקנות לילדיהם ערכים דתיים או לאומיים. הנערה הרגישה כי חייתה בשטח הפקר אשר גבלו לעצמם הוריה בגלות. היא לא ידעה הדלקת נרות חנוכה מה היא, או את פשר סדר חג הפסח עם 'כל דיכפין ייתי ויאכל'', וארבע הקושיות. לעומת זאת הביטה והתקנאה במשפחת חברתה הקאתולית, שם הפגינו אבות וילדים את בקורם בצוותא בכנסיה בימי ראשון, או חגגו בביתם את חג המולד על כל שעשועיו ויומרותיו. כך נמשכה הילדה אט אט למשפחת חברתה שהקרינה חום מסביבה והחלה לבקר עמם בכנסיה וכו'. לפתע התעוררו ההורים היהודים, עמדו על הסכנה האורבת לבתם, ושלחוה ארצה, למשפחתו של האב הותיקה והמעורה בארצנו.

והנערה בת השש־עשרה הגיעה ארצה בשלהי מלחמת העולם הש־ניה. המשפחה בארץ קיבלה אותה בחום. ערכו עמה טיולים בארץ, ניסו ללמדה את התנ''ך על רגל אחת אגב ביקורים באתרים עתיקים, הלעיטוה ציונות, רצו להחדיר לקרבה רגש גאוה לאומית, אך הנערה – אדמתה בוּר ורוחה עקרה. אט אט החל זרע היהדות להכות שורש בקרבה. אדיר רצונה היה לשקוע בספר הספרים, ללמוד את דת מחצב־תה ולהשתייך כליל לעמה. אולם קול המלחמה החל מתדפק בשערי העולם. הוריה החרדים לעתיד, הזעיקוה מיד לחזור לביתה ולחסות

תחת כנפי הבטחון של צרפת המהוללת. נמעכו נבטי ההתעוררות בעודם באיבם.

בפאריז עברו עליהם נוראות המלחמה והכיבוש הנאצי. אחותה הצעירה נחטפה ונספתה במחנה השמדה והיא והוריה נאלצו לברוח ולהסתתר באחד המנזרים הרחוקים. נשמתה הרכה, שחיפשה לעצמה אחיזה באמונה כלשהי, היתה לקרקע פוריה לזרע המסיון הקאתולי. היא דבקה בדת הקאתולית, היות שמצאה בה משען ומחבוא בפני הפחדים שאפפוה. היא הרגישה כי הגיעה לחוף מבטחים, שם לא תקלע שוב לשנאה ורדיפות. וכך בשל בה הרצון להמיר את דתה.

עם תום המלחמה חזרה המשפחה פאריזה. הבת, שבגרה בינתיים, הודיעה להוריה כי יש את נפשה להמיר את דתה. ההורים, שעברו זעזוע קשה בזמן המלחמה, ואשר למדו כי יהודי נועד לסבל בגולה, הקשיחו את לבם, גרשו את הבת מביתם והרשוה לחזור רק בתנאי שתשאר יהודיה.

כעבור זמן קצר הודיעה הבת להוריה, כי התקדשה לנזירות במסדר ״אחיות ציון״. לשאלתי אם היא ממלאה את כל החובות המוטלות עליה ענתה, כי אמנם היא מלקה את גַבה בשוט בחשכת חדרה, עוברת כל מיני עינויי סגפנות – אולם תמורת זאת היא משתייכת לחברה סגורה ובטוחה. דרכה בטוחה, היא חיה לפי חוקים ומוסכמות והדת הקאתולית חופפת עליה בכנפיה ושומרת כי כל רע לא יאונה לה. וכדרך אגב הרימה את הצלב הצמוד לחגורתה ואליו מתלווה מגן דוד קטן – אות לניצוץ היהודי שטרם כבה בלבה.

משיחתי עמה התרשמתי, כי למרות השלווה החיצונית, נפשה קרועה ומפוצלת. אולם החינוך לנזירות הכרוך במשמעת פנימית חזקה, מונע ממנה לנבור בתוך מבוכי נשמתה ולחפש שם את פשר הכאב המכרסם בקרבה.

עם היותה לנזירה, והיא עדיין צעירה וחיננית, נשלחה ע״י מסדרה לאוניברסיטה בעיר ליאון, שם השתלמה בלמודי המתמטיקה והלאטינית. כיום הנה מנהלת בית־ספר תיכון לנערות, הנמצא בחסות המנזר.

עם תום סיפורה, שילבה זרועותיה וישבה בדומיה.

התלוצצתי ואמרתי: ״אצלנו חסרים מורים טובים. שמא תלמדי את ילדי ישראל?״

והיא חייכה במלוא פיה, חשפה טור שיניים לבנות ויפות וענתה:

״כיצד אעשה זאת בלי ידיעת השפה העברית?״

לרגע קט הביעה ארשת פניה מרחב וחופש דעות של אשה מתקדמת ומודרנית. עברנו לדבר על הוריה. סיפרתי לה על מחלת אביה, תארתי לה את דירתם. תארתי כל מיני רהיטים ותמונות שהביאו עמם

מביתם בפאריז. דיברתי על אמה אשר מרוב צער מדברת שעות אל עצמה, והפצרתי בה לבוא לבקרם בביתם בתל־אביב.

היא הרהרה רגעים מספר ואז שאלתני, האם ימי חיי אביה ספורים, אם עליה לבוא כבר בחופשת הפסח, או תוכל לדחות זאת לימות הקיץ.

גם אני הרהרתי קמעא ועניתיה, כי לדעתי רצוי יותר כי תבוא כבר בחופשת פסח, והיות שמועדו קצר יותר תהיה העילה לחיכוכים ביניהם קטנה יותר. בעודני מחפשת את המילים המתאימות, וביחוד בשל ידיעתי הקלושה בשפה הצרפתית, שאלתיה: ״ומה יהא על מדי הנזירה? אמך בקשתני כי לא תיראי בהם בביתה״. תשובתה לא אחרה לבוא: ״ישנם כבר תקדימים של לבוש לנזירות היוצאות את המנזר ועלי להגיש בקשה מיוחדת לראשות העליונה של המסדר, דבר, שאני מקווה כי יאושר לי״. הסתכלתי על ה״ישו״ הכבד צרף הנחושת שהיה תלוי על חזה. ״ומה אתו?״ – הצבעתי לעברה. והיא, בהומור יהודי חד ענתה: ״הוא הולך לו עם המדים״. לאחר זאת, העזתי גם אני לנקוט לשון־של־לצון, ושאלתיה: ״ומה על שערך הזהוב והמסולסל, האם גולח ראשך למשעי?״ – והיא ממשיכה בצחוק ואומרת: ״אמנם תתפלאי, אולם תלתלי אינם קצרים משערך את״. ״אוהו – עניתי – עליך לבקר במספרה ולסדר לעצמך סלסול קבוע״.

שיחתנו נגמרה בהסכמתה הגמורה של הנזירה לבקר בבית הוריה. היא ליוותה אותי לשער הבית ובדרכה לחשה לעצמה: ״כבר שכחתי כיצד לובשים שמלה קצרה״. – ״ובקשה לי אחרונה״ – אמרתי לה – ״אנא קבלי רשות ממסדרך להיעדר מן הוודוי השבועי שלך בכנסיה עת שהותך בבית הוריך.״ היא לא נחרדה להערתי, רק צחקה, כמעט בקול רם, כנערה עליזה וחופשיה.

חזרתי הביתה, ובישרתי להורים על נכונותה של הבת לבקרם. התכונה והכוננות החלו לקראת המאורע. האם העיקשת שאלתני בכנעה, ״היכן תגור הבת? האם במנזר ביפו?״ ״היא מוכנה להתגורר עמכם משך שהותה כאן״ – עניתי, והוספתי: ״אנא, אל תתחקו על מהלכיה, אם תלך לכנסיה בימי ראשון. למען השלום, הניחו לה לנפשה״. בשבוע שלפני חג הפסח קראה לי האם מעבר לגדר וספרה בהתרגשות כי הבת תבוא אליהם עם בוא החג. היא המשיכה דיבורה בנשימה אחת, ואמרה כי האב כבר הכין שלושה כרטיסים ל״סדר״ ציבורי ב״אולם המהנדס״ הסמוך לביתם והיא הזמינה את כל המשפחה לתה של אחה״צ בחג ועוד כהנה וכהנה. כעבור יומיים קראה לי האם שוב מן המרפסת וביקשתני להכנס לביתה. בעצם אינני נוהגת לחטט במעשי שכני, גם ביקורים מיותרים אינם מקובלים עלי. אולם במקרה זה לא סירבתי

ונכנסתי אל בית האשה המזדקנת והבודדה. בקדחתנות כמעט חולנית, ובאצבעות רועדות פרשה לפני לבנים עדינים, חלוק בצבע התכלת – ״כצבע עיניה״, אמרה, מקטורן עור, גרביים דקים, ועל הכל, הציגה לפני, את שיא מעשה ידיה – מכסה המשי הורוד אשר תפרה למיטה, שהעמידה בחדר האורחים, כולו עשוי קיבוצים וגמור במלמלה, כאילו הכינה לבתה שנותרה לה את מיטת כלולותיה. חנקתי דמעותי בגרוני. בתור אם הרגשתי, כמה מאוויים, געגועים ואהבה היו שקועים בכל ההכנות הללו.

היום הגדול הגיע. שני הזקנים, הדורים בלבוש, יצאו את הבית, וישבו במונית שהוזמנה מראש, להובילם לשדה התעופה.

עלי להתוודות, כי סקרנות גדולה אחזה בי. מדי פעם הצצתי מן המרפסת אל הרחוב, שמא אצליח לחזות לרגע במשפחה החוזרת לביתה. ואמנם, שיחק לי מזלי, וכאשר יצאתי בשלישית למרפסת, הגיעו הזקנים ובתם ביניהם. לרגע לא הכרתיה. במקום ההילוך השקט, תנוחת הגוף הכפופה והעינים המביטות נכחה ואינן מסתכלות, צעדה ברחוב אשה צעירה, זקופה ומשוחררת, לבושה חליפה שחורה לפי מיטב הגזירה הצרפתית, חצאית קצרה מעל לברכיה, חולצת תכלת דקיקה, מחרוזת פנינים לצוארה, ארנק מודרני ונעלי עור על עקבים לרגליה. ראשה גלוי ושער בלונדי רענן ומתמרד גולש על צוארה. עיני זלגו דמעות, על שקרה, על כניעת גוף כה צעיר ותוסס לעיוותי נשמה, לחיפושי דרך ולפחד משוט שונאי־ישראל.

בבית החל סדר חיים חדש. ביקורים, אורחים, זרי פרחים ועציצים. האם הפסיקה למלמל לעצמה, הרבתה לבשל מאכלים טעימים ובקבוק היין האדום לא נעדר משולחנה כמנהג הצרפתים. מדי בוקר ליוותה הבת את אביה התשוש לבית קפה ברחוב דיזנגוף, שם ישבו בניחותא, שוחחו, התלוצצו, כדרך הגבירות בתל־אביב.

באחד הבקרים, בהיעדר הבת מן הבית קראתני האם שוב מן המרפסת. קשה היה לי לסרב, ונכנסתי לרגע לביתה. על בהונות רגליה הובילתני לחדר השינה. בתנועות מסתורין ובלחשים פתחה לפני את דלת הארון והחלה להציג לפני את ה״מלתחה״ של הבת.

בדבריה, הרוויים רעל קמעא, הרגשתי, כי עלבונה עלבון אם יהודיה, טרם פג, וכי עמוק בלבה אין מחילה, סליחה או הבנה לבת הסוררת. ״מה דעתך על הנזירה שלי״ – אמרה – ״הסתכלי לתחתוניות שלה, נילון בצבע התכלת, ומלמלה מרצדת בקצוותיהן, וכותנת הלילה, מה דעתך, בצבע הורוד וחשופת שרוולים, ועוד פרטים ופריטים שונים – הכיצד מרשים לה במנזר שלה, ללבוש מחלצות שכאלה – איפה העונש, המלקות והווידוי?״ – אמנם תהיתי, אם כי מעולם לא חשבתי

על הבעיות הללו. לפתע חדרתי קמעא לנפשה של האם הזקנה הצרפתיה והבנתי, כיצד בשעות הלילה, עת נדודי שינה מעיקים על נשמתה, היא רואה בעיני רוחה את בתה היפה, לבנת העור וחטובת הגב, לבושה בתחתונים העשויים מבד שקים, חותם מלקות־סגופי הבוקר על גבה – וענויי הפקפוקים בלבה.

כנראה, השתמשה הנזירה בהזדמנות הבלתי חוזרת מרשויות המנזר ללבוש אזרחית, ועטתה על עצמה את מחלצות האשה המלבבת והמושכת אשר בתת הכרתה טרם נפרדה מהן כליל.

פעם פגשתיה ברחוב. לבושה היתה בחצאית סקוטית ובמקטורן עור. בגילוי־לב שאלתיה: "מנין לך כל הבגדים הללו?" – והיא ענתה לי בטבעיות – כי בתור מנהלת בית־ספר תיכון לנערות, היא מקיימת קשר הדוק עם האמהות, והללו השאילו לה מבגדיהם, סדרו לה את ה"מלתחה" והלבישוה לקראת הנסיעה והמשימה הגדולה של פגישתה עם הוריה.

באחד הימים הזמנתי את משפחת שכני אלי לכוס תה של אחר־הצהריים. הם הופיעו לבושים לפי כל הדקדוקים המקובלים עליהם – האם, בכובע וכפפות, והבת בראש גלוי לאחר ביקור במספרה. השיחה נסבה על ספרות וספרים, כמו "החומה" או "אחרון הצדיקים" שנכתבו על השואה. האשה הצעירה היתה מעודכנת ובקיאה ברבים מן הספרים והביעה דעות חופשיות ובלתי משוחדות בנושא. אולם, ההורים, ניסו כל העת להכשילה בדבריה. האב הינחה את השיחה לאפיק חדש ולפתע פנה אלינו בשאלה, על "חוק ההפלות" בארץ, אם קיים כזה ומה הם הנוהגים. כל אחד מאתנו הביע דעתו בחופש, ובגלוי. על ההיתר מבחינה מוראלית וחברתית, על העזרה הרפואית המתאימה, על חשיבות אמצעי המניעה, על הדרכת נערות בלתי נשואות ועוד. הנזירה לא הסמיקה. להיפך. היא לקחה חלק פעיל בשיחה ודעותיה תאמו את ההתקדמות והמהפכה שחלה בבעיה זו. האב לגלג לעומתה ואמר: "כיצד הינך מרשה לעצמך להביע דעה בבעיות הרחוקות ממך ומעולמך". הבת לא נרתעה וענתה לו ישירות כי כמנהלת בית־ספר לנערות היא נתקלת בבעיות אלה, ועליה לבוא לעזרתן של בנות הנמצאות בצרה.

הימים עברו חלפו. שלושת שבועות הפגרה הגיעו לסיומם. הנזירה חזרה למנזרה, עטתה שם מחדש את שמלת קדרותה, התכופפה קמעא, הלקתה עצמה עם עלות השחר, ויתכן, כי הקרע בלבה הלך וגדל, ועינויי נפשה לא נתנו לה מרגוע.

כעבור שנתיים, נפל האב למשכב על מטת חוליו, וימיו ספורים. הבת הוזעקה לבוא ואמנם תוך עשרים וארבע שעות הופיעה. היא

סעדה אותו עד יומו האחרון. לאחר מותו נכנסתי לנחם אֶת האבלים. בהזדמנות זו הודתה לי הנזירה על ביקורי הראשון במנזר, ועל התערבו־ תי בריב בינה ובין ההורים ואמרה, כי רק תודות לנסיעתה הראשונה היה הפספורט מוכן עתה בידיה כך, שעלה בידה לבוא מיד ולעצום את עיניו של אביה.

לאחר ה"שבעה" נפרדה הבת מן האם הבודדה והזקנה וחזרה למנז־ רה להתמודד שם עם בעיותיה וסגפנותה. האם העזובה סיפרה לי במרי לבה כי בצוואתה הורישה את כל רכושה לבני המשפחה כאן בארץ. היא הדגישה ואמרה: "לא אוריש דבר לבתי; זו נשואה עם הדת הקאתולית לעולם. כל ששיך לה שייך למנזר ואין לי כל חלק ונחלה במוסד הנ"ל."

פנינה התימניה

ערב רב של יהודים איכלס את תל־אביב. מרבד הקסמים הביא לארץ קיבוץ ססגוני של יהודים גזעיים, בעלי מסורת נדירה של חיי שבטים במדבר, אשר חצצה ביניהם ובין מנהגי העולם החיצון, חרוצים, בעלי מלאכה למופת, יודעי ספר, ושומרי דת. אחת מנשות העליה הזאת היתה פנינה. (יתכן שאימצה לעצמה שם זה בארץ).

הכרתיה באביב. שמש חושנית ליטפה את העציצים בגינה שעל גג ביתי. ציצים רכים החלו מלבלבים על הגבעולים שדופי רוח הים החורפית. משובת נעורים אחזה את הסביבה, אתה התנערתי גם אני. וכך החלטתי לסייד את דירתי. קראנו לסייד, הזזנו הרהיטים, הורדנו התמונות והווילונות, כיסינו הפסנתר – והסייד ועוזריו החלו במלאכה. הסיד דולף, הרצפה מתלכלכת, ואני מסתובבת במהומה, קורעת חלר־ נות, מגיפה דלתות, פורשת עתונים וכו'.

כעבור יומיים תמה המלאכה. הפועלים וסולמותיהם עזבו את הבית. לא נשמעה יותר נעימת קולו הגברי של עוזר הסייד, אותו עולה רוסי, אשר שר כל העת משירי רוסיה הגדולה. כך גם נדמו שידולי ההרגעה המתנגנים של הסייד ההונגארי ואני נשארתי עם כל המהפכה.

פניתי ללשכת העבודה, אבל זו לא יכלה לשלוח לי פועלת מיד. אי־לכך נאלצתי ללכת למקום הנמצא בפינת המלך ג'ורג' ואלנבי ונקרא

"בורסת העבודה". בעצם, בתוך תוכי, אני מתביישת בהזדמני בסביבה זו ובראותי בעלי מלאכה על כלי עבודתם ופועלות מכל הגילים המצי־עים עצמם לעבודה כמו במכירה פומבית.

הלכתי שמה. בפינה על המדרגות, ישבו נשים אחדות. מעטות היו הצעירות ביניהן. רובן היו אמהות וסבתות לילדים רבים המחפשות יום עבודה להשביע את פי הטף – כאשר בעל זקן, חולה או עצלן אינו טורח לפרנסם.

ניגשתי לאחת מהן. תימניה כמושה ומזדקנת, אולם מפניה ניבטות זוג עיניים גדולות וירוקות. לרגליה לבשה שלושה זוגות גרביים, כל זוג קצר ממשנהו, כך ששלל צבעים נתגלה לעיניך. הזמנתי אותה לעבודה. בדרך שאלתני: "מה שמך?" "ציונה" – עניתי. "טוב, ציונה" – אמרה – "שמי פנינה".

בבית התחלנו בעבודה, ממרקות ומשפשפות, והיא, פנינה, אינה פוסקת מלדבר. היתה פנינה לדמות קבועה וחשובה בביתי. פעמיים בשבוע הגיעה, דיברה כל העת, אכלה ארוחותיה והכתיבה לי את תפריט הצידה שלקחה עמה הביתה. חלילה לי לסטות: לבניה, ביצה, תפוחי־אדמה, עגבניה, סוכר ופירות. חלילה להגיש לה ביצה סוג ב', כי רק בסוג א' אוותה נפשה. עם שבתה לארוחת בוקר, קראה בקולי־קולות, "ציונה, בואי שבי אתי, ושתי גם את כוס קפה". התחלתי תוהה על קנקנה. היא סיפרה כיצד נישאה בגיל אחת־עשרה בתימן ובגיל 13 ברח בעלה ממנה ומני אז נשארה עגונה. וכיום, בהגיעה לגיל חמישים או יותר, נשארה גלמודה ובודדה ואין לה קרוב ומודע. אביה, עמו הגיעה ארצה במרבד הקסמים, נפטר לפני שנים מספר. מקום מגוריה הוא מרתף בשכונת "התקוה". את בגדיה מחזיקה היא בשקים מתחת למיטה. את ארוחותיה היא מכינה על פרימוס, וברדת גשם בארץ – יחדרו המים מבעד מפתן הדלת לחדרה ויציפו את כל אוצרותיה. היא נאנחת ומוסיפה לספר, כי כואבות לה הרגליים בגלל הטחב הנוראה בחדרה, ושואלת שמא יש לי עוד זוג גרבי צמר עבורה. נתתי לה שני זוגות גרבי צמר גדולים, בהם משתמש בני בצבא ושאלתיה: "האם אין לך מספיק עבודה?" "ציונה" – ענתה – "ברוך השם, יש לי עוד שלושה ימים קבועים בשבוע בבתים שונים ואני משתכרת די מחייתי".

בשבתי עמה שוב על כוס קפה שאלתיה בזהירות: "מדוע לא תיטיבי מעט את תנאי דיורך, מדוע לא תקני לך ארון בגדים או תנור חימום קטן?" היא פקחה את עיניה הירוקות, הסתכלה בי בתמהון וצחוק מקסים השתפך על פניה. וכמרחפת בשחקים, לחשה: "אבל אני רוצה ספר־תורה". לא הבנתי את פשר דבריה, ואמרתי: "מה את חושבת, פנינה?" ואז אורו פניה ודבריה החלו קולחים. היא סיפרה לי

כיצד היא חוסכת פרוטה לפרוטה, על מנת לשלם 3000 ל״י (ואז קיבלו עבור שעת עבודה שלוש או ארבע לירות) לחכם, הסופר, אשר כותב עבורה ״ספר תורה״. לרגע התפרקה מזעפה המתמיד ולחשה: ״תשמעי, ציונה. אני אתרום את ספר התורה לבית הכנסת. זה יהיה ספר על שמי, על שם פנינה״. ״ומה יקרה לספר התורה בבית הכנסת?״ – שאלתי. ״ציונה, ציונה״, – ליטפה פנינה את ידי – ״כיצד אינך מבינה? הרי אחרי מותי, מדי שנה בשנה, יוציאו את ספר התורה שלי מארון הקודש, ישאו אותו עד התיבה, יניחו אותו על השולחן ובעל־קורא יגיד קדיש לנשמתי, לנשמת פנינה האשה הטהורה והנדיבה״.

– ״אבל,״ – טענתי – ״מדוע לא תאמצי לעצמך ילד יתום וחסר בית, תגדליהו, תטפלי בו, הוא יפיג את בדידותך ולאחר מותך יגיד עליך קדיש״. שוב הסתכלה בי בתמיהה, כאילו הייתי לא שפוייה בדעתי ואמרה: ״איך את מדברת, ציונה? הרי הילד יגדל ויהיה לאיש, ישא לו אשה וילך אחריה, ואז ישכחני, ישכחני לנצח. גם לא יזכור את הטובה שגמלתי לו. ומה יהא על נשמתי? היא תתגלגל בתהומות תופת, תעבור כל מדורי גיהינום ולא תמצא לעצמה מרגוע. אולם, ספר תורה, שריר וקיים הוא, בל־ימחה לעולם ועד. כל שנה יקראו בו, יזכירו את נשמתי, וכך אוכל לנוח על משכבי בשלווה ואמצא סוף סוף מרגוע לנשמתי ויסורי״.

לא העזתי לכפור או לקפח אותה מאמונתה. בימי חג ומועד הוספתי לה על משכורתה ובהרגשת שיתוף עמה אמרתי – ״עבור ספר התורה, פנינה״.

והימים היו לאחר מלחמת ששת הימים. מלחמת ההתשה היתה בעיצומה. המתיחות בישוב היתה גדולה. מידי שעה פתחנו את הרדיו להקשיב לחדשות. באחד הבקרים פתחתי את הרדיו והקשבתי לחד־שות. הקריין סיים את הודעותיו על נתוני מזג האויר וגובה המעלות באיזורים שונים בארץ פנינה הקשיבה והקשיבה, אך לבסוף לא יכלה עוד לשים מחסום לפיה ופרצה בקול: ״אינני מבינה את הממשלה הזאת – למה הם משתדלים להקים את המצרים נגדנו, האינם פוחדים מעין רעה? הם עוד מוסיפים שמן למדורת השנאה ומשלהבים את המצרים בסיפורים על מעלותינו הרבות״. – ״איזה מעלות?״ – שאלתי. ״מה אתך, ציונה? האם לא שמעת כרגע ברדיו כיצד סיפרו, על עשרים ושמונה מעלות בתל־אביב ועשרים ושש מעלות בירושלים, וכן הלאה והלאה?״

אשה מרת־נפש וקשת־עורף היא פנינה. חלילה מלהטיל בה דופי, או לכפות עליה מרות. לפעמים היא זועפת וצעקותיה עולות עד לב השמים. לאחר חדשים מספר גבר המתח בינינו וביקשתיה לעזוב את העבודה.

ביום המיועד לעבודתה, חזרה, ישבה לשולחן ואמרה: "הגישי קפה". הגשתי לה קפה ועוגה. "ומה רצונך?" – שאלתי – "פיצויים, פיצויים" – דפקה באגרופה בשולחן. "אף לרגע לא עלה בדעתי לא לשלם לך" – עניתי. "אנא, לכי להסתדרות והביאי לי משם פתק מה שעלי לשלם לך".

היא מצאה דרכה למשרד הנדרש בהסתדרות, ידעה להציע את עצומותיה וחזרה אלי עם הדו"ח המבוקש. שילמתי להם וגם תוספת נתתי עבור "ספר התורה." הזמנתיה לאכול עמנו ושאלתיה: "הגידי לי, פנינה, מדוע אינך רשומה בלשכה? למה עליך לשבת בימי קור או בשמש לוהטת בבורסה שעל המדרגות ולחכות ליום עבודה, בעוד שהלשכה מוכנה לדאוג לך ולזכויותיך?" כאן נמוג זעפה, צחוק השתפך על שפתיה והחלה מסבירה לי, כלמד המבוגר את התינוק: "הרי בלשכה עלי לשלם מיסים, ואני, אינני זורקת סתם את כספי לפקידים. הם מתעצלים, ומנצלים. לי יהיה ספר תורה ונשמתי תנוח ותשמור על כבודה עד בוא ימות המשיח".

השכונה שלי

עירי תל־אביב הלכה והתפרשה. ביחוד שלחה שלוחותיה צפונה. רחוב נחלת־בנימין, ערש ימי ילדותי ונעורי, הפך לרחוב מסחר־זוטא. בתים דהויים, חנויות קטנות וחנוונים מזדקנים. ביתנו מימים קדומים במספר 41 מזדקר עדיין במקומו על חלונותיו המקומרים. אולם התריסים מתדרדרים ומרפסת חדרי, שנקראה בשעתה מרפסת יוליה המשקיפה אל רומיאו השורק מן הרחוב, עמוסה כיום גרוטאות שונות. שערי־הכניסות ההדורים לבשו שלטים משלטים שונים ובחדר המדרגות הרומנטי – שם היינו מתנשקים בשעות הלילה הקטנות – קנה לו מקומו מוכר סידקית וחרוזים שונים.

החולות הזהובים הפסיקו את אוושתם הרגועה בלילות עת רוח הים לטפתם, הם התאבנו והפכו לכבישי בטון לוהטים בימות החמה. הבתים הקטנים עטורי הגגות האדומים, גורדו מעל פני האדמה בבולדוזרים זועפים ומשתערים, ובמקומם קמו קופסאות בטון גבוהות וצפופות,

אחידות במראיהן, ואפורות בהוויתן, אמהות צעירות אינן נופשות עוד על מפתני בתיהן ומשוחחות על דא ועל הא, מקום המפתנים הצנועים תפסו מרפסות עמוסות חבורות של אנשים מבוגרים וצעירים השקועים במשחקי קלפים ועל פניהם ארשת רכוז ורצינות, כאלו מתכוונים הם להציל את המולדת.

ישנה הרגשה, כאילו העיר מתנכרת לתושביה, רבים מן הרחובות הפכו לעורקי תנועה, רעש האוטובוסים ממלא את החלל. עוברים ימים תמימים בהם אעבור ברחוב ראשי ולא אפגוש מכיר או מודע.

אולם פה ושם נשארו שמורות טבע אשר טרם נכנעו לרוח הזמן, פינות אשר תושביהן עדיין מברכים לשלום איש את רעהו, פינות אשר הרגשת ההשתיכות ל"שכונה" טרם נפוג מקרבן.

כך היא, לשמחתי הגדולה, שכונתי הנמצאת בדיזנגוף ושלוחותיה צפונה מרח' אורלוזרוב.

בעלי החנויות מכירים את לקוחותיהם מסבירים להם פנים ואוהבים לחטוף עמם שיחה קלה.

אני עוברת ליד חנות הספרים והעתונים. "הדוד והדודה" כך היה כינויים של בעלי החנות בפי ילדי ואח"כ בפי נכדי הממשיכים לרכוש שם ספרים ומחברות, צעצועים ועתונים, לפעמים במזומנים ולעתים בהקפה.

בעלי הופעה נאה ותרבותית הם "הדוד והדודה". נצולי השואה, דוברי עברית רהוטה מתעניינים בנוער, בקיאים בהליכי בחינות הבגרות ובכל המתרחש בחוגים האוניברסיטאיים השונים. הם אוהבים ילדים ומתחקים על מעשיהם וטבעם של כל ילד ונער מלקוחותיהם. כשאני נקלעת לשם לקנות עתון, יש והם מעירים את אזני כבדרך אגב כי נכדי או נכדתי חבים להם חוב קטן. לא אחת, עת עתם בידם אנו חוטפים שיחה קלה על ענייני דיומא, על ספר חדש, או על מעשי ילדי והישגיהם. יש, וענגה עולה על פני הדודה, – אולם אלם והתאפקות מונעים בעדה מלהפליג ולספר על השואה ונוראותיה להם היתה עדה חיה בנעוריה. צריך לחייך ולשכוח. האמנם הצליחה?

על־יד חנות הדוד והדודה, קנתה לה מקום חנות הלחם. חלון הראווה הגדול מפתה ומדיח כל שומר דיאטה ומשקל. בחלון תראה לחמים טריים ופריכים מכל המינים הגדלים והצבעים. לבן שחור, לחם כמון או לחם כפרי, לחם אירופה או חלה קלועה, חצי ירח או פיתה עם בצל או שומשום ועוד כהנה וכהנה. מתעורר בך הרצון להכנע ליצר הרע לנגוס בלחם הטרי הקורץ אליך מבעד לחלון – אולם לא!!! חלילה לי להכנס לחנות הזאת – דומני כי אדם רע וממורמר הוא בעל החנות. עינו האחת צופה צפונה ובלבו יוקדת אש נקמה לכל אנוש אשר עיניו

מביטות נכחה. אם העזת לבקש לחם בלבד אשר מחירו קבוע – ולא שאלת לקופסת סרדינים אשר באפשרותו לנקוב במחיר העולה על רוחו – הרי ישיב החנוני את פניך ריקם.

הלאה מעט, חנות שימיה נראים כימי מתושלח. על חלונה מתנוסס לרב שלט "תיכף אשוב" ובחלון הראווה המאובק מוצגים בערבוביה כפתורים, שהאפנה פסחה עליהם זה עידן ועידנים ושרוכים דהויים, ותו לא. בעל החנות, יהודי קטן וקשיש המתחפר לו מאחורי וילון שמוט בפינה על יד מכונת התפירה – שם הוא קובע ותופר לולאות בצפיות ושמלות, או מטפל באימרות ועבודות גמר אחרות. – את נכנסת לחנות והלה, היהודי הקטן והתשוש, שקוע כולו באיזו לולאה או מכפלה ואינו שועה אליך. הנך משתעלת, מפטירה שוב "שלום", ואז, סוף סוף, ירים היהודי חבוש הכובע את ראשו, במבט בוהה יסתכל בך ואט אט ישים פניו לדלפק.

אם בחוטים אבית, הרי מתחילה אודיסאה של פתיחת קופסאות שונות וסגירתן. את זקוקה לחוט שחור, אבל הוא מוצא לבן, כך נמשך תהליך הממכר, – את מבקשת שני סלילי חוטים, לבן ושחור, – לפתע נזכרת כי את זקוקה גם לסליל חוטים בצבע חום בהיר, – היהודי מחפש ומחפש, לבסוף מציע לך חום כהה – מטר שרוך וורוד, – ומתחיל הוויכוח, – רחב או צר, אלכסוני או ישר וסליל נשמט על גבי סליל עד שוויתרתי וקבלתי את השרוך שהציע לי – "כן!" – אני נזכרת, – "גם ריץ־רץ" – והוא אינו זועף, להיפך – בניחותא שואל: "לשמלה או לחצאית, ואולי ציפה?" סוף סוף הוא מודד את הריץ־רץ' לאורך הס"מ המסומן בחריצים על שולחנו.

ועכשיו, מתחיל החשבון לתשלום הוא, החנוני, קורע פיסת ניר משולי עתון מעוך, – כותב עליה כל פריט ומחירו בצדו, אני עומדת וסבלנותי כמעט פוקעת, – אולם חלילה לי לפגוע בכבודו ובמקצועיות של החנוני. אני נושמת עמוקות ומנסה לחנחן באדיבות. והלה, מחשב פעם ופעמים מחבר הפרוטות ומגיע סוף סוף לסכום 5.73 שקל. יפה! אבל בידי שטר של 10 שקלים. כעת מתחילה בעיית העודף וחישוב מחדש. לבסוף נעטפת החבילה בשיירי העתון הבלוי, אני מודה לו ובלבי מברכת "ברוך שפטרני" ויוצאת בשחוק חביב את החנות.

אני ממשיכה ברח' דיזנגוף לעבר רח' אורלוזורוב ומגיעה לחנותו של האוקוליסט החדש והצעיר. מבטאו העברי מעיד על מוצאו מארץ דוברת צרפתית. החנות מצויידת בכל המכשירים הכי חדישים, חלון הראווה מסודר לתפארת ובו מוצגות מסגרות למשקפיים בכל הגדלים והצבעים. הוא עצמו לבוש חלוק לבן. גם מנהל כרטיסיה מסודרת של לקוחותיו. – בין הלקוחות רבות הן הבחורות הצעירות הבאות להרכיב

עדשות מגע. במשך שעות רצופות הן בוחרות לעצמן משקפי־שמש, בעודן מסתכלות בראי קדימה בצד אחד וגם בשני. לשמחתי יחסו אלי, אל המבוגרת, אינו שונה מיחסו אל הצעירות. הוא מכיר אותי בשמי – ומדי פעם, בהכנסי רק להדק קמעה את המשקפיים הנשמטים על אפי, אינו מתייחס אלי כמו אל נודניק – אלא יפנה אלי באדיבות, יציע לי כסא, אף לא יחסוך בת־צחוק נעימה. אני יוצאת מהחנות הזאת מעוּדדת למדי, כי למרות העובדה שאינני שייכת לדור הצעיר, עדיין פונים אלי כמו אל ״שווה״ ומוכנים לשרתני באדיבות.

ברחובנו, שהיה פעם רח׳ שכון עובדים, מתגוררים עדיין אנשים מבוגרים רבים, מותיקי הישוב, בעלי עבר של עשיה ויצירה, כיום הנם צועדים לאטם על המדרכה, ידיהם שמוטות לאחור, נושאים רגליהם בכבדות, ונראים כאבני זכרון לארץ־ישראל אחרת ויפה – ארץ בה לא שלטה האלימות, בה היתה קיימת עזרה הדדית, בה היו מוכנים לשמוח איש בשמחת אחיו, באו להשתתף בצערו – תקופה בה הפכו השכנים לכעין משפחה ססגונית וענפה. וכנאות מדבר ברחוב המזדקן, נמצא גן הילדים העירוני – זכר לימי נעוריו הרעננים של הרחוב. גם הגננת כאן הנה מהדור הקודם, מסבירה פנים, ומשתפת אותנו בחגיגות הגן הנהדרות.

רחובנו התברך במנקה רחוב, יהודי תימני בעל פיאות מסולסלות וזקן אשר שיבה זרקה בו. נמוך קומה, רגליו עקומות, אבל עיניו יוקדות באש שמחה פנימית. הוא אוהב את הרחוב, הוא אוהב את עבודתו, הוא מטאטא מדי בוקר את הרחוב במסירות ובתום לבב, מקרצף במטאטא את שולי המדרכות, מקפיד להוציא את הלכלוך מתחת למכוניות המהודרות – בלי שמץ של הרגשת טינה או קנאה כלפי בעלי המכוניות המחנים אותן לפעמים בזדון ובחוסר התחשבות על ערימת ענפי עצים כרותים או חבילות נייר.

לבי רוחש אהבה וכבוד רב ליהודים כאלה, ורבה שמחתי כשהם נאותים לחטוף עמי לעתים שיחה קצרה. יום אחד, בעברי ברחוב, חייכתי לעומתו וברכתיו לשלום. הלה, מנקה הרחוב, השיבני לשלום, עמד לרגע, הישיר גבו ונשען על מטאטאו.

שאלתיו: ״מתי באת ארצה?״

״הו, מזמן מזמן״ – ענה והמשיך: ״גרתי בתל־מונד, עוד בזמן האנגלים. הייתי שומר, והייתי גבור״ עיניו הצעירות הבריקו בפניו הקמוטים, והערבים התנכלו לחיי, גם חברו יחדיו להרגני. ואז, בעצת המשטרה עקרתי עם משפחתי מתל־מונד ועברתי ללוד, לאשקלון ועוד. עד שפרצה מלחמת השחרור; אז התנדבתי לצה״ל״.

וכאן הזדקף מלוא קומתו, הניח כף ידו על לבו ואמר: ״אני, אני,

כבשתי את כפר שלם. כן, אני אני כבשתי!!! ולאות הוקרה, קיבלתי צריף שבו אני מתגורר עד היום הזה".

"ומה על אשתך, העודה בחיים?" שאלתי.

"כן, כן," ענה. "את יודעת, אמר וצחוק שובב מבצבץ בעיניו, "אצלנו בתימן מתחתנים צעירים. ילד הייתי בבוא אשתי לביתי – והיא ילדה, טרם היתה אשה, רק כעבור חודשים מספר היתה לאשה, ומאז ילדה לי ששה עשר ילדים, תשעה מהם נשארו בחיים".

"ולא לקחת לך אשה שניה וצעירה על פניה?" – שאלתי.

"חלילה לי לעשות זאת לאם ילדי, היא תישאר אשתי היחידה עד יומי האחרון?".

"וכמה נכדים לך?" שאלתי.

"רק שלושים נכדים וחמישה נינים".

"את יודעת" – המשיך – "היום נוהגים הצעירים אחרת. הם מודרנים, רוצים רק מעט ילדים, הם מקלקלים את הילדים ברחם אמם בטרם נולדו, ומורידים אותם, כן, מורידים אותם ודי".

"לא ידענו דברים כאלה, ילדנו וילדנו ושמחנו בחלקנו".

הסכמתי לדבריו. והתכוננתי להמשיך בדרכי, – אולם הוא עצרני ואמר:

"בפסח אני יוצא לפנסיה, ולכן אבקשך, כי תבקשי את השכנים שלא יזרקו את פסולת גניהם אל הרחוב, וייטיבו לעשות אם יזרקוה לפחי־האשפה. – המכוניות סותמות, קשה לנקות. ומי יודע כיצד ינהג הבא אחרי".

כמה יהודי מפוארים כאלה שרדו עוד בכרך תל־אביב?

ציונה רבאו לבית קטינסקי נולדה בכפר הערבי עין סניה שבהרי אפרים. עם הוסד העיר תל־אביב עברה המשפחה לגור ברח' נחלת־בנימין. היא סיימה את הגמנסיה הרצליה – בה למדה במשך 12 שנה. קבלה תואר בוגר למדעי הכלכלה באוניברסיטת לונדון, ועבדה כמדריכה לכימיה ולתזונה בבית הספר החקלאי בנהלל. נהלה את מחלקת ההדרכה לתזונה בויצו.

ספרה הראשון "בתל־אביב על החולות" מספר על הווי החיים בתל־אביב בשנות העשרים.

הספר "בחזרה לתל־אביב" מספר על חוויותיה של ציונה כנערה מתל־אביב הקטנה, שיצאה להמשיך בלימודיה בכרך הגדול לונדון שבאנגליה. אחרי סיום הלימודים חזרה הנערה ארצה, לתל־אביב של שנות השלושים – כאן נישאה לפרופ' א. רבאו, יליד ברלין ועולה מגרמניה ודרכו נעשתה מעורה יותר ויותר בחיי קהילת יוצאי־גרמניה, והכירה מקרוב את תרומתה לבנין הארץ, שגם אותה היא מתארת בספרה.